

เอกสารลำดับที่ ๒๙
จารึกปูหลานสบถกัน (หลักที่ ๔๕):

พันธะกฎหมายระหว่างเมืองสุโขทัยและเมืองน่าน*

วาทัญญู พักทอง

ความสำคัญของเอกสาร

นักประวัติศาสตร์ที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์สุโขทัยเป็นพิเศษจะพบว่า ในการศึกษาประวัติศาสตร์สุโขทัย หลักฐานชั้นต้นประเภทศิลาจารึก ถือว่าเป็นหลักฐานหลักที่จะขาดเสียมิได้ จารึกสมัยสุโขทัยมีอยู่มากจำนวนหนึ่ง ซึ่งแต่ละหลักต่างบันทึกประวัติศาสตร์ในเรื่องราวต่างๆ กันไป อย่างไรก็ตาม จารึกสมัยสุโขทัยบางหลักเท่านั้น ที่เป็นที่รู้จักกันดีสำหรับคนไทย ยังมีจารึกอีกหลายหลักที่มีความสำคัญ และยังไม่เป็นที่รู้จักคุ้นเคยกันอย่างกว้างขวาง หนึ่งในนั้น คือ “จารึกปูหลานสบถกัน (หลักที่ ๔๕)” เป็นจารึกหลักสำคัญหลักหนึ่งที่นำศึกษา เพราะนอกจากจะเป็นหลักฐานที่เก่าแก่แล้ว ยังเป็นจารึกที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์รัฐไท ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ไว้เป็นอย่างดี

เมื่อกล่าวถึงจารึกปูหลานสบถกันในสมัยสุโขทัย นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีมักจะนึกถึงจารึกหลักที่ ๔๕ ในหนังสือ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓ ซึ่งมีเนื้อความกล่าวถึงการสบถเป็นพันธมิตรกันระหว่างราชวงศ์กาเวียงเมืองน่านกับราชวงศ์ไทเล็งหรือไทเลื่อง เมืองสุโขทัย นอกจากนี้ในปัจจุบันนักประวัติศาสตร์พบว่ายังมีจารึกอีกหลักหนึ่งคือ จารึกหลักที่ ๖๔ หรือเรียกว่าจารึกปูหลานสบถ

* ผู้เขียนใคร่ขอขอบพระคุณ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สกว. ที่กรุณาช่วยอ่านต้นฉบับและถกเถียงประเด็นที่เป็นปัญหาประวัติศาสตร์ พร้อมทั้งยังอธิบายคำศัพท์โบราณที่ติดขัดชนิดที่หาที่อื่นไม่ได้ ขอขอบพระคุณ คุณนตยา ภูศรี นักโบราณคดีชำนาญการ สำนักศิลปากรที่ ๖ สุโขทัย ที่ให้คำชี้แนะอันเป็นประโยชน์ในการเขียนบทความนี้ ขอขอบพระคุณ คุณอรพินท์ คำสอน ที่กรุณาช่วยอ่านต้นฉบับและชี้ข้อบกพร่องต่างๆ ในบทความนี้

กัน(น่าน) ในหนังสือ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓ ซึ่งมีลักษณะเป็นสำเนาหรือคำประกาศที่สอดคล้องและเสริมความกับจารึกหลักที่ ๔๕

หน่วยชุดแต่งและบุรณะเมืองสุโขทัย กองโบราณคดี กรมศิลปากร พบจารึกปูหลานสบถกันที่บริเวณริมเสาเป็องขวาหน้าวิหารหลวง ด้านหลังวิหารสูงวัดมหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ ลักษณะของจารึกเป็นแผ่นหินดินดาน รูปใบเสมา กว้าง ๓๗ เซนติเมตร สูง ๘๓ เซนติเมตร หนา ๑๘ เซนติเมตร จารด้วยอักษรไทยสุโขทัย อ่านได้ทั้งหมด ๓ ด้าน ด้านที่ ๑ มีตัวอักษร ๓๗ บรรทัด ด้านที่ ๒ มี ๔๐ บรรทัด ด้านที่ ๓ มี ๑๙ บรรทัด จารขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๖ ด้วยเหตุที่จารึกหลักที่ ๔๕ และหลักที่ ๖๔ ต่างเป็นพยานหลักฐานเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญในความสัมพันธ์ระหว่างสุโขทัยกับน่าน โดยเฉพาะเรื่องการกระทำสัตย์สาบานต่อกันในวันพฤหัสบดีที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ จุลศักราช ๗๕๔ มหาศักราช ๑๓๑๔ ตรงกับพุทธศักราช ๑๙๓๖ ดังนั้นจึงสมควรเรียกจารึกหลักที่ ๔๕ ว่า “จารึกปูหลานสบถกัน(สุโขทัย)” และหลักที่ ๖๔ ว่า “จารึกปูหลานสบถกัน(น่าน)”

อย่างไรก็ตาม จารึกหลักนี้ตีพิมพ์เผยแพร่ในประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๑๑, ๒๕๑๕ และ ๒๕๒๑ เรียกชื่อว่า “จารึกวัดพระมหาธาตุ” ตีพิมพ์ในประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๐๘ เรียกชื่อว่า “หลักที่ ๔๕” และต่อมาตีพิมพ์ในจารึกสมัยสุโขทัย พ.ศ. ๒๕๓๗ และในประชุมจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสมัยสุโขทัย พ.ศ. ๒๕๔๗ ใช้ชื่อว่า “จารึกปูขุนจิดขุนจอด” แต่นักอ่านจารึกนิยมเรียกว่า “จารึกปูสบถหลาน”^๒ ตามใจความหลักของจารึกนี้ จะเห็นว่าจารึกหลักนี้มีชื่อเรียกหลายชื่อด้วยกัน การที่ผู้เขียนใช้ชื่อ “จารึกปูหลานสบถกัน” เพราะเป็นชื่อที่ตรงกับใจความในจารึกมากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบรรทัดแรกของจารึกก็เริ่มปรากฏคำว่า “สบถด้วยกัน”

^๒กรมศิลปากร, **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗), ๑๕๒.

ที่ผ่านมา ผลงานการศึกษาประวัติศาสตร์สุโขทัย ยังมีค่อนข้างน้อยมาก เมื่อเทียบกับประวัติศาสตร์อยุธยาหรือรัตนโกสินทร์ เหตุผลหลักคือ มีเอกสารชั้นต้นร่วมสมัยให้ศึกษาน้อยกว่า ภาพประวัติศาสตร์สุโขทัยส่วนใหญ่มักมาจากข้อมูลที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่หนึ่ง จุดประสงค์ของการนำจารึกปูหลานสบถกันมาศึกษาเนื่องจากความสำคัญตรงที่ว่า ประการแรก จารึกหลักนี้จารขึ้นเพื่อเป็นการผูกมิตรและเป็นพันธะกฎหมายระหว่างรัฐที่สร้างขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ดินแดนไทยหรือในปัจจุบันเรียกว่า “สนธิสัญญา” ประการที่สอง จารึกหลักนี้เป็นหลักฐานแสดงให้เห็นถึงรายพระนามกษัตริย์เมืองสุโขทัยและน่านในยุคต้นประวัติศาสตร์ ประการที่สาม ข้อมูลในจารึกยังแทรกเนื้อหาด้านศิลปวัฒนธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านคติความเชื่อของคนสุโขทัยไว้อย่างน่าสนใจอีกประเด็นหนึ่งด้วย อย่างไรก็ตาม จารึกหลักนี้ก็เหมือนกับจารึกสุโขทัยอีกหลายหลักซึ่งมีข้อมูลสำคัญทางประวัติศาสตร์ แต่มีข้อความขาดตอนเป็นช่วงๆ ข้อความที่ไม่สมบูรณ์นี้สร้างปริศนามากกว่าให้คำตอบแก่นักประวัติศาสตร์ รายละเอียดของจารึกปูหลานสบถกัน (หลักที่๔๕) มีดังนี้

ด้านที่ ๑ เริ่มต้นด้วยการกล่าวอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายทั้งปวงมาเป็นพยานการกระทำสัตย์สาบานของทั้งสองฝ่าย คือ ๑) เทพดาอารักษ์ทั้งหลายที่สถิตอยู่ในน้ำในถ้ำ ๒) ผีบรรพบุรุษของวงศ์กาบ(ดำพงศ์กาบ) และผีบรรพบุรุษของวงศ์เลื่องสุโขทัย ๓) ผี(เทพดา) ประจำเขาศักดิ์สิทธิ์ของทั้งฝ่ายเมืองสุโขทัยและเมืองน่าน รวมทั้งผีประจำแม่น้ำ ลำห้วย ป่าดงพงไพรทุกแห่ง (บรรทัดที่ ๑-๑๓) การสบถสาบานกันคำว่า “ปู่” หรือ “หลาน” ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดผิดคำไม่ซื่อตรงขอให้เทพดาอารักษ์ที่เชิญมาเป็นพยานดลบันดาลให้ประสบความฉิบหาย ไม่ได้เป็นพระญา/กษัตริย์อยู่ยืนนาน ขอให้ตกรรกอเวจี และอย่าให้ได้พบพระพุทธรูปพระธรรมและพระสงฆ์ ซึ่งถือเป็นบาปหนักเหมือนดั่งตัดคอสงฆ์ ผิดว่าฝ่ายใดยึดมั่นตรงคำสบถสาบานขอให้บรรลุถึงพระนิพพานและหลุดพ้นจากความทุกข์ทรมานสมดังปรารถนา (บรรทัดที่ ๑๓-๒๓)

ข้อความต่อมาระบุวันเวลาที่กระทำสัตย์สาบานกันใน “จุลศักราช ๓๕๔ มหาศักราชได้ ๑๓๑๔ ขอมปีวอก ไทปีเต่าสัน เดือนสี่ บุรณมี ขอมวันพฤหัสบดี

ไทวันเต่าเม็ด” ตรงกับวันที่ ๒๓/ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๑๙๓๖ และ ณ วันดังกล่าวสมเด็จพระสังฆราชรัตนวงศาจารย์และพระมหาเถรธรรมเสนาบดี ฝ่ายเจ้าพระญาผู้หลานฝ่ายหนึ่งกับพระมหาสุเมธ[จักร?] และพระมหา...อีกรูปหนึ่งซึ่งเป็นฝ่ายเจ้าพระญาผู้ปู่ เป็นประธานสงฆ์ของทั้งสองฝ่ายและเป็นผู้จารคำสาบานไว้เป็นหลักฐาน (บรรทัดที่ ๒๓-๓๓)

ด้านที่ ๒ ของจารึกเป็นด้านที่ชำรุดมาก โดยเฉพาะด้านขึ้นต้นของจารึกนั้นอ่านไม่ได้ความ ความที่อ่านได้ชัดเจน กล่าวถึงการเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาเป็นพยาน มีพระพุทธรูปเจ้า พระอรหันต์ซึ่งเล่าถึงตำนานพุทธประวัติตอนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุกับอภัยถึงเทวปกรณัมในมหาภารตะ วรรณคดีอินเดียโบราณ เทพในพุทธศาสนาและแจกแจงสวรรค์ชั้นต่างๆ (บรรทัดที่ ๑-๔๐)

ด้านที่ ๓ เนื้อหาสาระของด้านนี้มีข้อความแสดงถึงพันธะทางกฎหมายระหว่างฝ่ายเมืองสุโขทัยและเมืองน่าน กล่าวว่ ไม่ว่าฝ่ายปู่พระญาก็ดี ฝ่ายเจ้าพระญาผู้หลานก็ดี หากแม้มีไพร่ไท ช่าง ม้า ข้า[คน] พลัดไปแดนอีกฝ่ายหนึ่ง จักต้องส่งกลับคืน และเมื่อมีใครลักผู้คนอีกฝ่ายหนึ่งไป ห้ามยกยกออก ข้า ขุนมนตรีเสนาบดีและอมาตย์ทั้งหลายที่ไม่เชื่อตรงในการตัดสินพิจารณาความ เข้าข้างผู้ลักซ่อน ขอให้ตนกรอกเวจีไปเป็นเพื่อนของเทวทัตตลอดไป (บรรทัดที่ ๑-๑๙)

สารัตถวิพากษ์

จารึกปู่หลานสบถกัน (หลักที่ ๔๕) มีความสำคัญในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์อยู่มาก กล่าวคือ

๑ ด้านอักษรศาสตร์ ลักษณะการเรียงร้อยถ้อยความ ใช้การประพันธ์แบบร้อยแก้วผสมร้อยกรองคล้ายกับจารึกหลักที่ ๑ มีสัมผัสและจังหวะของร่ายมีคำและสำนวนโบราณอยู่มากซึ่งเข้าใจยาก เช่น “เลื้อ”, “ทานอยาง”, “พานสถาน” (๔๕/๑/๑๔) คำแรกเป็นคำไทโบราณในเวียดนามเหนือมีความหมายว่า เชื้อสายบรรพบุรุษ ดังนั้นคำว่า ผีเลื้อ จึงมีความหมายถึงผีบรรพบุรุษ คำกลางคือ “ทานอยาง” นั้น ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร ได้สันนิษฐานไว้ว่า เพี้ยนมาจากคำบาลีว่า ธัญญิง แปลว่า ข้าว หมายถึงผีคุ้มครองธัญพืชหรือนาข้าว หรือ

หมายถึง แม่โพสพ นั่นเอง ส่วนคำสุดท้ายเพี้ยนมาจากคำว่า วนสถาน ที่หมายถึง ป่า จารึกหลักนี้ยังใช้คำสันสกฤตหลายแห่ง เช่น “โมกษ”(๔๕/๑/๒๖) แปลว่า นิพพาน, “ปรตยัภษ” (๔๕/๑/๒๔) แปลว่า ประจักษ์ แสดงให้เห็นร่องรอยของ อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรในอาณาจักรสุโขทัย นอกจากนี้ยังพบว่าผู้จารข้อความไม่สามารถรักษามาตรฐานหรือความคงเส้นคงวาในการจารข้อความได้ตลอด เพราะในที่ที่ควรจะเขียนว่า “หลาน” จำหลักว่า “หวาน” (๔๕/๑/๘) ในคำที่ควรใช้ “ซ” จำหลักเป็น “ซ” เขา เป็น เขา (๔๕/๑/๑๓) หรือแม้แต่คำว่า “พระลัก” ที่หมายถึง แคว้นน้ำป่าลัก จำหลักว่า พระลัก(๔๕/๑/๑๔) ที่หนึ่ง และ พระลักดี(๔๕/๑/๑๖) อีกที่หนึ่ง นอกจากนี้เรายังทราบว่าในสมัยนั้นเสียง “ว” ในคำภาษาบาลี สันสกฤต จะออกเป็นเสียง “พ” เช่น อเพจिनรก(=อเวจिनรก) เพทนา(=เวทนา) พิบาก(=วิบาก)

๒ ด้านคติความเชื่อ จารึกปูหลานสบถกัน แสดงให้เห็นว่าคนไทย สมัย ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ มีความเชื่อแบบผสมผสาน กล่าวคือ

๒.๑ ความเชื่อใน “คำพงศ์” หรือ ผีบรรพบุรุษ ดังจะเห็นว่า ทั้งฝ่ายเมือง น่านและเมืองสุโขทัยต่างก็อัญเชิญผีบรรพบุรุษมาเป็นพยานในการทำสัตย์สาบาน ด้วยกัน

๒.๒ ความเชื่อในลัทธิวิญญาณนิยมหรือพลังลี้กลับเหนือธรรมชาติซึ่งถูก เปลี่ยนโดยกระบวนการบุคลาธิษฐานให้เป็น “ผี” “เทพารักษ์” หรือ “เสื้อ” แห่ง แม่น้ำ ป่า เขา ถ้ำ ที่สำคัญของเมือง วิญญาณศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายนี้มีคุณสมบัติ เป็น “ปุชรมิน” (ปุชระมีน/ปุทะมีน) สิ่งศักดิ์สิทธิ์อันน่าเกรงกลัวสามารถให้คุณ และโทษได้ ในจารึกหลักนี้ทางฝ่ายน่านอ้างถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ฝ่ายตนคือ ผีผู้ใหญ่แห่ง เขาภูคา เขาผาदानผาแดง(ชื่อนี้ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงและในจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ ๓ และ ๔ แห่งกรุงเทพฯ) ส่วนพระยาภาไทยทางฝ่ายสุโขทัย อ้างถึงผีปู่เจ้าพระขพงแห่งเขายรรยง(เขาหลวง?) เขาพระศรี(เมืองศรีสัชนาลัย) และผีบางพระลัก(ผีแห่งลุ่มน้ำป่าลัก)

๒.๓ ความเชื่อในพุทธศาสนา ถือว่าเป็นคติความเชื่อหลักในสังคมสุโขทัย และน่าน โดยเฉพาะเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด สังคมสุโขทัยและสังคมยุคปัจจุบัน

ยังมีความเชื่อว่า ตายไปแล้วจะตกนรกหรือขึ้นสวรรค์ขึ้นอยู่กับผลกรรมที่ทำ ความเชื่อหนึ่งที่คนในสังคมพุทธเกรงกลัวมากนั่นคือ การต้องตกนรกอเวจีไม่ได้ ผุดไม่ได้เกิด คติความเชื่อนี้มีกล่าวไว้ในจารีกว่า หากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งผิดคำสาปสาบานจะต้องมีอันเป็นไปตามคำสาปแช่งที่ว่า ผิดผู้ใดไม่รักษาสัจจะ จักต้องไปทนทุกข์ในนรกอเวจีหรืออยู่ในอบายภูมิ มีบาปเท่าตัดคอสงฆ์ การสาปแช่งให้ผู้ผิดคำสาบานตกนรกอเวจี มิได้พบพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ที่จะช่วยให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏถือเป็นคำสาปแช่งที่รุนแรงที่สุด

นอกจากนี้ เมื่อสุโขทัยรับวัฒนธรรมพุทธศาสนา ทำให้มีความเชื่อเรื่องจักรวาลภพหรือแนวคิดเรื่องโลกทัศน์ฐาน ครั้นเมื่อพระญาสีอไท(พระญาสีไท)ทรงประพันธ์ไตรภูมิกถา ทำให้แนวคิดเรื่องจักรวาลภพแพร่หลาย และเป็นคติความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อการจารจาริกสุโขทัยในเวลาต่อมา

๒.๔ ความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นความเชื่อที่ผสมผสานกับพุทธศาสนา โดยเฉพาะความเชื่อเทวกรรมในวรรณคดีอินเดียโบราณ ความเชื่อในศาสนานี้มีบทบาทในสังคมมากเพราะนักบวชในศาสนานี้คือพราหมณ์ทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรมเสริมความเชื่อพื้นฐานของสังคมและพุทธศาสนา

ภาพแสดงลำดับความเชื่อของสังคมไทยสุโขทัย เรียงจากความเชื่อที่อยู่ชั้นในสุด(ความเชื่อที่อยู่ใกล้ตัวที่สุด) ไปจนถึงความเชื่อที่อยู่ชั้นนอกสุด

๓ ด้านประวัติศาสตร์ จารึกปู่หลานสบถกัน ถือว่าเป็นสัญญาาระหว่างรัฐ ที่มีผลทางกฎหมายเหมือนดังเช่น จารึกเจดีย์ศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ที่กระทำสัตย์กันระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าแผ่นดินอยุธยา กับสมเด็จพระชัยเชษฐาธิราช พระเจ้าแผ่นดินล้านช้าง

กษัตริย์สุโขทัยผู้ทรงเป็นคู่สัญญาในจารึกปู่หลานสบถกันเรียกตัวเองว่า “พญาไทไทย” เราทราบจากจารึกหลักที่ ๖๔ จารึกปู่หลานสบถกัน(น่าน) หรือ ในประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓ เรียกว่า จารึกวัดช้างค้ำ จังหวัดน่าน และคงเป็นพระองค์เดียวกับที่ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เรียกว่า “ไสลือไทย”^๓ จารึกวัดบูรพาราม(ในประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓) ยืนยันว่า พระองค์คือ สมเด็จพระมหาธรรมราชา พระราชโอรสในสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พระญาลิไทย) กับ สมเด็จพระศรีธรรมราชมาตา สมเด็จพระมหาธรรมราชา (ภาไทย/ไสลือไท) เป็น

^๓The Chiang Mai Chronicle, translated by Dawid K. Wyatt and Aroonrut Wichienkeo (Chiang Mai: Silkworm Books, 1995), 69.

พระสวามีของสมเด็จพระอัครราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ และเป็นพระราชบิดาของ สมเด็จพระรามาธิบดีราชกับสมเด็จพระศรีธรรมราชาโคกราช ประสูติใน พ.ศ. ๑๙๑๑ และ สวรรคตใน พ.ศ. ๑๙๕๑ สำหรับกษัตริย์เมืองน่านผู้ทรงเป็นคู่สัญญากัน เรียก พระองค์เองว่า “ปู่พระยา” ครั้นเมื่อตรวจสอบกับพื้นเมืองน่านและตำนานพระ ราชทูตแห่ง ตรงกับ พระเจ้า/เจ้าพระญาคำตัน (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๒๙ ถึง ๑๙๓๙)

ความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติระหว่างราชวงศ์น่านกับราชวงศ์สุโขทัยคงจะมีมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๑ แล้ว ในกรณีนี้ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร อธิบายฐานะความเป็นปู่หลานกันไว้ว่า พระราชมารดาของ พระญาภไทย เป็นพระธิดาของเจ้าพระยาคำตัน หรือ สมเด็จพระอัครมเหสีของพระองค์ คือ พระนางศรีจุฬาลักษณ์เป็นหลานเจ้าพระยาคำตัน หรือ ทั้งสองพระองค์อาจเป็น หลานของเจ้าพระญาคำตัน เพราะในภายหลังเมื่อสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ทำบุญกัลปนาอุทิศบุญกุศลถวายแด่ สมเด็จพระมหาธรรมราชา สมเด็จพระศรีธรรมราชา และ “สมเด็จพระปู่ พระญา” และ “พ่อออกแม่ออก” ของพระนาง

จารึกปู่หลานสบถกัน(หลักที่ ๔๕) ยังมีความสำคัญยิ่งต่อการศึกษา ประวัติศาสตร์รัฐไทในยุคต้น โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับนามบรรพบุรุษของวงศ์ กาวและวงศ์เลิง/เลื่อง

ในกรณีของ “คำพงศ์กาว” (บรรพบุรุษของราชวงศ์กาว) สังเกตได้ทันทีว่า รายนามกษัตริย์กาวแตกต่างจากที่ปรากฏในพื้นที่เมืองน่านและตำนานพระธาตุแช่ แห่งที่เขียนขึ้นในภายหลัง ในบรรดารายพระนามที่ปรากฏในจารึก บางชื่อขึ้นต้น ด้วย “ปู่” บางชื่อขึ้นต้นด้วย “ปู่พระยา” คำทั้งสองย่อมมีความหมายแตกต่างกัน อย่างแน่นอน คำว่า “พระญา” เป็นคำภาษามอญ แปลว่า กษัตริย์ ดังนั้นคำว่า “ปู่พระญา” ควรมีความหมายว่า บรรพบุรุษที่เป็นกษัตริย์ ข้อความที่ว่า “วงสา หนพระญาผู้ปู่ ปู่พระญา[...] ความที่ขาดหายไปอาจเป็นชื่อปู่พระญาคู่สัญญาใน ครั้งนี้ ส่วนนามต่อมา คือ ปู่เริง ปู่มุง ปู่พอง ปู่ฟ้าพื้น คงเป็นบุคคลสำคัญใน

ตำนานของกลุ่มชนกาว ชื่อ “ผากอง” ที่มาก่อนชื่อ “ปู่พระญาคำฟู” อาจเป็น “ปู่พระญา” ด้วยอีกพระองค์หนึ่ง เพราะยังมีข้อความข้างหน้าที่ขาดตอนไป

ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ ๘ (จารึกเขาสุมณญญ) ยืนยันอย่างไม่มีข้อกังขาเลยว่า “ผากอง” เป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ ความในจารึกกล่าวว่า “เปื้องเหนือน้ำถิ แดนพระญาผากองเจ้าเมืองน่านเมืองพลั่ว”(๘/๓/๒๐) (ครองเมือง พ.ศ. ๑๙๐๔ ถึง ๑๙๒๙) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ กล่าวว่า พระญาผากองมาช่วยป้องกันเมืองชากังราวคราวทัพกรุงศรีอยุธยาตีเมืองนั้นใน พ.ศ. ๑๙๑๙ ส่วนข้อมูลในพื้นที่เมืองน่านและตำนานพระธาตุแช่แห้งกล่าวว่ายืนยันว่า พระญาผากอง ทรงสร้างเวียงน่านเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๑ แสดงว่าก่อนหน้านั้นเมืองหลวงของน่านอยู่ที่เมืองพลั่ว/บัว

กรณีต่อมา การปรากฏชื่อ “ปู่พระญาคำฟู” ดูจะสร้างปัญหาให้แก่เราไม่น้อยเพราะไม่ปรากฏพระนามของพระองค์ในพื้นที่เมืองน่าน ซ้ำพระญาคำฟูยังเป็นกษัตริย์เชียงใหม่ในเวลาใกล้เคียงกันด้วย เมื่อเป็นดังนี้อาจกล่าวได้ว่าชื่อพระญาคำฟูเป็นชื่อของกษัตริย์เชียงใหม่ที่พลัดหลงเข้ามา อย่างไรก็ตาม ปริศนานี้ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร ไขข้อกังขาไว้ชัดเจนว่า พระญาคำฟูมีพระชนม์อยู่จนถึง พ.ศ. ๑๘๓๙ ในขณะที่การทำสัตย์สาบานระหว่างปู่พระญาเมืองน่านกับเจ้าพระญาผู้หลานเมืองสุโขทัยเกิดขึ้นในต้น พ.ศ. ๑๙๓๙ มีระยะห่างเพียง ๕๘ ปี ดังนั้น จึงไม่ควรเดาสุมว่าชื่อ พระญาคำฟู เข้ามาโดยอุบัติเหตุ ในพงศาวดารเชียงใหม่และในชินกาลมาลีปกรณ์ ต่างเล่าถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระญาคำฟูกับรัฐกาว แม้เราอาจปฏิเสธข้อมูลที่คลาดเคลื่อนไปแล้วบางส่วนของ ตำนานสิบห้าราชวงศ์ แต่ ชินกาลมาลีปกรณ์ ยืนยันว่า เมื่อครั้งพระญาคำฟูยังเป็นอุปราชครองเมืองเชียงใหม่ในรัชสมัยพระยาแสนภูนั้น ทรงยกทัพไปรบกับกาวรัฐ และได้พลนคร พลนครนี้ทำให้คนหนีถึงเมืองแพร่ แต่จริงๆ แล้วในสมัยนั้นอาจหมายถึง เมืองพลั่วได้ หากเป็นดังนี้ หมายความว่าไม่เป็นการผิดหลักฐานขั้นต้นที่ระบุว่า เจ้าพระญาคำฟูเป็นบรรพกษัตริย์ของรัฐกาวด้วยพระองค์หนึ่ง เมื่อพิจารณาเช่นนี้แล้ว เราสามารถตั้งข้อสังเกตว่า รายพระนามกษัตริย์กาวก่อนรัชกาลพระญาผากองย้อนไปได้ถูกสร้างขึ้นและมิควรถือเป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ อีกทั้งนัก

ประวัติศาสตร์ไม่ควรทำในสิ่งที่นายเอ บี กริสวอลด์ (A.B. Griswold) ทำโดยการพยายามเปลี่ยนชื่อกษัตริย์ที่ปรากฏในจารึกให้ตรงกับที่ปรากฏในพงศาวดารซึ่งเป็นหลักฐานชั้นหลังมาก^๕

จารึกปู่หลานสบถกัน (หลักที่ ๔๕) เป็นจารึกที่ยังได้ให้บาญชีรายชื่อบรรพบุรุษฝ่ายราชวงศ์เลื่องซึ่งนักประวัติศาสตร์อาศัยข้อมูลนี้เป็นข้อมูลหลักในการจัดลำดับกษัตริย์สุโขทัยอย่างถูกต้องด้วย รายชื่อแรกๆ คือ “ปู่ขุนจิต ขุนจวด” เข้าใจว่าคงเป็นบรรพบุรุษในตำนานของกลุ่มไทเลื่อง ส่วนรายชื่อนับตั้งแต่พระญาศรีอินทราทิตย์ลงมาถือว่าเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์อย่างไม่ต้องสงสัยกัน อย่างไรก็ตาม เราพบว่า ในระหว่างรัชกาล ปู่พระญารามราชและปู่พระญาเลอไท มีปู่ไสสงครามแทรกอยู่ซึ่งเป็นบุคคลที่สร้างปริศนาท้าทายนักประวัติศาสตร์อยู่มาก เกี่ยวกับบุคคลนี้ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร ตั้งข้อสันนิษฐานไว้สองประการคือ ประการแรก ผู้จารึกทำงานบกพร่อง กล่าวคือ จารคำว่า “พระญา” ตกไป หากเป็นกรณีเช่นนี้ พระองค์ก็ทรงเป็นกษัตริย์สุโขทัยต่อจากพระญารามราช การสันนิษฐานนี้มีได้เลือนลอย เพราะในตำนาน สิหิงคนิทานของพระโพธิ์รังสี ภิกษุชาวเชียงใหม่ที่แต่งราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย แต่แต่งก่อน ชินกาลมาลีปกรณ์ กล่าวว่า พระเจ้า“เสยยรงค์”(ไสยรงค์) หรือ “สุรังค” เป็นกษัตริย์สุโขทัยผู้ทรงอัญเชิญพระพุทธรูปสิหิงค์มาจากนครศรีธรรมราช ประการที่สอง ถ้าพระองค์ทรงถูกเรียกว่า “ปู่” เฉยๆ อย่างถูกต้องแล้วนั้น พระองค์ก็อาจมิได้เป็นกษัตริย์สุโขทัย แต่ต้องเป็นบุคคลสำคัญยิ่งและเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยอย่างแน่นอน (ในระยะเวลาที่พระญารามราชผู้เป็นพระราชบิดา? ประทับอยู่ ณ เมืองศรีสัชนาลัยหรือที่อื่น) แต่ไม่ว่ากรณีใดความสำคัญของ “ปู่ไสสงคราม” ที่เกี่ยวข้องกับเมืองสุโขทัยเป็นที่มาของการรักษาประเพณีที่แม่ในสมัยศรีอโยธยา ผู้ครองเมืองสุโขทัยใน พ.ศ. ๒๐๔๘ คือ “พระยาศรีไสยรณรงค์สงคราม” ตามที่ปรากฏในจารึกหลักที่ ๘๖ (๘๖/๑/๑๐/๒๕/๒๘) เมื่อดู

^๕ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๓ ณ ชั้น ๘ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ตลิ่งชัน กรุงเทพฯ

จากหลักฐานแวดล้อมแล้ว คำอ่านชื่อ “ไสยสงคราม ในจารึกหลักนี้อาจจะผิดได้ เพราะดูจากส่วนของศิลาที่แตกหัก ถ้าเป็นดังนั้นชื่อที่ถูกต้องน่าจะเป็น “ไสรณวงศ์สงคราม” ได้

ในขณะที่ผู้เขียนกำลังเขียนถึง “ปู่ไสยสงคราม” ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร ได้นำเอกสารชิ้นต้นคือตำนานเมืองนครศรีธรรมราชมาให้อ่านประกอบ เพราะมีข้อความที่กล่าวถึงชื่อ “พระญาศรีไสยสงคราม” ที่สำคัญไปกว่านั้นคือได้ระบุศักราชว่าเป็นมหาศักราช ๑๑๙๖ เป็นระยะเวลาร่วมสมัยกับรัชกาลพระญารามราช ในหลักฐานชิ้นนี้กล่าวว่า พระญาศรีไสยสงคราม เป็นพระสวามีของนางจันทราเทวี และเป็นพระเชษฐาของเจ้าธรรมกษัตริยา พระญาศรีไสยสงครามเป็นกษัตริย์ที่มาจากทางตะวันตก เข้ามาปกครองเมืองนคร และเป็นผู้ที่อัญเชิญพระพุทธลิหังค์จากเมืองนครไปเมืองเชียงใหม่ จากนั้นสวรรคต ท้าวธรรมกษัตริยาได้ครองเมืองนครต่อ เดวิท เค เวียอาจ (David K. Wyatt) อธิบายว่าชื่อ “ไสยสงคราม” เป็นชื่อที่ได้รับพระราชทานจากพระร่วงเจ้ากษัตริย์สุโขทัยคือพระญารามคำแหง (ค.ศ. ๑๒๓๙-๑๒๙๘)^๕ หากวิเคราะห์ตามหลักฐานนี้เรามีทางสันนิษฐานได้อีกว่า ประการแรก บุคคลที่ชื่อ “ไสยสงคราม” ในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชอ้างว่า เป็นผู้ปกครองมาจากทางตะวันตกหมายความว่ามาจากทางตะนาวศรีหรือทะเลหน่านอก ซึ่งทะเลฝั่งตะนาวศรีเป็นเส้นทางออกสู่ทะเลของอาณาจักรสุโขทัย บุคคลนี้อาจมาจากหรือเป็นคนจากสุโขทัย มาปกครองเมืองนครศรีธรรมราช ดังนั้น หลักฐานนี้ก็จะช่วยเสริมความหนักแน่นของจารึกหลักที่ ๑ ที่ว่าอำนาจของอาณาจักรสุโขทัยได้แผ่อิทธิพลมาถึงเมืองนครศรีธรรมราชจริงอย่างหนึ่ง ประการที่สอง บุคคลผู้นี้ไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับสุโขทัย และเป็นผู้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราช เป็นแต่ชื่อคล้ายกัน ซึ่งจาริต

^๕ “The Crystal Sand: The Chronicles of Nagara Sri Dharmmaraja, translated by David K. Wyatt (New York: Data Paper Number 98 Southeast Asia Program Department of Asian Studies Cornell University, 1975), 85-87.

การเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มักจะลับสนเรื่องตัวบุคคลและเหตุการณ์ บ่อยครั้งที่พบว่าเป็นการกล่าวผิดฝาผิดตัวเป็นอีกอย่างหนึ่ง

ปริศนาต่อมาที่สร้างปัญหาอยู่ไม่น้อยคือ ในระหว่างรัชกาลพระญาเลอไทยกับพระญาลิไทย มีพระนามของ “ปู่พระญาจ้วนนำถม” แทรกอยู่ แสดงว่าทรงเป็นกษัตริย์ปกครองกรุงสุโขทัยอยู่ในช่วงสั้นๆ ก่อนที่ความขัดแย้งภายในพระราชวงศ์จะนำไปสู่การที่พระญาลิไทยผู้ครองเมืองศรีสัชนาลัยนำทัพเข้ามาแย่งชิงเมืองใน พ.ศ. ๑๘๙๐ อย่างไรก็ตาม นักประวัติศาสตร์ยังมีข้อมูลขั้นต้นน้อยเกินกว่าจะกล่าวว่าเหตุการณ์จริงเป็นอย่างไร การสันนิษฐานอย่างไม่มีหลักฐานสนับสนุนว่า พระญาจ้วนนำถม แย่งชิงราชสมบัติของพระญาลิไทยผู้เป็นอุปราชเมืองศรีสัชนาลัย ขัดแย้งกับข้อเท็จจริงที่ว่า “เจ้าพระญาภาไทย” หรือ ไสลือไทย โอรสของพระญาลิไทยได้อัญเชิญผีปู่พระยาจ้วนนำถมมาเป็นประจักษ์พยานในการทำสัตย์สาบานกับเมืองน่านด้วย ต่อจากพระนามของ “ปู่พระญามหาธรรมราชา” แล้ว ปรากฏชื่อของ “พ่อจ่าเมือง และ “พ่อเลอไทย” ติดตามมา ทั้งสองชื่อมีจำเป็นต้องเป็นกษัตริย์สุโขทัย แต่เป็นเชื้อพระวงศ์ผู้ใหญ่หรือขุนนางที่มีบทบาทในรุ่นสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พระญาลิไทย) ซึ่งพระญาภาไทย กษัตริย์องค์ปัจจุบันทรงให้ความเคารพนับถือเป็นพิเศษ

ในแง่เนื้อหาสาระ จารึกปู่หลานสบถกัน (หลักที่ ๔๕) บ่งบอกความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติระหว่างราชวงศ์น่านและราชวงศ์สุโขทัย นำไปสู่การทำสัญญาเป็นพันธมิตรซึ่งมีพันธะทางกฎหมายในเรื่อง การลักพา(ไพร่ไทย ช่างม้า ข้า[คน] วัว ควาย) การหนีและการพิพาทเกี่ยวกับผู้คนที่ข้ามไปยังรัฐคู่สัญญา ส่วนบทลงโทษผู้กระทำผิดคือการสาปแช่งให้กรรมตามทันในโลกนี้โลกหน้า และให้ตกนรกอเวจีซึ่งถือเป็นคำสาปแช่งที่รุนแรงที่สุดในสังคมพุทธ

ที่ผ่านมา นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานจากหลักฐานแวดล้อมว่า การทำสัญญาเป็นพันธมิตรน่าจะเป็นผลมาจากการคุกคามทางการเมืองของพระนครศรีอยุธยา(สำหรับสุโขทัย) และเชียงใหม่(สำหรับน่าน) แต่อย่างไรก็ตามเรายังมีทางสันนิษฐานได้อีกว่า การที่เมืองสุโขทัยและเมืองน่านกระทำสัญญาเป็นพันธมิตรกันโดยมีข้อตกลงระหว่างรัฐ ว่าด้วยเรื่องการลักพาผู้คน และคดีผู้ร้ายข้ามแดน

แสดงให้เห็นว่าจำนวนประชากรในสมัยนั้นมีปริมาณน้อย จึงจำเป็นต้องออกกฎหมายควบคุมคน นอกจากนี้ยังเกรงว่าประชากรที่เป็น “ไพร่ไทย” จะตกไปอยู่ในบังคับของมูลนายที่เป็น “ข้าขุนมนตรีเสนาบดีอมาตย์” มากไป ซึ่งเท่ากับว่าไปเพิ่มฐานอำนาจให้กับขุนนางเหล่านี้

สารวิพากษ์

ด้านที่ ๑

๑. —(ส)บดด้วยกนนนี่จุงให้ไต่แก
—(ส)บถด้วยกนนนี่จุงให้ไต่แก
๒. —(อารกก)ขทงหลายอนนมมีในน้ำในถ้ำ
—(อาร์ก)ย์ทงหลายอันมีในน้ำในถ้ำ
๓. —(ว)งศาหนพรญาผุ้ปู่ ปู่พรญา
—(ว)งศาหนพระญาผุ้ปู่ ปู่พระญา
๔. —ปู่เริง ปู่มุง ปู่พอง ปู่ฟ้าพิน
—ปู่^๙เริง ปู่มุง ปู่พอง ปู่ฟ้าพิน
๕. —(ผ)ากอง ปู่พรญาคำฟู
—(ผ)ากอง ปู่พระญาคำฟู
๖. —(พ)รญาผากองเทานี้ คำพงศกำว
—(พระ)ญาผากองเทานี้ คำ^๙พงศกำว
๗. —(ผิ)ลิตธิแล แต่่นิดำพงศ ผิปู่ผาคำ
—(ผิ)ลิตธิแล แต่่นิดำพงศ ผิปู่^๙ผาคำ
๘. —(ผุ)งผุหวน ปู่ขุนจิต ขุนจอด
ปู่พรญาศ
—(ผุ)งผุ้หวน ปู่ขุนจิต ขุนจอด
ปู่พระญาศ
๙. —(รี)อินทราทิตย ปู่พรญาบาน
ปู่พรญารามราช ปู่ไสส

^๖สบถ แปลว่า “สาบาน”, “กระทำสัตย์”

^๙ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจประการหนึ่งเกี่ยวกับคำว่า “ปู่” ว่า การตั้งชื่อของกลุ่มคนไทมักจะเอาชื่อปู่มาเรียกนำหน้าก่อน

“ดำ หรือ ต้า แปลว่า “ผีบรรพบุรุษ” มีสำนวนปัจจุบันว่า “ผีซ้าดำพลอย”

—(รวิอินทราทิ)ตย์ ปู่พระญาบาน

ปู่พระญารามราช ปู่ไสส

๑๐. —(ส)งคราม ปู่พรญาเลืไ

ปู่พรญาางววนำถึ ปู่

—(ส)งคราม ปู่พระญาเลอไ

ปู่พระญาจ้วนำถึ ปู่

๑๑. —(พร)ญามหาธรรมราชาพ่งำเมือง

พเลืไแล

—(พระ)ญามหาธรรมราชา พ่งำเมือง

พ่อเลอไแล

๑๒. —(ล)ไทผู้ดีผีชาวเลื่องเท่านีแล

แม่ผู้ใดบชีไสให้

—(ล)ไทยผู้ดีผีชาวเลื่อง^๙เท่านีแล

แม่ผู้ใดบชีอไชรให้

๑๓. —(ผี)มนนทงเลื่อไหญ่เขาพุดา

เขาผาดานผาแ

—(ผี)มัน ทั้งเลื่อ^{๑๐}ไหญ่ เขาพุดา^{๑๑}

เขาผาดานผาแ

๑๔. —(ด)งแฝงแม่พระสกกพระส

เลื่อทานยอาง

—(ด)ง^{๑๒} แฝงแม่พระสกก^{๑๓}พระสอ^{๑๔}

^๙ปรากฏในตำนานขุนบรม กล่าวว่า กลุ่มชาวเลื่องเป็นกลุ่มชนชั้นสูง อาศัยอยู่แถบลุ่มน้ำอูทางตอนเหนือของประเทศลาว

^{๑๐}เลื่อ เป็นคำไทโบราณในเวียดนามเหนือมีความหมายว่า “ผีบรรพบุรุษ”

^{๑๑}เขาพุดา หรือ ดอยพุดา อยู่ในอำเภอบัว จังหวัดน่าน

เลื้อทานอย่าง^{๑๕}

๑๕. พานสถาน ปุชรมีน หมิ่นหวย
แสนดง ทังปู่เจ้าพระ

พานสถาน^{๑๖} ปุชรมีน^{๑๗} หมิ่นหวย
แสนดง ทังปู่เจ้า^{๑๘}พระ

๑๖. ขพงเขายนนง พระศรี ผีบางพระ
สกกตืออารกษ

ขพงเขายรรยง^{๑๙} พระศรี^{๒๐} ผีบางพระ
สัคดี อารักษ์

๑๗. ทุกแห่งแตงตาตูลองปู่หลาน
รกกกนน ผีผู้ใด

ทุกแห่งแตงตา^{๒๑}ตูลองปู่หลาน
รักกัน ผีผู้ใด

๑๘. ไครบซีจุงผีผู้งนีหกกกาวนาวค
ญาเปนพรญา

^{๑๒} ผาแดง เข้าใจว่าอาจหมายถึง “ดอยผาแดง” ปัจจุบันอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติผาแดง
ตำบลเมืองนะ อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่

^{๑๓} แม่น้ำป่าสักในปัจจุบัน

^{๑๔} เข้าใจว่า เป็นแม่น้ำคู่กันกับแม่น้ำป่าสัก

^{๑๕} ทานอย่าง คำนี้ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร อธิบายว่า เพี้ยนมาจากคำบาลีว่า “ธัญญัง”
แปลว่า “ข้าว หมายถึงผู้คุ้มครองธัญพืชหรือนาข้าว”

^{๑๖} พานสถาน เพี้ยนมาจากคำว่า “วนสถาน” แปลว่า “ป่า”

^{๑๗} ปุชรมีน ภาษาเขมร คือ “ปู่ทะมีน” หมายถึง “วิญญาณศักดิ์สิทธิ์อันน่าเกรงกลัว”

^{๑๘} ปู่เจ้า หมายถึง “ผี”

^{๑๙} เขายรรยง เข้าใจว่าอาจเป็น “เขาหลวง?”

^{๒๐} พระศรี คือ เขาพระศรี เมืองศรีสัชนาลัย

^{๒๑} แตงตา หมายความว่า “ระวัง”

ใครบ่ซื้อ จุ่งผีผึงนี้หักกำว่น้าวค
อย่าเป็นพระญา

๑๙. ถึงเถาเปนเจ้าอยู่ยีน^{๒๒}หิน^{๒๓}ตาย
ดงงวนนทนนด

ถึงเท่าเป็นเจ้าอยู่ยีน^{๒๒}หิน^{๒๓}ตาย
ดงวัน ทันด

๒๐. จักรยวขยวเหนือเพจันรก
ตกอบายเพทนา

งเครียว^{๒๔} เขียวเหนือเวจันรก
ตกอบายเวทนา

๒๑. เสวยมหาพีปากญาไคคาคไคพบ
พระพุท
เสวยมหาวิบาก อย่าไคคาคไคพบ
พระพุท

๒๒. พระธรรมพระสงฆ์สกกคาบ
บาบอนนตตคค
พระธรรมพระสงฆ์สกกคาบ
บาบอันตต คอ

๒๓. สงฆ์จุงให้ไคแกผู้บ่ซื้อ
แต่นี้คำปุหลานสบตค
สงฆ์จุงให้ไคแกผู้บ่ซื้อ
แต่นี้คำปุหลานสบตค-

๒๔. วยกนน จุงทนนเหนือเปน

^{๒๒}ยีน แปลว่า “ดำรงอยู่, คงอยู่กับที่”

^{๒๓}หิน แปลว่า “ถึง”

^{๒๔}เครียว แปลว่า “ทันทีทันใด”

ปรตยกกษดงค์คำกล่าว

วยกัน จ่งทันเห็นเป็น

ปรตยักษ^{๒๕}ดงค์คำกล่าว

๒๕. นี้ ผีผู้ใดจ้งจงชีไลให้ใดดงส์ฤทธิ

ปรารธนา

นี้ ผีผู้ใดจ้งจงชื้อไซร์ ให้ได้ดงส์มฤทธิ

ปรารธนา

๒๖. ในขวนนี้ขวนหนาเทาฟ้าปรโลกโมกษนีร

ในขวนนี้ขวนหน้าเทาฟ้าปรโลก^{๒๖}โมกษ^{๒๗}นีร-

๒๗. พานสถานพิสุทธิฯ จลศกราชได้ ๗/๕๔

พานสถานวิสุทธิฯ จุลศักราชได้ ๗/๕๔

๒๘. มหาศกราชได้ ๑๓๑๔ ขอมปีวอก

ไทยปีเตาสนน

มหาศักราชได้ ๑๓๑๔ ขอม^{๒๘}ปีวอก

ไทยปีเต่าส้น

๒๙. เดือนสี่บุรณมีขอมวนนพรหสสบดี

ไทวนน

เดือนสี่บุรณมี ขอมวันพฤษหส์บดี

ไทยวัน

๓๐. เตามาตฤกษอุตรผลคุณ บุรณาดีถิ

อุสาโชกโยค

^{๒๕} ปรยักษ แปลว่า “ประจักษ์”

^{๒๖} ปรโลก มีความหมายว่า “โลกอื่น”

^{๒๗} โมกษ แปลว่า “นิพพาน”

^{๒๘} ขอม ในที่นี้หมายถึง “อโยธยา” คำนี้เป็นคำเดียวกับคำว่า “กร่อม” ใช้เรียกกลุ่มชนที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง และกลุ่มมอญ-ขแมร์

เต่าเม็ต ฤกษ์อุตรผลคุณ บุรณาดิถี
อุษาไซคโยค

๓๑. มีโนไทยสฐิรลกษสกกติ สุกมมงคลนිරพิช
มีโนทัย สติรลักษณ คักติ สุกมมงคล นีรพิช-
๓๒. นนทราย สวสดีสิทธีผิผู้ใดใครใจทนา
ถามหา
นัทราย สวสดีสิทธี ผิผู้ใดใครใจทนา
ถามหา
๓๓. ผู้ใหญ่(ใส)สารจารในจาริกนี้
หากปรีติสทาไสล
ผู้ใหญ่(ใส) สารจารในจาริกนี้
หากประดิษฐาไซริ์ สม-
๓๔. เด็จพร(ะมหา) เถรสังฆราช
รดตณวงศาจารย์พ
เด็จพร(ะมหา) เถรสังฆราช
รัตนวงศาจารย์ พ-
๓๕. ระมหา(เถรธรรม) เสนาบดี
เปื่องเจ้าพรญาผู้หลาน
ระมหา(เถรธรรม) เสนาบดี
เปื่องเจ้าพรญาผู้หลาน
๓๖. ทานม(หา)——(มหา)สุเมธ——(ทั้งห)
ท่านมหา——มหาสุเมธ[จักร] ทั้งห-
๓๗. ลาย หาก—
ลาย หาก—

ด้านที่ ๒

๑. —
๒. —
๓. —เอาพระ
—เอาพระ
๔. —(ประ)มาณเปนคน—
—ประมาณเป็นคน—
๕. —ไตรสามแสนค(น) —
—ได้สามแสนคน—
๖. —(ประม)ณพณ.—
—ประมาณพล.—
๗. —กมาพระมห(ราชาตุ) —
—กมาพระมหาธาตุ—
๘. —สกนธอ์พล—
—สกนธอ์พล—
๙. —(พระอ)รหณนคไคแปด) —
—พระอรหันต์ได้แปด—
๑๐. —(บ)รุงศาสนาในมห(ราชาตุ) —
—บำรุงศาสนาในมหาธาตุ—
๑๑. —พระปรเตยกพุทธ(ธ) —
—พระปรตเยกพุทธ—
๑๒. —กลลยานพระสตุปปพุ(ทธ) —
—กัลลยาน พระสตุปปพุทธ—
๑๓. —(ในมหาธาตุอาทิลังกา—
—ในมหาธาตุอาทิลังกา—
๑๔. —ย ชนดวย(โสฬาคมคร) —

— ย ชนด้วยโสภาคมาคร์) —

๑๕. — มเหสุร พระสทาตีพบุ —

— มเหสุร พระสทาตีพบุ —

๑๖. — พระกิม พระอรชรน พระ —

— พระกิม พระอรชรน พระ —

๑๗. — (ยุ)ธิษธีร ที่รพนาม รามปรสุ

— ยุธิษธีร ที่รพนาม รามปรสุ

๑๘. — (ร)ามลกกษ พระสกกดี พระ

— รามลักษ์ พระศักดี พระ

๑๙. — ที่จนนทีลี นรบนนทิตย ฤ

— ที่จันทีลี นรบัณทิตย ฤ

๒๐. — พระเพลิ่ง พระพรุณ

— พระเพลิ่ง พระพรุณ

๒๑. — (ท)ธรรถ ภูเพร อรรธณทสุร

— ทธรรถ ภูเวร อรรธณทสุร^{๒๙}

๒๒. — (เทพต)นพโคระห ทวาทศรา

— เทพตานพเคราะห์ ทวาทศรา

๒๓. (ลี) — จ ดาร ดารก ภูชค โภคินท

คี — จ ดาร ดารก ภูชค โภคินท

๒๔. (ครุ)ทชเชจร กิณร กิณรี ปกก

ครุทช เชจร^{๓๐} กิณนร กิณรี ปัก[ยี]

๒๕. — สรรพสิทธิ รัชสิทธิ พิ

— สรรพสิทธิ รัชสิทธิ พิ

๒๖. (ทยาธร) — (ม)ณีศรีธมา

^{๒๙} ราชู

^{๓๐} คนธรรพ์

เทวากามเทพ

ทยาธ—มณี ศรี อุมะ

เทวากามเทพ^{๓๑}

๒๓/. —(ยมบ)าล มฤตยู
จตุโลกบาล ทศโลก

—ยมบาล มฤตยู

จตุโลกบาล ทศโลก

๒๔. —พรหมรูปสืบทกคลงทง

—พรหม^{๓๒}รูปสืบทกคลง ทัง

๒๕. —ย จตุรธเบญจมธยานสถาน

—ย จตุรธเบญจมธยานสถาน

๓๐. —ชี้อากาสาเนญจายตตนะ อวิญ

—ชี้อากาसानัญจายตนะ อวิญ

๓๑. (ญานญจายตต)น อากิญจัญญา
ยตตนะ อนนชี

(ญานญจายตต)น อากิญจัญญา

ยตนะ อันชี

๓๒. (เนวสญญานาส)ญญายตตนะ
ทงักามาพจรทก

^{๓๑}กามเทพไม่มีรูปร่าง มีอีกชื่อหนึ่งคือ อนันต์ แปลว่า ไม่มีรูปร่าง เช่นคำว่า อนงค์ แปลว่า ไม่มีองค์

^{๓๒}พรหมในศาสนาพราหมณ์มีเพียงองค์เดียว นับเป็นหนึ่งในเทพสูงสุด หรือ ตริมุรติ ทรงได้รับการเคารพนับถือว่า เป็นเทพผู้สร้างโลกและสวรรค์ เหตุที่ถือกันเช่นนั้น เพราะให้ทางปรัชญาทรงเป็นบุคลาธิษฐานของความจริงสูงสุด หรือ พรหมัน หรือ อภาวะ (ความไม่มีรูป ไม่มีตัวตน) เพราะฉะนั้น พรหมจึงมีความเป็นอมตะ แต่พรหมในศาสนาพุทธมีมากมาย แม้เป็นวิสุทธิเทพอยู่ในแดนสูงตั้งแต่ชั้นที่ ๑๒ ขึ้นไปถึง ๒๕ ซึ่งอยู่เหนือกามภูมิ(หรือความยินดีในรูปกลิ่นเสียง) ก็ตาม แต่พรหมก็ยังเป็นสัตว์เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ

เนวสัณญานาสัณญายตมัง
ทั้งกามาพจรหก

๓๓. (จาตุมหา)ราชาิกา ดาวดึงสา
ยามา ตุสสิตา นิม

จาตุมหารราชาิกา ดาวดึงสา
ยามา ตุสสิตา นิม

๓๔. (มานรดี ประนิมิต) พสพรรดิ
สวรรณคมรรค บาตา

มานรดี ประนิมิตวสวดี
สวรรณคมรรค บาตา-

๓๕. (ล) —โลกธาดุ จตุรภาพ (สบ)บุรพพิ
ล—โลกธาดุ จตุรภาพสบบุรพวิ-

๓๖. (เทหะ ชมพูท)ลีบ อมรโคยานี
อุตรกูรู ภูไสล
เทหะ ชมพูทลีบ อมรโคยานี
อุตรกูรู ภูไสล

๓๗. —(คนธมา)ท ไกรลาส
วิบูลบรรพต วงกต
—คันธมาทน์ ไกรลาส
วิบูลบรรพต วงกต

๓๘. —(พร)หมรกกษยกกษกุมาร หิมพา
—พรมมรักษย์กษกุมาร หิมพา-

๓๙. (นค) —สบบคคกคาสบบค
นค—สปปคคคคาสปปค

๔๐. —ธร ลีขร บ
—ธร ลีขร บ

ด้านที่ ๓

๑. อนนนี่พนนบนนดา—
อ้นนี่พันบรรดา—
๒. โสด เปื่องปู่พรญาเก้ดี—
โสด เปื่องปู่พระญากี้ดี—
๓. ก่ดี ผีไพรไทซางมาซา—
กี้ดี ผีไพรไทยซ้างม้าข้า—
๔. นให้สงวรวควายตกท่ง
นให้สงวรวควายตกท่ง
๕. กินเมืองนอกชอกแถม—(ผู้)
กินเมืองนอกชอกแถม—ผู้—
๖. งตนฝูงล่ามหมื่นล่าม—
งตนฝูงล่าม หมื่นล่าม—
๗. ขาขุนมนตรีเสนาบดี
อม(าตย) —
ข้าขุนมนตรี เสนาบดี
อมาตย์—
๘. ทังหลายอีกนายเมือ(ง) —
ทังหลาย อีกนายเมือง—
๙. พุนมัลกัฟี่ชาวฟี่ไป) —
พุนมัลกัฟี่ชาวฟี่ไป—
๑๐. มีชีแ่งสองท่านปู่(หลาน) —
มีชีแ่งสองท่านปู่หลาน—
๑๑. จงส่สนขนความดีไปว—
จงส่สนขนความดีไป ว—
๑๒. วาดีแลบมีฟี่จารนาหาก—

ว่าดี แลบทมิพิจารณา หาก—

๑๓. ตกทงก้นหากล็กหลัง ย—

ตกทงกัน หากล็กหลัง ย—

๑๔. กผุซอน กทำร้ายกาจแก่ ก—

ก^{๓๓}ผู้ซอน กระทำร้ายกาจแก่ ก—

๑๕. สาบานวารายในเสมาจาริกนี้—

สาบานว่าร้ายในเสมาจาริกนี้—

๑๖. ผูปชิตนตาคนทงหลาย—

ผู้บ่ชื้อ ทนตาคนทงหลาย—

๑๗. ส ในชวนี้ชวหนาลุนหลา—

ส ในชวนี้ชวหน้า ลุน^{๓๔}หล้า—

๑๘. ตกอเพจีเพื่อนเทวทต—(ด)

ตกอเวจีเพื่อนเทวทต—ด—

๑๙. วยพุทชนกนตริกกลบ—

วย พุทชนตริกกลบ

^{๓๓} ยัก คือ “ยักยก”

^{๓๔} ลุน แปลว่า “ภายหลัง”

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๓. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๓)

ประชุมตำนานพระธาตุ ภาคที่ ๒. พระนคร: โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, ๒๕๑๐. (บรรณาการในงานพระราชเพลิงศพ พันตำรวจโทสลบ เกียรติสุต ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันที่ ๒ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๐)

พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุมานราชธน. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการทุนพระยาอนุมานราชธน, ๒๕๑๓-๒๕๒๔.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ และ เรื่องสมเด็จพระบรมศพ คือ จดหมายเหตุการณ์พระเมรุครั้งกรุงเก่า กับพระราชวิจารณ์ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับจำกัด, ๒๕๔๐.

พื้นเมืองน่าน ฉบับวัดพระเกิด. สรัสวดี อ๋องสกุล (ผู้ปริวรรต). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, ๒๕๓๙.

วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ). **ไม้แตกกอ-ไม้ดอกกอ**. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภะการพิมพ์, ๒๕๕๒.

_____. **ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลโท ดำเนียร เลขะกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ ๗ รอบ พ.ศ. ๒๕๕๒**. กรุงเทพฯ: เอกสารวิชาการครุฑทองไทย ลำดับที่ ๓ จัดพิมพ์เผยแพร่โดยการสนับสนุนของกองทุนดำเนียร เลขะกุล เพื่อประวัติศาสตร์, ๒๕๕๒.

_____ . ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่ม

๑. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนวิจัย(สกว.). ๒๕๕๒.

_____ . ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่ม

๒. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนวิจัย(สกว.), ๒๕๕๓.

_____ . ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่ม

๓. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนวิจัย(สกว.), ๒๕๕๓.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. **อาจารย์บุชา: สรรพสาระ ประวัติศาสตร์ ภาษาและวรรณกรรม.** กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.), ๒๕๕๒. (จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสที่ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร มีอายุครบ ๙๐ ปี ในวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๕๒)

_____ . “ประวัติศาสตร์กับการศึกษาวรรณคดีไทย” ใน **ภาษาอักษรา**

ไตรย. กรุงเทพฯ: จัดพิมพ์เผยแพร่โดยความอนุเคราะห์ของกองทุนพลไทดำเนียร เลขะกุลเพื่อประวัติศาสตร์ มกราคม ๒๕๔๙.

Griswold, A.B., and Prasert na Nagara. “The Pact Between Sukhodaya and Nan(Epigraphic and Historical Studies), No. 3,” **Journal of Siam Society** 57, pt.1 (Jan. 1969): 57–108.

Monier–Williams, Monier. **Sanskrit–English Dictionary.** Oxford, 1899.

The Chiang Mai Chronicle. translated by David K. Wyatt and Aroonrut Wichienkeeo Chiang Mai: Silkworm Books, 1995.

The Crystal Sand: The Chronicles of Nagara Sri Dharmmaraja.
translated by David K. Wyatt. New York: Data Paper Number 98
Southeast Asia Program Department of Asian Studies Cornell
University, 1975.

The Nan Chronicle. David K. Wyatt (translator and editor). New York:
Southeast Asia Program Cornell University, 1994.

เอกสารลำดับที่ ๓๐
จารึกคำอธิษฐาน:
วัฒนธรรมความเชื่อของสังคมไทยสมัยสุโขทัย*

วาทัญญู พัททอง

ความสำคัญของเอกสาร

การศึกษาวัฒนธรรมความเชื่อของสังคมไทยสมัยโบราณในยุคก่อร่างทางวัฒนธรรม นอกจากข้อมูลในเอกสารหลักที่ใช้ศึกษากันคือ ไตรภูมิภิกษาของพระญาสีอไทย (พระญาสีไท) แล้ว ยังมีหลักฐานชั้นต้นร่วมสมัยประเภทศิลาจารึก โดยเฉพาะศิลาจารึกที่มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับเรื่องราวความมุ่งหวังของชีวิตมนุษย์ในโลกนี้และโลกหน้า จารึกหลักหนึ่งที่มีลักษณะดังกล่าวคือ “จารึกคำอธิษฐาน” จารึกหลักนี้เป็นตัวอย่างของหลักฐานชั้นต้นที่ดีหลักฐานหนึ่งที่แสดงให้เห็นวัฒนธรรมความเชื่อของสังคมไทยสมัยสุโขทัย อย่างชัดที่สุดก็ก่อนพุทธศตวรรษที่

๒๑

จารึกคำอธิษฐาน คือ จารึกหลักที่ ๒๙๐ ในประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓/ประมวลจารึกที่พบในประเทศไทยและต่างประเทศ จารึกนี้ไม่มีผู้ใดทราบแน่นอนว่าค้นพบที่ใด และถูกนำมาเก็บรักษาไว้ที่วัดศรีโคมคำ อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา ตั้งแต่เมื่อใด ศิลาจารึกหลักนี้เป็นหินทรายสีแดง ลักษณะรูปใบเสมา พื้นผิวส่วนมากชำรุด คำจารึกหลายแห่งลบเลือนจนอ่านไม่ได้ ขนาดความกว้างของศิลาจารึก ๔๑ เซนติเมตร สูง ๑๐๓ เซนติเมตร หน้า ๑๓ เซนติเมตร ข้อความที่จารึกใช้อักษรไทยแบบสุโขทัยภาษาไทย จารึกนี้มีอยู่ด้วยกัน ๒ ด้าน ด้านที่ ๑ มี ๓๗ บรรทัด ส่วนด้านที่ ๒ มี ๙ บรรทัด ในการประชุมกลุ่มสุโขทัยศึกษา-อยุธยาดี เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๔ ในครั้งนั้น ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ

* ผู้เขียนใคร่ขอขอบพระคุณ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สกว. ที่กรุณาช่วยอ่านต้นฉบับและอธิบายคำศัพท์โบราณที่เข้าใจยากชนิดที่หาที่อื่นไม่ได้

นคร ได้เสนอว่า จารึกคำอธิษฐาน ไม่น่าจะมีอายุเก่าไปกว่า กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐^๒

เมื่อผู้เขียนได้เขียนบทความวิพากษ์เอกสารจารึกปูหลานสบถกัน (หลักที่ ๔๕) ทำให้เห็นคติความเชื่อในสังคมสุโขทัยแล้ว จึงเสนอความคิดกับ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร หัวหน้าโครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย” ว่าควรเลือกจารึกคำอธิษฐานมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยเพราะ จะช่วยเสริมองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับคติความเชื่อของสังคมไทยสมัยสุโขทัยได้ดียิ่งขึ้น

ข้อความในจารึกคำอธิษฐาน ไม่ต่างไปจากจารึกสุโขทัยหลักอื่น ซึ่งขาดหายและลบเลือน อ่านไม่ได้ความอยู่มาก โดยเฉพาะด้านที่สอง แต่ก็นับว่าเป็น ตัวอย่างที่ดีในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านวัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับความมุ่งหวังในการใช้ชีวิต รายละเอียดของจารึกคำอธิษฐาน มีดังนี้

ด้านที่ ๑ กล่าวถึงสตรีชั้นสูงผู้ประกอบบุญกุศลในพุทธศาสนาได้อัญเชิญ เทพในเทวปรกณ์ของฮินดูมาเป็นสักขีพยาน และเอ่ยคำอธิษฐาน ขออุทิศส่วน กุศลแก่คนทั้งหลาย ขอให้ได้พบแต่ความสุขอายุยืนนานปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ ต่างๆ ส่วนตัวของนางเองปรารถนาได้บรรลุอรหัตตผล แต่ก่อนที่จะได้บรรลุ อรหัตตผล นางขอให้มีรูปโฉมโฉมพรรณงดงามดังนางพิสาखा และขอย่าให้มี โรคพยาธิต่างๆ มากล้ากลาย

ด้านที่ ๒ ของจารึกข้อความลบเลือนหายไปมาก ที่อ่านได้ความคือ สตรี นางนี้เอ่ยคำอธิษฐานขอให้ได้เกิดในสวรรค์และได้พบกับศาสนาของพระศรีอารีย เมตตรัย ซึ่งเป็นอนาคตพระพุทธรูปเจ้า

^๒ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๗ ประมวลจารึกที่พบในประเทศไทยและต่างประเทศ**(กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระ ประวัติศาสตร์ไทยฯ สำนักนายกรัฐมนตรี จัดพิมพ์เผยแพร่เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เนื่องในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ ๓๖ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๓๔), ๔๗.

สำหรับนักประวัติศาสตร์แล้ว จารึกหลักนี้แม้จะเป็นจารึกขนาดเล็กไม่ยาวนานนัก แต่มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าจารึกสุโขทัยหลักอื่นๆ เพราะเป็นจารึกที่แสดงให้เห็นว่าคนไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๑ มีความเชื่ออย่างใดบ้าง

สารัตถวิพากษ์

จารึกคำอธิษฐาน มีความสำคัญในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ที่เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นวัฒนธรรมความเชื่อของสังคมไทยสุโขทัย

ชีวทัศน์สังคมไทยสุโขทัย กล่าวอย่างง่ายที่สุด ชิวทัศน์ คือ การมองชีวิตตนว่า ชีวิตนี้มีเป้าหมายอย่างไร ชีวิตนี้อยู่เพื่ออะไร ชิวทัศน์ที่ได้จากข้อมูลในจารึกหลักนี้แบ่งออกเป็น สุขภาวะ และทุกข์ภาวะ

สุขภาวะ คือ การดำเนินวิถีชีวิตของผู้คนในทุกสังคม ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันย่อมต้องแสวงหาความสุข โดยเฉพาะความสุขใจ อันถือเป็นความสุขสูงสุดในชีวิตมนุษย์ ในแต่ละศาสนามีหนทางที่จะนำไปสู่ความสุขในวิถีชีวิตที่แตกต่างกัน สำหรับชาวพุทธแล้ว การได้ “โอยทาน” หรือประกอบบุญกุศลของตนถือเป็นความสุขทางใจอย่างหนึ่ง เราจะพบว่าจารึกสุโขทัยหลายหลักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการสร้างวัดและการอุทิศกัลปนา ทั้งนี้เพื่อหวัง “ไปเกิดเมืองฟ้าเมืองบน” หรือหวังผลโมฆนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตพุทธศาสนิกชน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเป้าหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน แต่ยังพบว่าความสุขใจอีกอย่างหนึ่งของการเกิดเป็นสตรี นั่นคือ การมีเรือนร่างที่งดงาม ผิวพรรณผุดผ่องเนียนงามเหมือนกับ นางพิสาขหรือวิสาข ในพุทธประวัติ

ทุกข์ภาวะ ในที่นี้กล่าวถึงเรื่อง โรคพยาธิต่างๆ ที่มาเบียดเบียนชีวิต อาทิ เช่น โรคปวดเมื่อย, โรคง่อยเปลี้ยหมดเรี่ยวแรง(พิกลพิการ), โรคหิด, โรคฝีและโรคตาฝ้า เป็นต้น ในบรรดาโรคที่น่ากลัวมากโรคหนึ่งคือ โรคฝีเต่ง และฝีมะเร็ง ลำโหดหรือฝีเรื้อรัง ซึ่งเป็นโรคที่รักษาให้หายยากในสมัยก่อน

ในแง่สาระแล้ว จารึกหลักนี้แสดงให้เห็นวัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับวิถีชีวิตหรือชีวทัศน์สังคมไทยสมัยสุโขทัย กล่าวคือ การมองว่า การโอยทานเป็นความสุขในการดำเนินวิถีชีวิต และการมีโรคภัยต่างๆ เป็นความทุกข์ของการ

ดำเนินวิถีชีวิต เมื่อพบว่าโรคภัยต่างๆ ที่พบเห็นในปัจจุบันเป็นทุกขภาวะ ดังนั้นในโลกหน้าขอให้โรคภัยต่างๆ เหล่านี้อย่าได้มากล้ำกลายชีวิตอีกเลย

จารึกอีกหลายหลักของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่พูดถึงสตรีโดยเฉพาะสตรีชั้นสูงนั้น เนื้อหาส่วนใหญ่จะเน้นเรื่องการทำบุญทำทาน เพื่อหวังว่าจะได้บรรลुพระอรหันต์ สตรีเหล่านี้แม้ว่าด้วยฐานันดรศักดิ์จะเป็นชนชั้นสูง แต่ในทางศาสนาแล้วฐานะยังต่ำกว่าบุรุษ เพราะสตรีเหล่านี้ไม่สามารถบวชเป็นพระได้ ดังนั้นเวลาอธิษฐานจึงมักขอให้เป็นพระอรหันต์หรือในบางที่อธิษฐานว่าขอให้เกิดเป็นบุรุษเพศ

สาระวิพากษ์

ด้านที่ ๑

๑. .. ขุนमारพระจตุ..

[นบ] ขุนमार^๓พระจตุ [บา-

๒. . พระอินทรพระพรหมพระยพ

ล]^๔ พระอินทรพระพรหมพระยมพ-

๓. (ระ) ...ล บารเมสุรพระพายพระนารายพ

(ระ) [กา]ล^๕บาลเมสุร^๖พระพายพระนารายพิ

๔. ..ลกายอสุรคู้หน้าทั้งเขาผุ้งนีอันมีในหก (คว)

[ก]ลกาย^๗อสุรคู้หน้า^๘ทั้งเขาผุ้งนีอันมีในหก (คว-)

^๓ อสุร

^๔ ที่ขาดหายไป ๓ ตัวอักษรนี้ น่าจะเป็น บาล หรือ โลก ตัวใดตัวหนึ่ง บาล เป็นคำที่ดีกว่าในแง่ของการลงสัมผัสสร่ายและความหมาย

^๕ พระกาล หมายถึง “พระคิวัระ” อาจเขียนว่า “พระกานล”

^๖ คำว่า บารเมสุร เป็นรูปบาลีของศัพท์สันสกฤตว่า ปารเมศวร และเป็นคำคุณศัพท์ Sir. M. Monier-Williams, Sanskrit-English Dictionary(Oxford, 1899)p. 620, ได้ให้ความหมายว่า “relating or belonging to or coming from the supreme god(Siva)” (เกี่ยวกับหรือเป็นของหรือบังคับขึ้นจากคิวัระ) ในที่นี้ใช้ขยายพระกาลอันเป็นเทพที่บังเกิดขึ้นจากพระนลาฏของพระคิวัระ เมื่อตอนนโอรสจัด

^๗ คำนี้น่าจะเป็นคำว่า “พิกล” จึงเติมอักษร “ก” เข้าไปเพราะได้ความเข้ากับคำข้างหลังที่จะกล่าวถึงอสุรที่พิการสองตน

^๘ อสุรคู้หน้าคือ คู่ของ “มกร” และ “กิริติมุข” มกร ปรากฏในทับหลังของศาสนาฮินดู มีรูปร่างคล้ายจระเข้ มีร่างกายพิการ ส่วนกิริติมุขคือ อสุรที่กินตัวเองเหลือแต่หน้า อยู่ทางเข้าปราสาทของพระคิวัระ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เล่าตำนานของกิริติมุขว่า อสุรตนหนึ่งชื่อ ชลันธร ยึดอำนาจจากเทพ ส่งให้ราหูไปทำทนายพระคิวัระ เพื่อขอพระนางตรีปุระสุนทรี (หญิงที่งามที่สุดในสามโลก) พระคิวัระทรงกริ้วมาก เปิดเนตรที่สามที่เรียกว่า อาชญาจักร พลังที่ออกจากดวงเนตรที่สามกลายเป็นปิศาจที่น่ากลัวมาก ปิศาจตนนี้จะกินราหู เมื่อราหูเห็นตกใจมาก จึงขอความเมตตาจากพระคิวัระให้ช่วยชีวิต พระคิวัระให้ปิศาจตนนี้กินตัวเอง

๕. งพาลหาลานแผ่นดินทว้อันต์จกกราพาลจุงไหผ
ง^๙ฟ้าหาลานแผ่นดิน^{๑๐}ทว้อันต์จักรวาล^{๑๑}จุงไหผ[ล]
๖. (บุ) รอนักทำนไ้ได้ไปเถิงเขาทุกหมุ่คนจุงไ้
ถวนไล
(บุ) ญ อันกระทำนไ้ได้ไปเถิงเขาทุกหมุ่คน จุงไ้
ถวนไล
๗. กาดิสูกขไ้ลาภ จุงบาบเขาหายตาย จุงไหเขาไ
กาดิสูกไ้ลาภจุงบาบเขาหายตาย จุงไหเขาไ-
๘. (ป) เกิดเมอึงฟ้าเมอึงบนในตนเขาจุงอยู่มลาก
อยู่ดี ญา
(ป) เกิดเมอึงฟ้าเมอึงบนตนเขาอยู่มลาก^{๑๒}
อยู่ดี อย่า
๙. ไชเจบเลบเหนยเมลยหานครานอิดเปนหิด
เปน...
ไ้เจบเลบ^{๑๓}เหนยเมลล้อย^{๑๔}ห่าน^{๑๕}คร่านอิด^{๑๖}

เหตุเพราะเกิดจากความโกรธและความหิว จนเหลือแต่เพียงดวงหน้า พระคิระเห็นในความ
รักดี เพราะเป็นส่วนหนึ่งจากร่าง จึงประทานพรให้เจ้าอสุรตนนี้เฝ้าอยู่ที่ประตูทางเข้า
เทวาลัย ให้ชื่อว่า “กัรติมุข” แปลว่า หน้าแห่งเกียรติยศ และสั่งไว้ว่าใครก็ตามที่มาเฝ้าพระ
คิระ หากไม่บูชาอสุรกัรติมุข ก็จะได้พรจากพระคิระเลย

^๙ควง แปลว่า “บริเวณ”

^{๑๐}ฟ้าหาลานแผ่นดิน หมายถึง “ห้าทวีปในจักรวาล” กล่าวคือ ที่ตั้งเขาพระสุเมธอันเป็น
ศูนย์กลางกับอูดตรกูรุ (เหนือ) บุพพิเทห (ตะวันออก) ชมพูทวีป (ใต้) และอมรโคยาน
(ตะวันตก)

^{๑๑}อนันต์จักรวาล คือ “ปริมาตรที่ไม่สิ้นสุด”

^{๑๒}มลาก แปลว่า “มาก” อยู่มลาก ควรแปลว่า “อายุยืน” หรือ “อยู่ในความอุดมสมบูรณ์”
อย่างใดอย่างหนึ่ง

^{๑๓}เลบ อาจจะมีความหมายว่า “ปวด” เช่นมีสำนวนไทยว่า “หยิกเลบเจ็บเนื้อ”

เป็น [ฝี^{๑๗} ดัง?]

๑๐. . นะระดวยผลบุญอันกุปราถนานิโสตสภทุก

ทุกก ..

. [อ] นะระ ด้วยผลบุญอันกุปราถนานิโสต^{๑๘}สภทุก

ทุกก..

๑๑. จักเกิดแห่งใดแห่งใดก็ดีขอจงใหญ่เป็นผู้ดีมี

สรี....

จักเกิดแห่งใดแห่งใดก็ดีขอจงใหญ่เป็นผู้ดีมี

สรี [ระงา-]

๑๒. . (ม) ลากงามหนักหนาเป็นคนที่ดีจูงญาให้

รู้วา..

[ม] (ม) ลากงามหนักหนาเป็นคนที่ดี จูงอย่าให้

รู้ว่า..

๑๓. (ง) มตังนางพิสาขาทราบไปได้แกอรหัตตผล

มีอา

(ง)มตังนางพิสาขาทราบไปได้แก่^{๑๙}อรหัตตผล^{๒๐}

มีอา-

๑๔. ตนสนธิธอนอนกลยงตั้งผิวคำอนันทานขัตสา

ตม^{๒๑}สนธิธอนอนเกลี้ยงตั้งผิวคำ^{๒๒}อนันทานขัตสา^{๒๓}

^{๑๔}เมื่อย คือ “เมื่อย”

^{๑๕}ห่าน เป็นคำไทยโบราณ แปลว่า “กระโปกกระเพก” หรือ “เป็นง่อยเปลี้ย”

^{๑๖}อิด แปลว่า “หมดเรี่ยวหมดแรง” เช่นในคำปัจจุบันว่า “อิดโรย”

^{๑๗}สำนวน เป็นหิดเป็นผี ปรากฏซ้ำในบรรทัดที่ ๑๖

^{๑๘}โสต = แล

^{๑๙}ทราบไปได้แก่ มีความหมายว่า “ทราบถึงได้บรรลุ”

^{๒๐}อรหัตตผล แปลว่า “ผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์”

^{๒๑}อาตม แปลว่า “ตัวตน, “กาย”

๑๕. พยาตธิอนันต์อนันต์ในตนวาไซเจบเลบเหนย
พยาธินันต์อนันต์ในต้นว่า^{๒๔}ไซเจบเลบเหนย
๑๖. (เมลย)หานครานอิดเปนหิดเปนฝือนันต์ดิกลาว
 ฟาตา
(เมลย) หานครานอิดเปนหิดเปนฝือนันต์ดิกลาว^{๒๕}
ฝ้าตา
๑๗. — แลแกถวนสิงอันร้ายยิ่งกว่าวาฝิป
 — **เลแกถวนสิงอันร้ายยิ่งกว่าวาฝิป**
๑๘. — เตงฝีมแรงลำโหด (พ)วกไผอยา
 — **[ฝี] เตงฝีมะเร็งลำโหด^{๒๖} (พ)วกไผอยา**
๑๙. — มาวนักรสนันแลแลห —
 — **มาวันกระสนันแลห —**
๒๐. — จิงชรา — ไซเจบ —
 — **จิงชรา — ไซเจบ —**
๒๑. — โญ — เปนร — ทง — กมี ...
 — **ใหญ่ — เปน — ทั้ง — กมี ...**
๒๒. — ในกลาง — เปนไ ... เปน
 — **ในกลาง — เปนไ ... เปน**
๒๓. — ตนจุง — ไห —

^{๒๒} ฝิวคำ มีความหมายว่า “ฝิวเปล่งปลั่งดังทองคำ”

^{๒๓} ชัดสา เป็นภาษาไทยโบราณ แปลว่า “ชัดเจนเรียบงาม”

^{๒๔} ในต้นว่า แปลว่า “เป็นต้นว่า”

^{๒๕} อันปดิกลาว หมายถึง “เป็นอัมพมงคลมิดรกล่าว”

^{๒๖} ลำโหด มาจากคำว่า “ล้า” คำหนึ่ง กับ คำว่า “โหด” อีกคำหนึ่ง คำแรกหมายถึง “เกินกว่า” ส่วนคำหลัง หมายถึง “โหดร้าย” ดังนั้นลำโหดจึงหมายถึง “เกินกว่าความโหดร้าย” ในบริบทนี้ใช้ว่า ฝีมะเร็งลำโหด จึงควรหมายถึง “ฝีมะเร็งเรื้อรัง”

— ตนจุง — ให้ —

๒๔. — ไร —

— ไร —

บรรทัดที่ ๒๕-๓๐ เลื่อนอ่านไม่ได้เลย

๓๑. — พวก ... มน — ให้ดี

— พวก ... มน — ให้ดี

๓๒. — อนัพขจุงให้ญ —

— อันพขอจุงให้ญ —

๓๓. — ญโอยทาน —

— ญโอยทาน —

๓๔. —

—

๓๕. — พวกขาคนลุก — กดี

— พวกข้าคนลุก — กดี

บรรทัดที่ ๓๖-๓๗ เลื่อนอ่านไม่ได้เลย

ด้านที่ ๒

๑. .พ — ตนวาสุดต

.พ — ตันว่าสุดต

๒. สด — ญไธเอาต .

สด — ญไธเอาต [น]

๓. เกติในชนัฟตา .

เกติในชั้นฟัตา [ว

๔. —พระสรี

ติงสา]^{๒๗} ... พระสรี

^{๒๗} ตรงนี้น่าจะเป็น “ดาวติงสา?”

๕. ไม — มาตสส
 ไม [ตรี] — มาตรัส
๖. — (พระพุ)ทธใน
 [เป็น] (พระพุ)ทธใน
๗. — ไหญมา —
 — ไหญมา —
๘. — พร (ะ) . ตร
 — พร (ะ) . ตร
๙. — (เ)จานิ .
 — (เ)จ้านี้

บรรณานุกรม

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ สำนักนายกรัฐมนตรี. **ประชุมศิลา**

จารึกภาคที่ ๗ ประมวลจารึกที่พบในประเทศไทยและ

ต่างประเทศ. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ

สำนักนายกรัฐมนตรี จัดพิมพ์เผยแพร่เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระ

พระเทพรัตนสุทนต์ฯ สยามบรมราชกุมารี เนื่องในโอกาสทรงเจริญ

พระชนมายุ ๓๖ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๓๔.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์

พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.

วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ). **ไม้แตกกอ-ไม้ดอกกอ.** กรุงเทพฯ: ศักติโสภ

การพิมพ์, ๒๕๕๒.

_____. **๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่ม**

๑. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับ

ประวัติศาสตร์ไทย” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนวิจัย

(สกว.), ๒๕๕๒.

_____. **๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่ม**

๒. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับ

ประวัติศาสตร์ไทย” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนวิจัย

(สกว.), ๒๕๕๓.

_____. **๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย เล่ม**

๓. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับ

ประวัติศาสตร์ไทย” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนวิจัย

(สกว.), ๒๕๕๓.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. **อาจารย์บูชา: สรรพสาระ ประวัติศาสตร์ ภาษาและ**

วรรณกรรม. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับ

ประวัติศาสตร์ไทย” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุน

 ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย

การวิจัย(สกว.), ๒๕๕๒. (จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสที่
ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร มีอายุครบ ๙๐ ปี ในวันที่ ๒๑
มีนาคม ๒๕๕๒)

Monier-Williams, Monier. **Sanskrit-English Dictionary**. Oxford, 1899.

เอกสารลำดับที่ ๓๑

จดหมายจากพิพัตโกษาถึงบริษัทอินเดียตะวันออก

ของฮอลันดา ค.ศ. ๑๗๖๙^๑

แปลและเขียนบทนำโดย ชีรวัด ณ บ่อมเพชร

ลักษณะของเอกสาร

เอกสารฉบับนี้เป็นจดหมายที่ “Pipat Cosa” (น่าจะหมายถึง ออกพระพิพัตโกษา) เขียนถึงข้าหลวงใหญ่ (Governor-General) และคณะที่ปรึกษาของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (Verenigde Oost-Indische Compagnie หรือเรียกย่อว่า V.O.C.) พิพัตโกษาเขียนจดหมายฉบับนี้ในฐานะที่ดำรงตำแหน่งเป็นปลัดของเสนาบดีพระคลังซึ่งเพิ่งเสียชีวิตไป ส่วนข้าหลวงใหญ่ของ V.O.C. ในช่วงนั้นได้แก่ นายเปตรุส อัลแบร์ตุส ฟาน เดอร์ พารา (Petrus Albertus van der Parra)

จดหมายฉบับนี้ลงวันที่ ๑๓ มกราคม ค.ศ. ๑๗๖๙ และเป็นหนึ่งในชุดเอกสารเรียกว่า “Overgekomen brieven en papieren” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของจดหมายเหตุ V.O.C. เก็บรักษาไว้ ณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติของประเทศเนเธอร์แลนด์ ที่กรุงเฮก (Nationaal Archief, Den Haag) เอกสารในชุด “Overgekomen brieven” ๖ ประกอบด้วย จดหมาย รายงาน บัญชีสินค้า ฯลฯ ซึ่งบรรดาสำนักรการค้า (“factorijen”) ของ V.O.C. ทั่วทวีปเอเชียและในแอฟริกาได้ส่งมาที่กรุงปัตตาเวียและทางปัตตาเวียส่งต่อมายังสำนักงานใหญ่ของบริษัทในกรุงอัมสเตอร์ดัม

^๑ บทความนี้ดัดแปลงจากบทความที่เคยตีพิมพ์ใน วารสาร รวมบทความประวัติศาสตร์ของสมาคมประวัติศาสตร์ฯ (ฉบับที่ ๘; ก.พ. ๒๕๒๙)

ต้นฉบับภาษาไทยของจดหมายฉบับนี้คงจะสูญหายไปแล้ว ยังคงเหลืออยู่แต่ฉบับที่แปลเป็นภาษาดัตช์แล้ว

ความสำคัญของเอกสาร

เอกสารฉบับนี้มีความสำคัญสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับต่างประเทศ เนื่องจาก:

๑. เป็นจดหมายราชสำนักไทยสมัยต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน เอกสารจำพวกนี้มีเหลืออยู่น้อยมาก
๒. เป็นเอกสารที่ราชสำนักสมเด็จพระเจ้าตากสินเอ่ยถึงการเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ (ค.ศ. ๑๗๖๗) และเป็นความพยายามที่จะอธิบายให้ V.O.C. ทราบว่าสถานการณ์ทางการค้าในเมืองไทยเป็นอย่างไรบ้าง เพื่อชักชวนให้บริษัทฮอลันดากลับมาค้าขายกับไทย
๓. เป็นหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่ยืนยันถึงความสำคัญของการค้าทางทะเลที่ดำเนินโดยสำเภและพ่อค้าชาวจีน (Chinese junk trade) ในภูมิภาคอ่าวไทย – ทะเลจีนใต้ ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘
๔. เป็นเอกสารที่แสดงให้เห็นถึงความขาดแคลนอาวุธของฝ่ายราชสำนักพระเจ้ากรุงธนบุรีในช่วงที่กำลังก่อตัวรัฐสยามขึ้นมาใหม่ ท่ามกลางการสู้รบกับพม่าและ “ก๊ก” ต่างๆ ในเมืองไทย รวมถึงสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านอื่นๆ
๕. เอกสารพิพาทโกษาฉบับนี้ อธิบายว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงขึ้นมาสู่อำนาจอย่างไร เนื่องจากจำเป็นต้องให้ความกระจ่างชัดแก่ฝ่ายฮอลันดาในเรื่องการสืบทอดอำนาจรัฐในราชอาณาจักรสยาม กล่าวคือ หลังการเสียกรุงและการสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศพร้อมกับการที่เจ้านายและขุนนางล้มตายหรือถูกกวาดต้อนเป็นเชลยไปหมด ทำให้เกิดสุญญากาศทางอำนาจในการเมืองไทยพิพาทโกษาอ้างว่า ผู้คนหลบหนีการสงครามเข้าไปอยู่ในป่าในดง แต่พอ “พญาตาก” สามารถนำพรรคพวกกลับมาที่บริเวณกรุงเก่า พวกผู้คนที่ได้หลบหนีศัตรูก็กลับออกมาเพื่อสวามิภักดิ์พญาตาก (ในเอกสารใช้คำว่า “verkoren en erkend” ซึ่งอาจแปลได้ว่า “เลือกและยอมรับ”) พญาตากหรือสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้น

มิได้อยู่ร่วมกับพม่าในบริเวณราชธานีตอนก่อนเสียกรุง เพราะได้รับพระบรมราชโองการกษัตริย์อยุธยาให้ไปรวบรวมกำลังพลที่เมืองจันทบุรี

บริบททางประวัติศาสตร์ของเอกสาร

คริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ นับว่าเป็น “ยุคเสื่อม” ของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา เนื่องจากสถานะทางการเงินและสถานภาพทางการค้าของ V.O.C. มีปัญหามาก รวมทั้งปัญหาการคอร์รัปชันภายในบริษัท V.O.C. จึงต้องตกอยู่ในภาวะล้มละลายใน ค.ศ. ๑๗๙๙ และสลายตัวไป^๒ ในช่วงกลางศตวรรษนี้ ทรัพยากรของ V.O.C. ในเอเชียมีจำกัดลง บริษัทจึงต้องใช้ด้วยความระมัดระวัง โดยเฉพาะในการตัดสินใจว่าจะติดต่อค้าขายกับดินแดนใดบ้างเพื่อกำไรทางการค้า

ทางฝ่ายราชสำนักไทยก็กำลังเผชิญกับสถานการณ์ที่ล่อแหลม แม้ว่าพิพัตทโกษาจะอ้างว่าราชอาณาจักรสยามกลับมารุ่งเรืองยิ่งกว่าเดิมแล้วก็ตาม แต่หลักฐานทั้งที่เป็นเอกสารร่วมสมัย และพระราชพงศาวดาร ก็ระบุว่าในช่วงแรกๆ หลังการเสียกรุง ไทยประสบปัญหามากเกี่ยวกับเศรษฐกิจและการเงิน ประชากรต้องเผชิญกับภาวะข้าวยากหมากแพง ในพระราชพงศาวดารมีข้อความว่า หลังการเสียกรุง ชาวนาไม่สามารถปลูกข้าวในจำนวนเพียงพอที่จะเลี้ยงประชากรได้^๓ ส่วนเอกสารบาทหลวงฝรั่งเศสคณะมิชชันต่างประเทศ (Missions Etrangères de Paris) ก็ระบุว่าผู้คนในราชอาณาจักรสยามอดข้าวและล้มตายกัน

^๒ โปรดดู Femme S. Gastra. *The Dutch East India Company. Expansion and Decline* (Zutphen: Walburg, 2003), pp.59–65; 148; 163–170; 173.

^๓ กรมศิลปากร. *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*, เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๗.

เป็นจำนวนมาก จนอาจกล่าวได้ว่ามีคนเสียชีวิตจากภาวะความอดอยากมากเสียกว่าที่ล้มตายในสงครามกับพม่าคราวเสียกรุง^๔

ในเมื่อไทยขาดแคลนทั้งข้าวและอาวุธยุทธโธปกรณ์ ราชสำนักสมเด็จพระเจ้าตากสินจึงต้องหันไปพึ่งพาเครือข่ายการค้าของชาวจีนในบริเวณอ่าวไทย – ทะเลจีนใต้-หมู่เกาะอินโดนีเซีย เพื่อความอยู่รอด การตัดสินใจที่จะสถาปนาราชธานีขึ้นมาใหม่ที่กรุงธนบุรีก็น่าจะเกี่ยวกับปัจจัยการค้าทางทะเล กล่าวคือ กรุงธนบุรีนั้นมีที่ตั้งอยู่ใกล้ปากน้ำเจ้าพระยาและทะเลอ่าวไทย นอกจากนั้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินเองก็ทรงมีเชื้อสายจีนแท้จิว ส่วนผู้ติดตามของพระองค์ในราชสำนักนั้นก็มีจำนวนหนึ่งที่เรียกในพระราชพงศาวดารว่า “ท้าวพระยาข้าราชการจีนไทยผู้ใหญ่ผู้น้อย”^๕

ในขณะที่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ เป็น “ยุคเสื่อม” ของบริษัท V.O.C. สมัยเดียวกันนี้ก็เป็นช่วงเวลาที่ชาวจีนมีอิทธิพลทางการค้าสูงขึ้นอีกในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ยุครุ่งเรืองของชาวจีนนี้เริ่มต้นจากราวๆ คริสต์ศตวรรษที่ ๑๖๘๐ เมื่อราชวงศ์ชิง (Qing) ยกเลิกกฎหมายห้ามชาวจีนออกเดินเรือ แม้ว่าจีนจะกลับมาใช้กฎหมายนี้อีกเป็นการชั่วคราว การหลั่งไหลออกจากชาวจีนอพยพและการเดินเรือของพ่อค้าชาวจีน (โดยเฉพาะจากมณฑลฝูเจี้ยนและกวางโจว) ก็ยังเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง และมีความเข้มข้นกว่าเดิม ทำให้ชุมชนชาวจีนในเอเชีย

^๔ Adrien Launay. *Histoire de la Mission du Siam 1662-1811* (Paris: Douniol et Rétaux, 1920). “Documents Historiques” Vol.II, pp. 268-269; M. Corre à Mgr.Brivot, 1 Nov.1769; M. Corre à M. le Fiscal de Malacca, 1 Nov. 1769.

^๕ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม ๒, หน้า ๑๖๗; ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๐ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)” (กรุงเทพฯ: ศุภสภา ๒๕๒๘), หน้า ๑๘ กล่าวถึง “ฝ่ายข้าราชการทหารพลเรือนไทยจีน”

ตะวันออกเฉียงใต้หลายแห่งขยายตัว (ปัตตาเวีย มนิลา อยุทยา ฯลฯ) หรือก่อตัวขึ้น (พุทโธมาศ/Ha-Tien)^๖

ในช่วงแรกๆ หลังเสียกรุง สิ่งที่ทางไทยต้องการมากที่สุดได้แก่ข้าว ซึ่งทางกรุงธนบุรีซื้อมาจากพ่อค้าชาวจีนเดินเรือมาจากพุทโธมาศ นอกเหนือจากข้าวแล้ว ไทยยังต้องการอาวุธปืนไฟด้วย ซึ่งสินค้าประเภทนี้ทางราชสำนักสมเด็จพระเจ้าตากสินซื้อจากชาวตะวันตกต่างๆ เช่น ฮอลันดา อังกฤษ และ เดนมาร์ก^๗ จดหมายพิพัตโกษา ค.ศ. ๑๗๖๙ จึงถือได้ว่าเป็นหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการซื้ออาวุธในสมัยกรุงธนบุรี แล้วเป็นการซื้ออาวุธจากบริษัทการค้าของตะวันตกผ่านพ่อค้าและเรือสำเภาจีน

จดหมายของพิพัตโกษาฉบับนี้ เขียนขึ้นใน ค.ศ. ๑๗๖๙ เป็นช่วงที่ดูเหมือนว่าเศรษฐกิจการค้าของไทยจะเริ่มฟื้นตัวขึ้นบ้างแล้ว แต่การฟื้นตัวนี้เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างไม่ต่อเนื่องนักเพราะบ้านเมืองยังบอบช้ำอยู่มากจากการสงคราม แล้วยังต้องเผชิญกับภัยธรรมชาติด้วย

ในกลางและปลาย ค.ศ. ๑๗๖๙ เกิดภาวะข้าวยากหมากแพงขึ้นในราชอาณาจักรสยามอีกครั้งหนึ่ง บาทหลวงฝรั่งเศสกล่าวว่าในปีนั้น ฝนไม่ตกตามฤดู และมีแมลงมากินพืชของชาวนาไปหมด ทำให้ไม่มีข้าวในจำนวนพอเพียงที่จะเลี้ยงประชากรชาวสยาม ผู้คนหิวข้าวล้มตายกันมาก ภาวะเศรษฐกิจย่ำแย่จน

^๖ โปรดดู : Anthony Reid. “Flows and Seepages in the Long-term Chinese Interaction with Southeast Asia” in Anthony Reid (ed.). *Sojourners and Settlers* (St Leonards NSW: Allen & Unwin, ๑๙๙๖), pp.๔๑-๔๙.

^๗ เรื่องการซื้ออาวุธจากอังกฤษและเดนมาร์กโปรดดู :

E.H.S. Simmonds “The Thalang Letters, 1773-1794 : Political Aspects and the Trade in Arms”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XXVI, 3 (1963), pp. 592-619; Inthira Chaion-nom. “From Ayutthaya to Rattanakosin” in *A Tale of Two Kingdoms* (Bangkok: Amarin Printing, 1996X, p. 16

สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องทรงยอมให้ค้นหาเงินและทองคำในบริเวณวัดร้างต่างๆ ในกรุงเก่า^๔

ผลสืบเนื่องของเอกสารพิพาทโกษา

ข้าหลวงใหญ่ ฟาน เดอร์ พารา เขียนในจดหมายลงวันที่ ๑๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๑๓๖๙ ถึงคณะกรรมการใหญ่ บริษัท V.O.C. ณ กรุงอัมสเตอร์ดัม เกี่ยวกับเรื่องที่พิพาทโกษาเขียนมาชักชวนให้ V.O.C. กลับไปตั้งสถานีการค้าที่เมืองไทย แต่ทางปัตตาเวียจะไม่ส่งหัวหน้าสำนักการค้ากลับไปอยู่ประจำที่เมืองไทย เพราะไม่อยากทำในสิ่งที่จะขัดกับคำสั่งของกรรมการฯ ข้าหลวงใหญ่ ฟาน เดอร์ พารา เขียนตอบพิพาทโกษาในจดหมายลงวันที่ ๒๙ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๓๖๙ แสดงความเสียใจเรื่องการเสียกรุง การสูญเสียเจ้านายและบรรดาขุนนาง ฯลฯ พร้อมทั้งแสดงความยินดีที่ “พญาตาก” ได้ขึ้นมาเป็นกษัตริย์ในสยาม ข้าหลวงใหญ่ตอบอย่างนุ่มนวลว่า ในเรื่องการตัดสินใจของบริษัทที่จะกลับไปตั้งสถานีการค้าในเมืองไทยนั้น ทุกอย่างขึ้นอยู่กับพระวินิจฉัยของเจ้าชายแห่งออเรนจ์ (ซึ่งที่จริงแล้ว น่าจะเป็นการตัดสินใจของกรรมการบริษัทฯ มากกว่า) แต่ข้าหลวงใหญ่ก็ตกลงที่จะส่งปืนคาบศิลา ไปขายให้แก่ราชสำนักสยามในจำนวน ๕๐๐ กระบอก รวมเป็นราคา ๒,๑๒๐ “เรียลสเปน” หรือ ๒,๖๕๐ *rijksdaalders* ปืนเหล่านี้จะส่งไปกับพ่อค้าชาวจีน ๔ ราย และทางปัตตาเวียประสงค์ที่จะให้ทางราชสำนักกรุงธนบุรี จ่ายด้วยสินค้า ไม้ฝาง ข้าหลวงใหญ่ส่งของขวัญตอบแทนพิพาทโกษาเป็นปืนสั้นและปืนยาว ฯลฯ^๕

ข้าหลวงใหญ่ ฟาน เดอร์ พารา ต้องการส่งเสริมการค้าเอกชนระหว่างปัตตาเวียกับเมืองไทย และต้องการค้าขายกับราชสำนักธนบุรี ผ่านกลุ่มพ่อค้าคนกลางชาวจีน (เช่น “จีนเฮ้ง” ใน ค.ศ. ๑๓๖๙) V.O.C. ยังต้องการซื้อไม้ฝางจากเมืองไทย เนื่องจากไม้ฝางของไทยมีคุณภาพดี เป็นสินค้าที่ V.O.C. ซื้อจาก

^๔ Launay. Op.cit., Vol.II, p. 269; M. Corre ã M. le Fiscal de Malacca, 1 Nov. 1769.

^๕ V.O.C. 1023, G-G to Phrakhlang & Council, 29 May 1769, fs. 11-14

เมืองไทยมาเป็นประจำตั้งแต่แรกเข้ามาค้าขายกับอยุธยา และเป็นสินค้าที่บริษัทฮอลันดาสามารถขายต่อตามเมืองท่าอื่นๆ ใน เอเชีย เช่น ที่ นางาซากิ ในญี่ปุ่น^{๑๐}

จดหมายจากพิพัตทโกษาถึงข้าหลวงใหญ่ของ V.O.C. จึงถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นการรื้อฟื้นความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฮอลันดา ซึ่งได้จบลงไปเมื่อพ่อค้า V.O.C. ปิดสถานการค้าและแล่นเรือออกไปจากกรุงศรีอยุธยาในปลายปี ๑๓๖๘ (พ.ศ. ๒๓๐๘) แม้ว่า V.O.C. จะไม่ยอมส่งลูกจ้างมาสร้างสถานการค้าใหม่หรือมาอยู่ประจำที่กรุงธนบุรี การติดต่อกันระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงปัตตาเวียก็ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง

เลโอนาร์ต บลูสเซ่ (Leonard Blussé) ได้เขียนบทความไว้ว่าด้วยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง V.O.C. กับสยามในช่วงหลังกรุงแตก^{๑๑} โดยใช้ข้อมูลจากเอกสาร V.O.C. จำนวนหนึ่งที่ยังคงเหลืออยู่ในบรรดาจดหมายเหตุ V.O.C. การติดต่อกันระหว่างไทยกับฮอลันดามักจะทำผ่านชาวจีน แต่บางครั้งก็ติดต่อกันผ่านจดหมาย/พระราชสาส์น ซึ่งเขียนโดยล่ามภาษามลายู^{๑๒} การค้าระหว่าง V.O.C. และราชสำนักไทยมีต่อเนื่องไปจนถึงช่วงรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สินค้าที่ราชสำนักไทยต้องการนั้นมีได้มีแต่อาวูธปิ่น แต่บางครั้งทางไทยก็ต้องการเพชร ผ้า และ หมวก^{๑๓}

อาจสรุปได้ว่าจดหมายของพิพัตทโกษาที่ทางราชสำนักกรุงธนบุรีฝาก “จีนเฮ้ง” มายังกรุงปัตตาเวียนั้น เป็นจุดเริ่มต้นจุดหนึ่งของการค้าระหว่างสยามกับชวา ผ่านพ่อค้าชาวจีน ซึ่งมีความต่อเนื่องและความคึกคักตลอดช่วง ค.ศ.

^{๑๐} โปรดดู George Vinal Smith. *The Dutch in Seventeenth-Century Thailand* (De Kalb: Center for Southeast Asian Studies, N. Illinois University, 1977), Chapter III ฯลฯ

^{๑๑} Leonard Blussé. “Whimsical wishes of Siamese Kings: the correspondence of King Taksin and King Rama I to the High Government (1769 –1809)” paper presented to 13th IAHA Conference, Tokyo 1994.

^{๑๒} V.O.C. 3338, Phrakhlant to G-G & Council, Nov. 1771.

^{๑๓} V.O.C. 3338, Phrakhlant to G-G & Council, Nov. 1771, f. 260; V.O.C. 3634, Phrakhlant to G-G & Council, c.1785, f.1399 verso.

๑๓๖๙ – ค.ศ. ๑๘๐๙ สินค้าที่ทางไทยส่งไปยังกรุงปัตตาเวีย นั้น มักจะบรรทุกไปในเรือสำเภของชาวจีนจำนวนหลายลำ เช่น ในค.ศ.๑๓/๑ ราชสำนักสยามส่งไม้ฟางไปยังปัตตาเวียในเรือจีน ๑๒ ลำ ด้วยกัน เป็นสินค้าไม้ฟาง จำนวน ๔,๐๐๐ หาบ (และมีงาช้างกับขี้ผึ้งเสริมไปด้วยจำนวนหนึ่ง)^{๑๔} พ่อค้าชาวฮอลันดานั้น มิได้กลับมาค้าขายโดยตรงในเมืองไทยจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กว่าที่จะถึงตอนนั้น บริษัท V.O.C. ที่เคยยิ่งใหญ่ที่สุดในบรรดาบริษัทอินเดียตะวันออกของชาวยุโรปก็ได้ล้มละลายไปแล้ว

^{๑๔} V.O.C. 3338, Phrakhlang to G-G & Council, Nov 1771, fs. 256 & verso.

ต้นฉบับภาษาดัตช์

Na voorgaande complimenten luidt deeze aldus!

Alzoo 'er oudtijds gelijk ook tot heden tusschen het Rijk van Siam en de E Comp: een zeer naauwe en opregte vriendschap heeft plaats gehad, zoo hebben Hun Hoog-Edelheden eertijds ook derzelver Residenten en andere dienaaren herwaart gezonden, om alhier hun verblijf te houden, en daar om teffens een logie laten timmeren, ten einde daarinne alle negotie- waaren, zoo door Comps. Bodems aangebragt, als alhier van de ingezetenen ingekogt te bewaaren; terwijl de voorige Berquelangs niet in gebreken zijn gebleeven jaarlijks zoodanige waaren aen de Residenten te leveren, als door de Comp: wierden geeischt.

Voorts berigte dat den vijand Phama tegen Siam in oorlog opkomende, zijn Hoogheid, de Koning van Siam een Mandorijn in naame Phiatak naar de negorij Tjinteboen heft gezonden, om aldaar eenige manschappen te vergaderen, en ter assistentie naar Siam te brengen, dog dit geen spoedige voortgang gehadt hebbende, is het Siamsche Rijk door gemelden vijand veroverd, mitsgaders de koning met deszelfs geheele familie, nevens alle Mandorijns en onderdaanen gemassacreerd en gevlugt, waardoor het land ten eenemaal geruineerd is geworden, in zoo verre 'er zelfs niemand wierde gevonden, die geregtigd ware hetzelve te gouverneeren, dan eenelijk de voormelde Phiatak, dewelke met eenige met eenige manschappen in de Stad, (die door de vijanden verbrand en geplunderd zijnde weder was verlaten) is gekomen, alwaar zig alle de in de bosschagien gevlugte personen tot denzelven vervoegd, en voor hunnen Heer en Gebieder

hebben verkoren en erkend, waar door het land tans weder in zijn voorigen Ja in florissanter staat is, als wordende meer dan voortijds met jonken en andere handel drijvende bodems bevaren, uit welken hoofde ik verzoeken, dat Hun Hoog-Edelheden als voorheen weder schepen gelieven te zenden, mitsgaders alhier een logie op te doen timmeren, en een Resident, nevens andere dienaren daarinne te leggen, om op den ouden voet met elkander te handelen, met beloften dat al het geen de Comp: ook mogt komen te eischen ik den volkeren zonder manquement zal ordonneeren hetzelfde te bezorgen.

Dan nadien alle ammunitie niets uitgezonderd door den vijand is weggenomen, zoo is het dat ik mij, bij aldien 'er wederom iets diergelijks zoude mogen ontstaan, verlegen vinde om één duizend goede snaphaanen, dewelke ik nevens alle de Mandorijns vriendelijk verzoeken, dat Hunne Hoog-Edelheden uit hoope der voorige gehouden vriendschap bij het herwaart destineeren eener bodem met negotie-waaren gelieven mede te zenden, en zulks voor zoodanig bedragen als men voortijds aan de E: Comp. voor dezelve heeft betaald.

Voorts wijl het Siamsche Rijk met Nederland zeer oude vrienden zijn, zoo verzoeken nog, dat Hun Hoog-Edelheden de goedheid gelieven te hebben Copia dezes aan Zijn Hoogheid den Heere Prince van Oranje Nassau over te zenden en te verzoeken, om alhier weder een Resident te leggen, ten fine op den ouden voet handel te drijven, wijl de vriendschap tans nog in zoodanigen weezen is als voorheen, in hoope dezelve ook bestendig zijn, mitsgaders gemelte Zijn Hoogheid een lang leeven genieten moge.

Laastelijk hebbe ik twee pikols best ijvoor bij gezaameld, bestaande in een pikol van vier, en een van vijf tanden, mitsgaders dezelve in handen van den Chineesen Capitaïn Tjien Heeng gesteld, om die in geschenk aan Hun Hoog- Edelheden te offereeren, met verzoek dezelve als zoodanig bij provisie te accepteren, zonder in aanmerking te neemen deszelfs geringe quantiteit, en aan mijn verzoek wegens het verzenden van Copia deezes te voldoen.

Terwijl als nog aanhoude om herwaart te zenden een schip dan wel minder vaartuig met negotie-goederen, onder beloften dat als voortijds niet het geringste aan Hun Hoog-Edelhedens eisschen zal ontbreken.

Nationaal Archief, Den Haag

VOC 3249, folios 256-257 verso

ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษ

After the preceding compliments [the letter] reads thus:

Since from olden days up till today there has existed a very close and sincere friendship between the Kingdom of Siam and the Honourable Company, their Honours having sent in former times Residents and other employees to reside here. For that purpose [they were] allowed to build a lodge where all merchandise, whether brought by the Company's vessels or bought from the local inhabitants, could be kept. Meanwhile the former Berquelanghs [Phrakhlang] did not neglect each year to sell to the Residents any goods which were requested by the Company.

[The letter] further informs that the enemy Phama having come to war on Siam, His Highness [i.e. His Majesty] the King of Siam sent a mandarin by the name of Phiatak to the town of Tjinteboen, in order to rally some men together and bring [them] to Ayutthaya. But this had not gone far, when the Siamese Kingdom was conquered by the said enemy. The King, together with his whole family, and all the mandarins and servants were massacred or fled. [Thus] was the country at once ruined, so that nobody could be found who was qualified to govern it, other than the said Phiatak who, with some people, had come to the city (which, having been burnt and plundered by the enemy, was abandoned). There all the people who fled into the woods reported to him, chose and recognised him as their lord and leader. By which the country has been brought back to its former way to a more flourishing state, there being more than ever before traffic of junks and other

vessels. Therefore I request that their Honours please to send ships here once more, also to build a lodge here, and [to send] a Resident, together with other employees, to stay there, in order to trade with each other on the former footing, promising that all which the Company requests I shall order the people to procure without fail.

Then, since all ammunition – without exception – has been carried off by the enemy, I need 1000 good flintlock muskets, if some can be spared. I, and all the mandarins, therefore amicably request their Honours [to send flintlock gunss]; hoping that out of former friendship [they] will send them by a vessel coming in this direction, along with trading goods, and [sell] at prices which have been paid to the Company in the past.

Further, since the Siamese Kingdom and the Netherlands are old friends, we request that their Honours be so good as to please send a copy of this [letter] to His Highness the Prince of Orange–Nassau [Stadhouder Willem V], and to ask that a Resident [be sent] to stay here again, so that [he] conducts trade on the old footing, since the friendship is still the same as before – hoping that it remains so, and also that the said Highness may enjoy long life.

Lastly, I have collected together 2 piculs of the best ivory consisting of 1 picul of 4, and 1 of 4 teeth. These I have entrusted in the hands of the Chinese captain Tjien Heeng, in order that they be offered as presents to their Honours, with request that this be accepted without taking into consideration the small quantity, and that my request concerning the sending on a copy of this [letter] be fulfilled.

In the meantime [if the company sends] here if not a ship then a smaller vessel with merchandise, [I] promise that as formerly not the slightest which their Honours request shall be lacking.

ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

หลังจากคำสุภาพเยินยอ [จดหมาย] มีข้อความดังต่อไปนี้

ด้วยตั้งแต่อดีตกาลจนถึงทุกวันนี้ ได้มีมิตรภาพอันใกล้ชิดสนิทสนมและจริงใจระหว่างราชอาณาจักรสยามกับบริษัทอันทรงเกียรติ^{๑๕} ที่แล้วมา ฯพณฯ [ข้าหลวงใหญ่และคณะที่ปรึกษา ณ กรุงปัตตาเวีย] เคยส่งหัวหน้าสถานีการค้า^{๑๖} มา ณ ที่นี้ พร้อมลูกจ้างคนอื่นๆ [ของบริษัท] เพื่อมาพำนักอยู่ที่นี่และสร้างสถานีการค้า^{๑๗} เพื่อเก็บรักษาสินค้าต่างๆ รายการ ทั้งสินค้าที่เรือของบริษัทนำเข้ามา และ [สินค้า] ที่ซื้อจากชาวพื้นเมือง บรรดา [เสนาบดี] พระคลังในอดีตมิได้เคยละเลยที่จะจัดส่งสินค้าเหล่านั้นให้หัวหน้าสถานีการค้า ตามคำของบริษัท

ต่อมา [พิพัทธโกษา] ได้แจ้งว่า เมื่อศัตรูพมา^{๑๘} เข้ามาทำสงครามกับสยาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระเจ้ากรุงสยามทรงส่งขุนนางผู้หนึ่ง นามว่า “พญาตาก”^{๑๙} ไปยังเมืองจันทบูร^{๒๐} เพื่อไปรวบรวมกำลังพล และนำคนเหล่านี้มาช่วยกรุงสยาม แต่ยังมีทันดำเนินการไปเท่าไร อาณาจักรสยามก็พ่ายแพ้ต่อศัตรูดังกล่าวเสีย พระเจ้าแผ่นดินกับพระบรมวงศานุวงศ์ รวมทั้งบรรดาขุนนางทั้งหมด พร้อมข้าราชการบริพารทั้งปวงถูกฆ่าตายหรือต้องหลบหนีไป ทำให้แผ่นดินนี้พินาศไปทันที ถึงขั้นที่ไม่สามารถหาผู้ใดที่มีสิทธิมาปกครอง [ประเทศ] ได้

^{๑๕} หมายถึงบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา หรือ Verenigde Oost-Indische Compagnie (V.O.C.)

^{๑๖} Resident คือหัวหน้าของสำนักการค้า หรือ สถานีการค้า (“factorij”) V.O.C. ในกรุงศรีอยุธยา

^{๑๗} “Logie” (สำนักการค้า) หมายถึงที่อยู่และที่ทำงานของลูกจ้างบริษัท “logie” ของฮอลันดาในกรุงศรีอยุธยาก็คือ “บ้านวิสันดา” หรือ “บ้านฮอลันดา” นั่นเอง

^{๑๘} “Phama” = พม่า

^{๑๙} “Phiatak” = พญา/พระยาตาก (สิน)

^{๒๐} “Tjintebioen” = จันทบูร/จันทบุรี

นอกเหนือจากพญาตากที่ได้กล่าวถึงก่อนหน้านี้ [พญาตาก]ได้นำผู้ติดตามจำนวนหนึ่งเข้ามาในพระนคร (ซึ่งถูกศัตรูเผาและปล้น และถูกทิ้งร้าง) ผู้คนต่างๆ ที่หนีเข้าป่าไปก็เข้ามาเป็นพรรคพวก [ของพญาตาก] แล้วได้เลือกและยอมรับท่านเป็นเจ้านาย และผู้นำ แผ่นดินนี้จึงกลับมาเจริญรุ่งเรืองเหมือนเดิม หรือเจริญขึ้นกว่าเดิมเสียด้วยซ้ำ โดยมีเรือสำเภาและพาณิชย์นาวีอื่นๆ แล่นเข้ามาติดต่อค้าขายมากกว่าเมื่อก่อน ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้า [พิพัทธโกษา] จึงขอร้องให้ฯพณฯ จงกรุณาแต่งเรือมา เหมือนที่เคยกระทำในอดีต พร้อมทั้งสร้างสถานประกอบการค้าที่นี่และให้มีหัวหน้าสถานีการค้ากับลูกจ้างอื่นๆ มาอยู่ประจำ เพื่อที่จะค้าขายกันแบบที่เคยกระทำกันมาโดยตลอด และสัญญาว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่บริษัทเรียกร้องหรือขอ นั้น ข้าพเจ้าจะไม่ละเลยที่จะ [สั่ง] ให้ผู้คนต่างๆ ค้นหาและนำมา [ส่งให้บริษัท]

เนื่องจาก ศัตรูเอากะสุนและดินปืนไปทั้งหมดแล้ว ข้าพเจ้าและบรรดาขุนนางทั้งปวง จึงใคร่ขอ [ซื้อ] ปืนคาบศิลา คุณภาพดี จำนวน ๑,๐๐๐ กระบอก (หากเป็นไปได้) [และ] ขอให้ ฯพณฯ จงกรุณาส่ง [ปืนเหล่านี้] มาให้ในเรือที่บรรทุกสินค้ามาที่นี่ โดยหวังพึ่งมิตรภาพที่มีต่อกันมาตั้งแต่ในอดีต แล้วจะจ่ายในราคาที่เคยจ่ายบริษัท

นอกจากนั้นแล้ว ในเมื่อราชอาณาจักรสยามกับประเทศเนเธอร์แลนด์เป็นมิตรกันมาแต่ยาวนาน จึงขอร้องด้วยว่า ขอให้ ฯพณฯ ท่านจงได้ส่งสำเนาจดหมายฉบับนี้ไปยังท่านเจ้าชายแห่งออเรนจ์-นัสเซา (Oranje-Nassau) และขอให้พระองค์ทรงส่งหัวหน้าสถานีการค้ามาอยู่ที่นี่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อจะได้ทำการค้าเหมือนเมื่อก่อน ในเมื่อมิตรภาพนี้ [ระหว่างสยามกับฮอลันดา] ยังคงดำรงอยู่เหมือนในอดีต และหวังว่าจะเป็นไปเหมือนเดิมต่อไปเรื่อยๆ และขออวยพรให้พระองค์ทรงมีอายุยืนนานเทอญ

สุดท้ายนี้ ข้าพเจ้าได้รวบรวมงาช้างคุณภาพดีสุดจำนวน ๔ ชัน หนัก ๒ หาบ^{๒๑} และอีก ๕ ชัน หนัก ๑ หาบ แล้วส่งมากับกัปตันชาวจีน Tijen Heeng [จีน

^{๒๑} หนึ่ง picul (หรือหาบ) หนักเท่ากับ ๑๐๐ catties (หรือซั่ง)

เอ็ง ?] เพื่อเป็นของขวัญแต่ ฯพณฯ แล้วขอให้ [ท่าน] จงรับสิ่งเหล่านี้ไว้ โดยไม่
รังเกียจ ว่าเป็นเพียงของที่น้อยนิดเท่านั้น และขอให้โปรดทำตามที่ข้าพเจ้าขอร้อง
ในเรื่องลำเนา [จดหมาย] นี้

ในระหว่างนี้ [หาก ฯพณฯ] ประสงค์ที่จะส่งเรือกำปั่นหรือเรือลำเล็กมาที่นี่
พร้อมสินค้า [ข้าพเจ้า] ก็สัญญาว่า เช่นในอดีต ไม่ว่า ฯพณฯ จะต้องการอะไรก็จะ
ไม่ขาดสิ่งนั้น^{๒๒}

^{๒๒} ลงวันที่ว่า วันศุกร์ที่ ๑๓ เดือนสาม จุลศักราช ๑๑๓๐ ปีชวด

เอกสารลำดับที่ ๓๒
จดหมายเหตुर้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ (Captain Thomas Lowndes)
เกี่ยวกับนครเชียงใหม่ใน ค.ศ. ๑๘๓๑/พ.ศ. ๒๔๑๔

ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร และ ดร. ศติกานต์ คงศักดิ์

๑ ความสำคัญของเอกสาร

ในการศึกษาเรื่องราวของล้านนาสมัยหลังหลุดพ้นจากการเป็นเมืองขึ้นของพม่าแล้วและตกมาเป็นรัฐบรรณาการของราชอาณาจักรสยาม นักประวัติศาสตร์สามารถใช้ข้อมูลหลักๆ ในราชวงศ์ปกรณ์เชียงใหม่ (หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า ตำนาน ๑๕ ราชวงศ์) ที่ผู้ชำระในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เรียบเรียงมาจนมาจบลงในรัชกาลพระเจ้าพุทธวงศ์ในต้นปีค.ศ. ๑๘๒๘ หรือ พ.ศ. ๒๓๗๑ (ต่อไปจะใช้อย่างย่อว่า ค.ศ. ๑๘๒๘/๒๓๗๑) เรื่องราวต่อจากนั้นไปจนถึงรัชกาลพระเจ้าอินทวิชยานนท์ปรากฏอยู่ใน “จดหมายเหตุนครเชียงใหม่” ซึ่งพระครูญาณลังกา วัดทุ่งขี้ได้รวบรวมขึ้นเสร็จในวันที่ ๓ สิงหาคม ๑๙๑๐/๒๔๕๓ ตามพระประสงค์ของพระราชยาเจ้าดารารัศมี^๑ แต่เป็นที่น่าเสียดายที่งานชำระเรื่องหลังจำกัดเนื้อหาเกือบทั้งหมดอยู่ที่ศาสนกิจของเจ้าหลวงเชียงใหม่

นอกจากเอกสารที่เป็นของล้านนาเองแล้ว นักประวัติศาสตร์ยังได้ใช้ผลงานเรื่อง **พงศาวดารโยนก** ของพระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) ซึ่งรู้จักกันดีว่าเป็นงานประวัติศาสตร์สังเคราะห์ที่ให้ข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับเหตุการณ์ตั้งแต่รัชกาลเจ้าชีวิตกาวิละจนถึงสมัยเจ้าอินทวิชยานนท์. เฉพาะในส่วนหลังสุดของ **พงศาวดารโยนก** เห็นได้ชัดว่า ผู้แต่งในฐานะข้าราชการชั้นสูงและสนใจเรื่องราวของล้านนาได้มีโอกาสใช้เอกสารราชการที่กรุงเทพฯ ประกอบกับข้อมูลจากการสอบถามผู้รู้และคนชั้นสูงของเจ้านายฝ่ายเหนือด้วย

^๑ “จดหมายเหตุนครเชียงใหม่” ในสงวน โชติสุขรัตน์, **ตำนานล้านนาไทย**, (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี: ป. พิศนาคะการพิมพ์, ๒๕๑๕), ๖๑๘-๖๔๔

ในการตรวจสอบข้อมูลขั้นต้นรวมสมัยและหลักฐานอื่นๆ รวมถึงการตรวจสอบความคงเส้นคงวาของหลักฐานภายในซึ่งกันและกันของ **ราชวงศ์ปกครองเชียงใหม่** และ **พงศาวดารโยนก** ผู้เขียนพบว่า มีข้อมูลที่คลาดเคลื่อนกันอยู่หลายแห่ง โดยเฉพาะการกล่าวถึงบุคคลต่างๆ ที่มีนามคล้ายกันในสาแหรกวงศ์เจ้านายเมืองเหนือ

เอกสารขั้นต้นเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ล้านนามีเก็บรักษาอยู่ที่ส่วนหนังสือต้นฉบับลายมือเขียน สำนักหอสมุดแห่งชาติ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยได้คัดลอกส่วนหนึ่งมาพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือ **จดหมายเหตุนครเชียงใหม่** เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๙ เอกสารชุดนี้เกือบทั้งหมดอยู่ในหมวดศุภสารและสารตราสั่งราชการไปยังราชสำนักเชียงใหม่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับเจ้าผู้ครองนครต่างๆ ของล้านนา ผู้ดำรงฐานะต่างๆ ในแต่ละช่วงเวลา แต่ก็ไม่ได้มีรายละเอียดที่จะช่วยให้เข้าใจกลไกการเมืองภายในของล้านนาซึ่งมีความซับซ้อน เอกสารขั้นต้นที่น่าทึ่งมากคือ “บันทึกการทำสัญญาไมตรีเชียงใหม่กับเมืองยางแดง” ซึ่งต้นฉบับเป็นของพระมหาหมื่น วัดเจติยหลวงและนายสงวน โชติสุขรัตน์ นักสะสมเอกสารโบราณล้านนาได้นำมาพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๕๑๕ แต่น่าเสียดายที่ว่า เอกสารที่สำคัญยิ่งนี้ขาดหายไปมากโดยเฉพาะในส่วนหลังซึ่งถ้ายังมีอยู่จะช่วยให้อธิบายข้อความที่ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ได้กล่าวถึงอย่างน่าสนใจในจดหมายเหตุของเขา เมื่อครั้งเป็นผู้แทนรัฐบาลอังกฤษที่พม่าเดินทางเข้ามาเชียงใหม่ในปี ๑๘๓๑/๒๔๑๔

เท่าที่ทราบ ผู้เขียนไม่เคยได้ยินว่า นักประวัติศาสตร์ไทยที่ศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาได้รู้จักและกล่าวถึงภารกิจของร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ในการเดินทางเข้ามาเชียงใหม่ในปีดังกล่าวเลย ทั้งที่จดหมายเหตุของเขามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาพัฒนาการของล้านนาในฐานะรัฐประเทศราชที่ได้รับผลกระทบจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกโดยตรง ผู้เขียนได้รู้จักจดหมายเหตุโทมัส ลาวนด์ส์มาตั้งแต่ครั้งยังศึกษาที่ School of Oriental and African Studies สังกัดมหาวิทยาลัยลอนดอน และได้ทำสำเนาไว้เมื่อประมาณ ๒๕ ปีก่อน เอกสารนี้ก็เหมือนกับเอกสารอื่นๆ อีกมากมายที่ผู้เขียนเก็บไว้โดยไม่ได้แตะต้องเลย เนื่องจาก

สนใจประวัติศาสตร์ไทยสมัยก่อนรัตนโกสินทร์เป็นหลัก แม้จะศึกษาเรื่องราวของล้านนาไว้มาก ความสนใจที่จริงจังมาหยุดที่เรื่องราวการสิ้นราชวงศ์มังราย เมื่อได้หันกลับมาสนใจเอกสารสำคัญของชาวตะวันตกเกี่ยวกับไทย ผู้เขียนพบว่านักประวัติศาสตร์มักให้ความสนใจแก่จดหมายเหตุที่เกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม จึงเบนความสนใจมาที่เอกสารตะวันตกเกี่ยวกับล้านนาที่รู้จักและเก็บไว้ นอกจากจดหมายเหตุราล์ฟ ฟิตช์ (Ralph Fitch) ผู้เล่าเรื่องล้านนาอย่างสั้นๆ แต่น่าสนใจหลังตกเป็นประเทศราชพม่าได้ไม่นาน หลังราล์ฟ ฟิตช์มาอีกนานจนถึงสมัยที่พม่าเสียดินแดนมะริด ทวายและตะนาวศรีแก่อังกฤษตามสนธิสัญญาอันดาโบ (Yandabo Treaty) แล้ว จึงได้เริ่มมีบันทึกของชาวตะวันตกที่เขียนเกี่ยวกับล้านนาอีกหลายฉบับ เช่น จดหมายเหตุการเดินทางของหมอริชาร์ดสัน (เข้ามา พ.ศ. ๒๓๓๗/๓, ๒๓๓๗/๓, ๒๓๔๐ และ ๒๓๔๒) ร้อยเอกวิลเลียม แม็คคัลลายด์ (เข้ามา พ.ศ. ๒๓๔๐) และเซอร์โรเบิร์ต ซ็อมเบิร์ก (เข้ามา พ.ศ. ๒๔๐๖) ซึ่งนักวิจัยในโครงการ “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” ได้ค้นคว้าวิจัยและเสนอผลงานไปเรียบร้อยแล้ว หลังจากนั้นแล้วอีกสี่ปีถัดมา หมอแมกิลวารี่ (McGilvary) ชาวอเมริกันได้เริ่มเข้าไปเผยแผ่พระคริสต์ธรรมที่เชียงใหม่และล้านนา อัตชีวประวัติท่านผู้นี้เรื่อง “A Half Century among the Siamese and Lao: An Autobiography” ได้มีการตีพิมพ์เผยแผ่เป็นที่รู้จักกันดีและได้มีผู้แปลเป็นภาษาไทยแล้ว

ชาวต่างประเทศคนถัดไปที่เข้ามายังล้านนาและเชียงใหม่ในปี ๑๘๗๑/๒๔๑๔ คือ ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ ซึ่งได้บันทึกเรื่องราวการเข้ามาเยือนเชียงใหม่ระหว่างวันที่ ๑๘ เมษายนถึงวันที่ ๑๑ พฤษภาคมไว้อย่างละเอียดลออในเกือบทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นสภาพภูมิศาสตร์ เส้นทางติดต่อจากมะละแหม่งมาถึงเชียงใหม่ สภาพความเป็นอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ สภาพเมืองเชียงใหม่และชีวิตวัฒนธรรม ข้อสังเกตเกี่ยวกับราชสำนักเชียงใหม่และเจ้านาย ตลอดจนขุนนางระดับต่างๆ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงตลาดและระบบเศรษฐกิจของเชียงใหม่และล้านนาด้วย แต่คำถามคือว่า ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์เป็นใคร เนื่องจากผู้เขียนไม่อยู่ในฐานะที่จะค้นคว้าเรื่องนี้ได้เอง จึงขอความกรุณาจากดร. ชีรวัด ญ ป้อมเพชร ให้ช่วยค้นคว้าจากเอกสารชีวประวัติและเกียรติคุณของข้าราชการอังกฤษที่รับ

ราชการอยู่ในอินเดียและพม่าในช่วงคริสต์ทศวรรษ ๑๘๗๐ จากการสืบค้นจากเอกสารที่เกี่ยวข้องคือ *The Oxford Dictionary of National Biography, Who was Who 1916–1928*^๒ และหนังสือ *India Office List for 1887* กับ *India Office List for 1889* และ *The Indian Army and Civil Service Lists* ในช่วงคริสต์ทศวรรษ ๑๘๗๐ รองศาสตราจารย์ ดร. ชีรวัด ณ ป้อมเพชร รายงานว่า เนื่องจากท่านผู้นี้ไม่ได้เป็นข้าราชการระดับสูงมากประวัติของท่านจึงไม่ได้อยู่ใน *The Oxford Dictionary of National Biography* และเมื่อตรวจสอบจากเอกสารอื่นๆ ทั้งหมดไม่ปรากฏว่า เกิดปีใด ทราบแต่เพียงว่า ได้เดินทางมาถึงอินเดียเมื่อเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๕๔ หรือ พ.ศ. ๒๓๙๗ และสมัครเป็นทหารที่เมืองมัทราส (Madras) ใน เดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๘๖๑ หรือ พ.ศ. ๒๔๐๔ เขาได้ย้ายไปรับราชการเป็นตำรวจอังกฤษที่พม่า ในช่วงหลังจากที่อังกฤษได้ชัยชนะในสงครามกับพม่า ครั้งที่สองในค.ศ. ๑๘๕๓/๒๓๖๙ เพียงแปดปี ต่อมาเขาได้ย้ายไปรับราชการที่เมืองแปร (Prome) ในระหว่าง ค.ศ. ๑๘๗๐–๑๘๗๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๓–๒๔๑๕ โดยมียศเป็นร้อยเอก. ในเดือนเมษายนและพฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๗๑ หรือ พ.ศ. ๒๔๑๔ เขาได้รับมอบหมายให้เป็น Superintendent หรือหัวหน้าคณะตำรวจอังกฤษเดินทางเข้ามาเชียงใหม่เพื่อเจรจากับราชสำนักเชียงใหม่เกี่ยวกับปัญหาการลักพาผู้คนข้ามพรมแดนและปัญหาโจรผู้ร้ายที่มีอยู่ทำให้การติดต่อระหว่างพม่าตอนล่างและล้านนาไม่ปลอดภัย หลังจากประสบความสำเร็จในการเข้ามาที่เชียงใหม่แล้ว เขาได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ช่วยตัวแทนฝ่ายการเมือง (Assistant Political Agent) ที่เมือง Bhamo (บ้านหม้อ) ในพม่าตั้งแต่เดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๗๒ พ.ศ. ๒๔๑๕ ถึงเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๘๗๓ พ.ศ. ๒๔๑๖ และได้รับเลื่อนยศเป็นพันตรีใน ค.ศ. ๑๘๗๔ พ.ศ. ๒๔๑๗ ก่อนที่จะได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ตรวจการตำรวจชั้นหนึ่งในเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๗๕ พ.ศ. ๒๔๑๘ และท้ายสุดได้เป็นจเรตำรวจ (Inspector-General) ของกรมตำรวจอังกฤษที่เมืองย่างกุ้ง

^๒ *Who was Who 1916–1928*, (London: Adam & Charles Black, 1967), first published 1929, p 648.

ในเดือนมกราคมของปีถัดมา ซึ่งในครั้งนั้นคงได้รับเลื่อนยศขึ้นอีกเป็นพันเอก มีหลักฐานว่า เขาได้ลาออกจากราชการในยศดังกล่าว แต่ในหนังสือ **Who was Who 1916–1928** บันทึกยศสุดท้ายของเขาว่า เป็นพลตรี ดังนั้นจึงอาจเป็นไปได้ว่า เขาได้กลับเข้ารับราชการเพราะได้รับแต่งตั้งให้ไปปฏิบัติภารกิจสำคัญในพม่าตอนเหนือในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๘๕ พ.ศ. ๒๔๒๘ ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่สามก่อนที่อังกฤษจะยึดครองพม่าได้ทั้งหมดในเดือนมกราคมของปีต่อมา

ภูมิหลังของร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ในฐานะที่เป็นเจ้าหน้าที่ตำรวจอังกฤษที่พม่า - ในช่วงเวลาที่พม่าตอนล่างได้ตกเป็นของอังกฤษไม่นานนักและผู้ปกครองอังกฤษยังต้องเรียนรู้เรื่องราวของดินแดนชายขอบที่ติดต่อกับล้านนา นับว่าเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง บริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำคงหรือแม่น้ำสาละวิน (Salween) มีภูมิหลังทางวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ที่ซับซ้อน เพราะประกอบไปด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ และรัฐเล็ก รัฐน้อยที่ดำรงตนอยู่ได้อย่างอิสระบ้าง แต่อยู่ในเขตที่พม่า ล้านนา และยูนนาน พยายามแผ่อำนาจเข้ามาครอบครอง. อย่างไรก็ตาม ทุกครั้งที่รัฐใหญ่ต้องเผชิญวิกฤตภายในทั้งพม่าและล้านนา เช่นนับแต่หลังค.ศ. ๑๗๙๐/๒๓๓๓ ไปอีกกว่ากึ่งศตวรรษ ดินแดนลุ่มแม่น้ำคงอยู่ในสภาพสงบบ้างจลาจลบ้าง แม้ในรัชกาลเจ้ากาวิละล้านนาจะได้ฟื้นตัวขึ้นและสามารถสถาปนาอำนาจและอิทธิพลเหนือรัฐไทใหญ่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำคงได้ในระดับหนึ่ง แต่สถิติการที่ราชสำนักเชียงใหม่ยกกองกำลังออกไปรณรงค์ตีบ้านเล็กเมืองน้อย ทั้งข้ามไปทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำคงและในสิบสองปันนาจำนวน ๓๑ ครั้งเมื่อล่วงเลยมาถึงค.ศ. ๑๘๓๘/๒๓๘๑ (ในรัชกาลเจ้าหลวงพุทธวงศ์) แสดงว่า บริเวณพรมแดนระหว่างล้านนาและพม่าอยู่ในสภาพวุ่นวายมาโดยตลอด ความขัดแย้งในท้องถิ่นมาจากการปล้นกวาดต้อนผู้คน ซึ่งเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุด การรณรงค์ หรือ “สงคราม” ตีบ้านเล็กเมืองน้อยของราชสำนักเชียงใหม่ที่บรรยายไว้ในราชวงศ์ปกรณ์เชียงใหม่ ไม่มีอะไรมากไปกว่าการใช้กำลังจู่โจมเข้ากวาดต้อนผู้คน โดยเฉพาะไทใหญ่และกะเหรี่ยงมาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เชียงใหม่และเมืองสำคัญอื่นๆ ซึ่งมีเจ้าหลวงปกครอง ในทางตรงข้าม รัฐไทใหญ่ที่พม่าหันมาให้การสนับสนุน หรือ

กะเหรี่ยงบางกลุ่มก็อาจตอบโต้โดยยกกำลังเข้าปล้นกวาดเอาผู้คนจากบริเวณชายขอบอิทธิพลเชียงใหม่ไปหลายครั้งหลายคราเช่นกัน

สถานการณ์เช่นนี้เป็นสิ่งที่สร้างความลำบากใจต่อทางการอังกฤษที่พม่า เพราะทางการอังกฤษต้องการส่งเสริมการค้าตามเส้นทางจากมะละแหม่งไปยัง ล้านนาและต่อไปถึงเชียงตุงและบริเวณตอนใต้ยูนนาน เพราะความปลอดภัยของเส้นทางการค้าและความสะดวกในการสัญจรไปมาระหว่างกันจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง นอกจากนี้ยังมีปัญหาเกี่ยวกับสถานภาพของคนในบังคับอังกฤษกับราชสำนักเชียงใหม่ด้วย ปัญหานี้เป็นผลมาจากการที่ผู้ปกครองล้านนาในฐานะรัฐประเทศราชต้องปฏิบัติตามสนธิสัญญาเบาริงที่รัฐบาลสยามได้ทำกับอังกฤษในค.ศ. ๑๘๕๕/๒๓๙๘ และได้เริ่มเป็นประเด็นสำคัญที่เซอร์โรเบิร์ต ซ้อมเบิร์กได้กล่าวถึงเมื่อครั้งขึ้นไปเยือนเชียงใหม่ ดังนั้น พันเอกบราวน์ (Colonel Brown) ข้าหลวงตำรวจของพม่าตอนล่าง (Lower Burma) จึงได้ส่งร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์เป็นผู้แทนเข้ามาเจรจาเรื่องปัญหาความปลอดภัยที่บริเวณพรมแดนและปัญหาเรื่องโจรปล้นผู้ร้ายข้ามแดน อย่างไรก็ตาม จดหมายเหตุของร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ยังเป็นงานประเภท intelligence (การประมวลข้อมูล) ตามคุณลักษณะของผู้บันทึกซึ่งเป็นตำรวจ ซึ่งผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อจะขาดเสียมิได้ เนื่องจากข้อมูลในเอกสารดังกล่าวไม่พบในเอกสารไทยเลย อย่างไรก็ตาม ความยุ่งยากในการอ่านเอกสารนี้คือ ลาวนด์ส์ใช้คำพม่าในการเรียกชื่อสถานที่และสิ่งของต่างๆ ตามที่คนอังกฤษในพม่าคุ้น จึงทำให้ยากที่บอกว่า สถานที่ที่เขากล่าวถึงนั้นตรงกับนามปัจจุบันในภาษาไทยอย่างไรบ้าง หรือในหลายกรณีที่ไม่ใช่เป็นคำพม่า การเขียนชื่อภาษาล้านนาหรือไทใหญ่เป็นเสียงภาษาอังกฤษก็สร้างปัญหาแก่ผู้อ่านไม่น้อยทีเดียว

ข้างล่างนี้คือ จดหมายที่ดร. ธีรวัต ฌ บ่อมเพชร ได้กรุณาเขียนถึงผู้เสนอผลงานวิจัยนี้ เกี่ยวกับร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์

London, 22 January 2010

Dear Achan Winai,

It seems that Thomas Lowndes was not important enough to merit an entry in the Dictionary of National Biography (I couldn't find him in either the old DNB or the Oxford DNB). But the following entry is in *Who was Who 1916-1928* (London: Adam & Charles Black, 1967, first publ. 1929), on p. 648:

“LOWNDES, Maj.-Gen. Thomas; joined Madras Army, 1854; Political Agent, Bhamo, 1872-3; Inspector-General of Police, Rangoon, 1875-86. *Address*: 71 Oxford Terrace, W.2. *Club*: Constitutional. (*Died 15 Feb. 1927*)”

There is no date of birth. It's quite funny how much importance the English attach to a man's address and his club!

Anyway, I wasn't satisfied with the data, and tried to look for more. So I looked up *The India Office List for 1887* and *The India Office List for 1889* (London: Harrison & Sons, 1887 and 1889 resp.). There I found entries for Thomas Lowndes. In the 1887 volume it says on p. 171:

“LOWNDES, Thomas, Colonel, M.S.C., Police Department, Burma. – Joined the Madras army, and arrived in India, Dec., 1854; served in the Burma police department from March, 1861, as superintendent; on special mission to Chiengme [*sic*], March-May, 1871; political agent, Bhamo, May, 1872, to Oct., 1873; 1st grade, superintendent, May, 1875; inspector-general of police, British Burma, Jan., 1876; appointed to special duty in Upper Burma, Dec., 1885”.

The 1889 volume has exactly the same entry for Lowndes (on p. 272) except for the final bit: “retired, Aug., 1887”.

As you can see, there are discrepancies in the dates between *Who was Who* and the *India Office List*, but I would give more weight or credence to the *List* since it's an official or quasi-official publication. From a quick look at a few of *The Indian Army and Civil Service Lists* for the 1870s (published in London by W.H. Allen & Co.) I have also found out that Lowndes (then a Captain) was with the "Police, Prome" from at least 1870 till 1872, when he was moved to Bhamo as "Assist. Pol. Agent", and promoted to the rank of Major in 1874.

I don't know how he becomes a Major-General, because he seems to have retired when still a Colonel.

Anyway this was all I could find in a day. Perhaps there are many more sources I haven't looked at, such as Gazetteers and the like.

Warm regards,

Dhiravat

๒ สารัตถวิพากษ์

ส่วนที่ ๑

ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ออกเดินทางจากมะละแหม่งในวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๔ โดยก่อนหน้านั้นประมาณ ๔ หรือ ๕ วัน ข้าหลวงตำรวจได้ส่งหนังสือแจ้งความไปยังราชสำนักเชียงใหม่เพื่อแจ้งให้ทราบถึงการที่เขาได้รับแต่งตั้งเป็นหัวหน้าคณะเจ้าหน้าที่ตำรวจอังกฤษเข้าเพื่อปรึกษาเรื่องราชการต่างๆ ที่เกี่ยวกับความสงบและการลักพาผู้คนที่เป็นพรหมแดน. จดหมายเหตุร้ายวันของลาวนด์ส์จะเริ่มปรากฏเรื่องราวที่น่าสนใจในวันที่ ๖ เมษายน หลังจากคณะของเขาซึ่งประกอบด้วยผู้ร่วมเดินทางทั้งหมด ๒๐ คน นอกจากตัวเขาเองแล้ว ยังมีบ่าวรับใช้ ๒ คน ล่าม ๒ คน และตำรวจ ๑๓ คน เข้าสู่เขตอิทธิพลล้านนาและมาถึงหมู่บ้าน Maykadon (แม่กะโดน) แล้ว จากนั้นอีก ๑๒ วันจึงเดินทางด้วยช้างของพวกเขากระเหรี่ยงรับจ้างมาถึงเชียงใหม่ในวันที่ ๑๘ เมษายน และได้พักอยู่จนถึงวันที่ ๑๑ พฤษภาคม ปีเดียวกัน รวมเป็นเวลา ๒๔ วัน รายงานของเขาเกี่ยวกับสภาพบ้านเมืองในเขตพรหมแดน เต็มไปด้วยเรื่องราวของความไม่สงบสุข เพราะประชาชนส่วนใหญ่อยู่ในความหวาดผวจากการเข้าปล้นบ้านเรือนของพวกเขา กลุ่มโจรกระเหรี่ยง เนื่องจากลาวนด์ส์เข้ามาจากวัฒนธรรมตะวันตกและชินอยู่กับระบบราชการที่มีประสิทธิภาพมากกว่า จึงมีแนวโน้มที่จะวิพากษ์วิจารณ์ข้าราชการล้านนา ในขณะที่มีความเห็นอกเห็นใจและวิพากษ์วิจารณ์คนระดับล่างในลักษณะแฝงอารมณ์ขันเล็กน้อย การจะเข้าใจสิ่งที่ลาวนด์ส์กล่าวถึงในจดหมายเหตุของเขาผู้อ่านจำเป็นต้องรู้บริบททางการเมือง สังคมและวัฒนธรรมของเชียงใหม่ในช่วงนั้นค่อนข้างดี

๑.๑ สภาพการณ์ที่เชียงใหม่ในค.ศ. ๑๘๓๑/๒๔๑๔

ปีที่ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์เดินทางมายังเชียงใหม่ นั้น นครเชียงใหม่เพิ่งจะผ่านพ้นวิกฤติใหม่ๆ ก่อนหน้านั้นเพียงปีเดียว เจ้าชีวิตกาวิโลรส^๓ กษัตริย์ลำดับที่

^๓ พระโอรสของเจ้าชีวิตกาวิโลรสปฐมกษัตริย์ล้านนาสมัยเป็นประเทศราชของสยาม

๖ ของล้านนา ได้ทิวศตก่อนถึงเมืองเชียงใหม่เพียงวันเดียว ขณะเสด็จกลับจากไปกราบบังคมทูลขอราชการเรื่องฟ้าโกหล่านเจ้าฟ้าไทใหญ่แห่งเมืองมอกใหม่แข็งข้อไม่ยอมขึ้นแก่เมืองเชียงใหม่ ในต้นปีค.ศ. ๑๘๓๑/๒๔๑๔ ขณะที่เจ้าอุปราชหรือเจ้าหอหน้าอินทนนท์ได้ขึ้นเจ้าหลวงแทนกำลังจัดการพระศพของเจ้าชีวิตกาวิโลรสและรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชวรานุกุล (รอด) ไปร่วมการพระศพด้วยนั้นปรากฏว่า ฟ้าโกหล่านฉวยโอกาสพาพวกเงี้ยวเข้าปล้นและจุดไฟเผาบ้านเมืองราษฎรเข้ามาทางด้านเหนือเมืองจนเหลือทางอีกวันหนึ่งก็จะมาถึงเชียงใหม่อยู่แล้ว เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์ใหม่ได้จัดทัพเชียงใหม่ ๕,๐๐๐ ท้าพนคร (ลำปาง) ๒,๐๐๐ และทัพลำพูนอีก ๑,๐๐๐ รวม ๘,๐๐๐ คน ซึ่งเป็นการระดมทัพขนาดใหญ่อีกครั้งหนึ่งออกไปขับไล่พวกเงี้ยวจนพ้นเขตเมืองเชียงใหม่

เรื่องฟ้าโกหล่านก่อจลาจลนั้นมีที่มาจากในรัชกาลเจ้าชีวิตกาวิโลรสและเป็นเรื่องย้อนหลังไปเจ็ดปี ในปลายปี ๑๘๖๔/๒๔๐๗ ฟ้าโกหล่านได้เข้ามาสวามิภักดิ์ต่อเจ้าชีวิตกาวิโลรส โดยมีเงื่อนไขว่า ให้ช่วยรบเมืองนายน ครั้นนั้นเจ้าชีวิตกาวิโลรสถูกเจ้านายเมืองเชียงใหม่ทั้งเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ และเจ้าราชบุตรทำหนังสือต่างกรรมต่างวาระว่าติดต่อพระเจ้าแผ่นดินพม่าอย่างลับๆ หวังเอาใจออกห่างจากราชสำนักสยาม ทำให้ทรงต้องเสด็จลงไปกรุงเทพฯ เพื่อแก้ข้อกล่าวหา ตอนราวกลางปีได้ถือโอกาสนำขุนหลวงบุตรฟ้าโกหล่านลงมาเฝ้าที่กรุงเทพฯ ด้วย คุณงามความดีครั้งนี้และอาจเป็นเพราะรัชกาลที่ ๔ ทรงเกรงใจเจ้ากาวิโลรสอยู่บ้าง จึงให้พ้นผิดไปเพราะ “ยังหามีความผิดข้อใหญ่ไม่” ในปี ๑๘๖๘/๒๔๑๒ เจ้าชีวิตกาวิโลรสกลับทรงถวายรายงานว่า ฟ้าโกหล่านได้แข็งข้อ แต่ได้ให้เจ้าอินทนนท์ ซึ่งเป็นเจ้าบุรีรัตนะหัวเมืองแก้วและบุตรหลานไปกุมเอาครัวของฟ้าโกหล่านมาไว้ที่เมืองเชียงใหม่ ทางฝ่ายฟ้าโกหล่านตอบโต้โดยนำกำลังมาตีเมืองปายในตอนปลายปีนั้นเองและกวาดต้อนครัวเรือนที่เมืองนั้นกลับไปเมืองมอกใหม่ ทัพผสมเชียงใหม่ นครลำปางและลำพูนกำลัง ๒,๕๐๐ คนตามไปช่วยรักษาเมืองไม่ทัน

เมื่อตอนที่เจ้าชีวิตกาวิโลรสทิวศตนั้น ครอบครัวฟ้าโกหล่านที่ถูกนำมาอยู่ที่เชียงใหม่ได้หลบหนีไปสมทบกับพวกพม่าไท่ลื้อแลไท่เชินพากันไปตั้งเมืองเชียงแสนใหม่ ในต้นปี ๑๘๓๑/๒๔๑๔ ฟ้าโกหล่านได้ใจจึงนำกำลังออกปล้นบ้านเมืองในเขต

อิทธิพลของเชียงใหม่จนมาถึงชาวเมืองเชียงใหม่อีกแล้ว แม้พวกเงี้ยวได้ถูกขับไล่ไปแล้ว แต่ลาวนด์ก็กล่าวว่า ในที่ห่างไกลออกไป มีกลุ่มผู้ร้ายหลายกลุ่มที่เจ้าหน้าที่อังกฤษเรียกว่า dacoites ออกปล้นชาวบ้านไปทุกหนทุกแห่ง ราชสำนักเชียงใหม่ไม่สามารถช่วยคุ้มครองได้ทั้งหมด แต่ในบางกรณีได้ส่งกำลังออกไปปราบปรามอย่างรุนแรง เช่น ชาวไทใหญ่กลุ่มยูนดอน (Youndon) ที่บ้านแม่กะโดน ถูกกล่าวหาว่า มีส่วนร่วมในการปล้นบริเวณน้ำทองอิน (Thoungyin) น้ำแม่ญอ (Megnaw) และแม่สะเรียง (Hmineloongyee) และถูกสั่งให้ส่งตัวผู้ร้ายและผู้ให้ที่พักพิง เมื่อไม่มีผู้ทำตาม กองกำลังจากเชียงใหม่มาถึงและเข้าเผาหมู่บ้าน ยึดทรัพย์สินทั้งหมดที่พบ และฆ่าผู้ชายทุกคนที่หนีไม่ทัน ส่วนผู้หญิงและเด็กถูกจับเป็นเชลยนำกลับไปเชียงใหม่ ลาวนด์เล่าว่า ตอนแหวะที่หมู่บ้านนั้น “โครงกระตูกยังเกลื่อนอยู่ทั่วซากปรักหักพังของหมู่บ้าน”

ในช่วงปลายสมัยเจ้ากาวิโลรส ปัญหาระหว่างราชสำนักเชียงใหม่กับคนในบังคับอังกฤษได้เพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะในเรื่องสัมปทานป่าไม้ ซึ่งมีการฟ้องร้องไปยังรัฐบาลสยาม ทำให้รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ต้องเข้าแทรกแซง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระยาจำแสนบดีศรีบริบาล เจ้ากรมพลำพังมหาดไทฝ่ายเหนือกับพระยาสุริยภักดี เจ้ากรมพระตำรวจสนมทหารซ้าย (ต่อมาเป็นพระยาศรีธรรมมาธิราช (ปลิก) ขึ้นไปช่วยชำระความที่ค้างอยู่ร่วมกับพระยาราชวรานุกูล พระยามหามุนตรีและกงสุลอังกฤษในปี ๑๘๙๑/๒๔๑๔ นั้นเอง ปรากฏว่า ยกฟ้อง ๒๑ เรื่อง และจำเลย (ฝ่ายเจ้านายเชียงใหม่) แพ้ ๑๑ เรื่อง ทำให้ต้องเสียค่าปรับเป็นเงิน ๔,๐๐๐ ชั่งเศษ และเจ้าหลวงเชียงใหม่ (อินทนนท์) ต้องยืมเงินพระคลังมหาสมบัติไปเสียค่าความ โดยสัญญาใช้คืนเงินในกำหนด ๓ ปี ดังนั้นจึงถือได้ว่า เกียรติยศและอำนาจที่เคยมีของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ได้ถูกริดรอนไปมากหลังมีการทำสนธิสัญญาเบาริง ซึ่งจะเป็นปัจจัยนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองและการตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางมากขึ้น ทั้งนี้โดยเจ้าประเทศราชไม่อยู่ในฐานะที่จะต่อรองได้เลย.

๑.๒ ข้อสังเกตบางประการก่อนถึงเชียงใหม่

หลังจากออกจากแม่กะโดนแล้ว ลาวนด์ส์เดินทางเพื่อไปยัง Baussein (ไม่ทราบว่าตรงกับชื่อไทยอย่างไร?) และได้มาถึงสถานที่แห่งหนึ่งเรียกว่า แม่กะโดน ซึ่งมีอยู่ ๔๐ หลังคาเรือน และมีคนต่างถิ่นผ่านเข้ามาที่นี่เสมอ คนในหมู่บ้านนี้คือพวกไทใหญ่ตอนดอยต้องสงสัยว่า สมรู้ร่วมคิดกับพวกผู้ร้ายปล้นสถานที่ต่างๆ จึงถูกสั่งมาว่า ให้ส่งตัวพวกผู้ร้ายและคนที่ให้ที่พักพิงแก่ผู้ร้าย เมื่อไม่แยแสคำสั่ง กองกำลังจากเชียงใหม่ได้ยกมาเผาหมู่บ้าน ยึดทรัพย์สินมีค่าที่หยิบฉวยได้ไป แล้วก็ฆ่าพวกผู้ชายซึ่งหนีไปไม่ทัน ส่วนเด็กและผู้หญิงถูกกวาดต้อนเป็นเชลยไป มีพวกผู้ชายที่ถูกสังหารราว ๑๖๐ คน กองกระดุกยังเคลื่อนไปทั่วบริเวณ เขาเดินทางผ่านบ้านแม่กอซึ่งก็ถูกพวกเงี้ยวเผาเหมือนกัน แล้วก็เดินทางต่อไปถึง Baussein ซึ่งเป็นหมู่บ้านเล็กมีเพียง ๓ หลังคาเรือน เนื่องจากมีข่าวลือสะพัดว่า พ้าโกหล่านและพวกจำนวน ๙๐ คนจะยกเข้าโจมตีเมือง Hmineloongyee (แม่สะเรียง) และพอดกคำพวกผู้ร้ายจะมาสมทบกันถึง ๒๐๐ คน ทำให้ผู้คนแตกตื่นผ่านค่ายที่ลาวนด์ส์ตั้งพักอยู่ ต่างรีบหนีไปบ้านกะปะ (Kapa) ซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าที่ตั้งอยู่ทางตะวันออกเพื่อรับการคุ้มครองที่ดีกว่า จากที่นี่ลาวนด์ส์ส่งล่ามต่อไปยังเมืองแม่สะเรียงเพื่อแจ้งให้พระยา^๔ ที่เมืองนั้นได้เตรียมช้างที่จะใช้เดินทางต่อไปยังเชียงใหม่

ในวันที่ ๓ เมษายน ลาวนด์ส์ได้ออกเดินทางผ่านหมู่บ้านอีกสองแห่ง คือกะปะและ Toupe (ตูเป?) ระหว่างทางเขาได้พบศพของชาวหมู่บ้านแม่กะโดนที่ถูกกองกำลังเชียงใหม่ฆ่าเป็นระยะไป เขาตั้งข้อสังเกตว่า แม่กะโดง นั้นอาจยอมกว่าแม่สะเรียง แต่เคยอยู่ในสภาพที่ดีกว่าทั้งบ้านเรือนและถนนหนทาง เขาตั้งค่ายพักแรมที่นอกเมืองแม่สะเรียง ในเย็นวันนั้นเองพระยาจินเจ้าเมืองก็ได้ออกมาพบลาวนด์ส์บรรยายว่า

^๔ คำว่า พระยา นั้นเอกสารร่วมสมัยของชาวตะวันตกอธิบายไว้ตรงกันว่า เป็นคำกลางๆ ใช้เรียกข้าราชการระดับหัวหน้าทุกๆ ไป

“เขาเป็นชายร่างบึกที่มีอายุแล้ว ใส่ปะโช้ (putso^๕) เก่าๆ ผืนหนึ่ง ไม่สวมเสื้ออะไรเลย เขาพูดภาษาพม่าได้และบอกว่าเคยไปมะละแหม่งมาแล้วเมื่อสัก ๒๐ ปีก่อน เขาเพิ่งได้รับตำแหน่งเมื่อเดือนกรกฎาคมที่แล้ว เขตที่เขารับผิดชอบไปไกลทางเหนือถึงใกล้ต้นทางน้ำแม่สะเรียง ซึ่งอยู่ห่างจากที่พักแรมไป ๔ ทางตะวันออกไปถึงบ้านเบา (Baw) ทางใต้ไปถึงทุ่งยั้ง (Thoungyin) และทางตะวันตกถึงแม่น้ำคง หน้าที่หลักของเขา คือ เก็บค่าตอสัก (ท่อนละ ๔ รูเปีย ๘ แอนนา) และค่าธรรมเนียมอื่นๆ อีก ซึ่งทำให้รวมกันแล้วสูงถึง ๕ รูเปีย ๔ แอนนา ซึ่งเขาปล่อยให้ เป็นหน้าที่ของปลัด เขายังมีหน้าที่ตัดสินความตามกฎหมายของเขา แต่ สิ่งสำคัญทั้งหมดต้องให้ทางเชียงใหม่มารับรู้”

ลาวนด์สถามพระยาकिनถึงเรื่องโจรผู้ร้าย พระยาकिनว่าไม่มีข้อมูลที่ยืนยันได้ และบอกว่า เขาได้ส่งออกไปตรวจดูอยู่และเขามีคน ๓๐ คนที่พร้อมจะทำหน้าที่ไล่ล่าโจรในกรณีที่เป็น เขาบอกว่ามีคนจากเชียงใหม่กำลังมาเพิ่มเติม อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านต่างก็กลัวและตื่นตระหนกอย่างที่สุดทั้งคืน แล้วก็พากันฝังทรัพย์สินสมบัติเป็นการใหญ่ ถ้าคืนนั้นพวกโจรยกโขยงโผล่มาให้เห็น การต่อสู้กันก็จะเป็นเรื่องเสี่ยงไม่ได้ เขาเล่าว่า เห็นพวกนายบ้าน (thitgoung) บางคนเพิ่งออกมาจากเมืองแม่สะเรียง คนที่นั่นทุกคนอยู่ในสภาพเตรียมรับภัยโจร ผู้คนในหมู่บ้านเล็กๆ ต่างพากันหลบหนีเข้าป่าเขาลึก นายบ้านต่างเอาเงินทองฝังและพาช้างไปซ่อนเสีย งานทุกอย่างหยุดหมด

๑.๒.๑ สภาพเมืองแม่สะเรียงในจดหมายเหตุโทมัส ลาวนด์ส

“แม่สะเรียงตั้งอยู่ตรงกลางที่ราบเหนือบริเวณที่ลำนํ้ามินหลงจีที่ไหลมาจากทางเหนือสบกับธารแม่สะเรียงที่ไหลมาจากทางตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณตะวันตกของหุบเขามีนํ้าขาวปลูกอยู่ในขณะนี้ นํ้าถูกนำมาใช้จากลำแม่สะเรียงทางด้านเหนือ เพราะฉะนั้นจึงทำนาได้ปีละสองครั้ง ส่วนทางบริเวณตะวันออกเวลาฝนตกน้ำจะท่วมวันหรือสองวันอันเกิดจากน้ำแม่สะเรียงมีระดับสูงขึ้น ตอนน้ำ

^๕ ภาษาพม่าแปลว่า ไสรง

ลดแล้วข้าวถูกนำมาปักดำ ว่ากันว่า จำนวนน้ำฝนไม่เพียงพอต่อการปลูกข้าวนัก เนินเขาที่ล้อมรอบบางลูกสูงถึง ๑,๐๐๐ ฟุต ช่วงนี้ไม่ค่อยมีต้นไม้ อากาศก็ขมัว นอกจากข้อนี้แล้วก็ถือว่า เป็นสถานที่สวยงามมากแห่งหนึ่ง

ตกเย็น ข้าพเจ้าเข้าไปสังเกตในเมือง ไร่ไม้ที่ล้อมอยู่สูง ๑๐ ฟุตเห็นจะได้ พร้อมทั้งรู้อยู่ห่อหุ้ม ทั้งระยะกันไปหน่อยก็จะมีที่ถดถึกเข้าข้างในสำหรับการยิง กระหนาบ ไร่ไม้นี้สร้างมาแล้วตั้ง ๒๐ ปีจึงอยู่ในสภาพทรุดโทรมมาก บางส่วน กำลังอยู่ระหว่างซ่อมเสริม ปริมาณดินโดยรอบประมาณกว่าไมล์หนึ่ง ภายในเมืองมี ราว ๒๐๐ หลังคาเรือนแต่สร้างกันแบบอิฐเหละเหละขละ แต่ละเรือนมีการล้อมรั้ว โดยรวมๆ แล้ว เป็นสถานที่สกปรกและไม่เป็นระเบียบเลย เรือนพระยาकिनดีที่สุดมี ระเบียบไม้ล้อม แต่ก็ยังเทียบไม่ได้กับเรือนของพวกผู้ดีใน... กระผมได้ไปเยี่ยมตอบ เขา เขาถามว่ามียาแก้โรคชราหรือไม่ เพราะอย่างไรเสียก็ไม่มียาอายุวัฒนะ กระผม มอบบริณดีแก่เขาไปขวดหนึ่ง ซึ่งดูจะเป็นสิ่งที่เขาต้องการนั่นเอง”

ระหว่างอยู่ที่แม่สะเรียง ลาวนด์ส์มีปัญหาเรื่องช้างที่จะใช้เดินทางไป เชียงใหม่ และคิดว่า พระยาकिनพอใจที่เขามาอยู่ที่นี้พร้อมกับเจ้าหน้าที่ในช่วงเวลาที่ เหมาะพอดี ระหว่างรอช้างที่พร้อมใช้งานในวันรุ่งขึ้นที่ ๘ เมษายน ข้าราชการจาก เชียงใหม่รายหนึ่งได้มาเยี่ยม ลาวนด์ส์จึงได้ทราบ ว่า ทางเมืองเชียงใหม่ส่งมาเพื่อ ขจัดโจรผู้ร้าย และได้พูดคุยกันเรื่องกำลังที่จะออกปราบปรามโจรด้วย เขาถือ โอกาสว่างที่มีอยู่ไปชมที่ตั้งเมืองเก่าชื่อ มยิ่นปิง (Myinping) ซึ่งกล่าวกันว่า อลอง พญา ทรงตั้งขึ้น อยู่ห่างราวสามในสี่ไมล์ทางตะวันออก ตัวเมืองมีคูล้อมสองชั้น และมีเชิงเทินดิน ไม่นานมานี้ มีผู้คนทำไร่ไถ่ล้อมและเข้าไปครอบครองอยู่อาศัย รกชุกภายในถูกถางออกหมด มีคนสร้างเรือนอยู่สัก ๔๐ หลังเห็นจะได้”

๑.๒.๒ ก่อนถึงเชียงใหม่: เมืองบ่อ ฮอด เชียงทอง และ Tontaw ใน สายตาโทมัส ลาวนด์ส์

เมืองบ่อหลวง (Baw)

ลาวนด์ส์ได้ช้างและออกเดินทางผ่านสถานที่อีกหลายแห่ง ที่เมืองบ่อ/บ่อ หลวง (Baw) เขาเล่าว่า

“ตั้งอยู่ในที่ดอนอย่างสวยงาม มีผู้คนอยู่ ๕๐ หลังคาเรือน ที่นี้ก็

เช่นเดียวกับที่แม่สะเรียง พวกชาวบ้านทำเครื่องเหล็ก เขาได้ก้อนแร่จากเนินเขาแห่งหนึ่งทางเหนือ ซึ่งกว่าจะไปถึงต้องค้างแรมระหว่างทางสองคืน พวกเขาไปกันเพียงปีละครั้งทั้งโขยงพร้อมช้าง ๕๐ หรือ ๖๐ เชือก ครั้นไปถึงแล้ว พวกเขาจะฆ่าควายเป็นเครื่องเซ่นไหว้ตัวหนึ่งให้แก่ผี (nat) ถ้าไม่เช่นนั้น คนบางคนก็ไปอาจถูกเสือซึ่งซุ่มที่นั่นตะครุบตัวไป และอาจพลอยเสียชีวิตด้วย หลังจากเอาแร่เหล็กขึ้นบรรทุกหลังช้างแล้ว พวกเขาก็เดินทางกลับบ้าน มอบก้อนแร่แก่พวกผู้หญิงซึ่งจะนำไปถลุง ในขณะที่ผู้ชายจะขึ้นรูปเป็นขวาน ดาบ หัวหอก หรือ ลูกกระสุนและอื่นๆ พวกเขาเชื่ออย่างจริงจังว่า ไม่มีชายคนใดจะถลุงเอาเนื้อเหล็กออกมาได้ ผู้เล่าเรื่องนี้ให้กระผมฟัง บอกว่า เขาเคยทำงานเป็นหลายชั่วยาม แล้วได้แต่เพียงเถา ในขณะที่ภรรยาเขาสามารถสกัดเนื้อเหล็กออกมาได้ในช่วงเวลาสั้นๆ กระผมได้เห็นหัวหอกอันหนึ่ง ที่ชายผู้หนึ่งซื้อมาในราคา ๑๒ แอนนา มันคมมากแต่เจ้าของไม่ยอมรับที่กระผมขอนำมาทดลองตีกับของที่แข็งสักหน่อย ก้อนแร่ที่นี้ให้เนื้อเหล็กประมาณร้อยละ ๕๐”

ที่เมืองป๋อนี้เอง ลาวนด์ส์ได้พบกับข้าราชการจากเชียงใหม่ผู้หนึ่งที่ได้แจ้งว่าเมื่อไม่นานมานี้ สมิง (Mings)^๖ หรือนายกองสามคนนำกำลังออกจากเชียงใหม่เพื่อไปปราบปรามโจรผู้ร้ายที่แม่สะเรียง

เมืองฮอด

ลาวนด์ส์เดินทางไปหยุดพักที่เมืองฮอด^๗ ซึ่งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิง ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ต่ำกว่าเมืองป๋อถึงกว่า ๒,๕๐๐ ฟุต ทำให้มีอุณหภูมิแตกต่างกันมาก

“มีเรือนอยู่ประมาณ ๔๐ หลังที่เมืองฮอด ผู้คนทำนา ทำสวนและปลูกหม่อนเลี้ยงไหม กล่าวกันว่า เส้นไหมนั้นแข็งแรงและทนทาน นายบ้านคนหนึ่งเอาปะโซ่ (โล่ร่ง) มาให้กระผมดู ซึ่งเขาบอกว่า ใช้มาเจ็ดปีแล้วและ

^๖ ในที่นี้ลาวนด์ส์ใช้คำมอญ

^๗ ฉบับภาษาอังกฤษใช้ว่า Hant ซึ่งคัด u เป็น n

สภาพไม่โทรมเลย แม่น้ำตื้นมากและลุยข้ามได้ง่าย กระผมไม่เห็นเรือผ่านขึ้นลงเลย”

เมืองเชียงทอง

หลังจากเดินทางผ่านแม่แจ่มและตำบลไม้สวาย ในวันที่ ๑๕ เมษายน ลาวนด์ส์ก็มาถึงเมืองเชียงทอง ซึ่งเขาบรรยายว่า

“เชียงทองเป็นหมู่บ้านใหญ่ นายบ้านบอกว่ามี ๑๐๐ หลังคาเรือน แต่ดูเหมือนจะมีมากกว่านั้น เมื่อเร็วๆ นี้ ได้ส่งคนจากที่นี่จำนวน ๑๐๐ แก่เชียงใหม่เพื่อไปปราบโจรผู้ร้าย ดูเหมือนว่า นายบ้านหรือ แสน๔ เลือกเกณฑ์ใครก็ได้ที่เขาต้องการส่งไป และไม่มีทะเบียนรายชื่อด้วย แสนจะเป็นผู้พาคนถูกเกณฑ์ไปยังเชียงใหม่และส่งตัวให้แก่เจ้าหน้าที่ ตัวเขาเองไม่ได้นำทัพเข้าสู้รบเอง

มีพระเจดีย์ขนาดย่อมๆ แห่งหนึ่ง ซึ่งดูแลดีพอควร และยังมีวัดอีกสองหรือสามวัด มีคนบอกกระผมว่า คนในหมู่บ้านเป็นชาวดัต ซึ่งได้รับมอบหมายให้ดูแลช้างจำนวนมากที่มีสาธุชนนำเอามาถวายวัดในเวลาต่างๆ กัน เขาบอกว่า เจ้าวัดเชื่อว่า จะไม่รังเกียจที่จะขายช้างเพื่อเอาเงิน นับว่าเป็นการแปลกประหลาดสำหรับพระภิกษุ”

Tontaw (?ไม่ทราบชื่อที่ไต้หวันนาเรียก)

ในวันที่ ๑๖ เมษายน ลาวนด์ส์เดินทางมาถึง Tontaw ห่างจากเชียงทองระยะ ๑๔ ไมล์

“ตอนต่อมีเรือนราว ๕๐ หลัง ตั้งอยู่บนฝั่งแม่กานซึ่งเป็นสาขาของแม่ปิง ตอนนี้กว้างเพียง ๔๐ ฟุต แต่ในหน้าฝนจะกว้างถึงราว ๑๕๐ ฟุต ที่นี่กระผมได้เห็นวงล้อที่ใช้วิดน้ำเข้าสวนหมากซึ่งมีมากมายที่นี่ ชาวบ้านมีความอยากรู้อยากเห็นกว่าหมู่บ้านอื่นๆ ที่ผ่านมา พวกเขาล้อมเข้ามาตรวจดูทุกสิ่งทุกอย่างแล้วก็พากันหัวเราะขานใหญ่ กล้องกาไลโดสโคปกับกล้องส่องทางไกลที่พวกเขากลับดูผิดข้างเป็นของที่เขาสงสัยมาก”

^๔ ยศข้าราชการเชียงใหม่

๑.๓ ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์กับประสบการณ์ที่เชียงใหม่

ในที่สุด ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์และคณะก็เดินทางมาถึงประตูเมืองด้านใต้ของเชียงใหม่ เมื่อราว ๐๙.๐๐ น. ของเช้าวันที่ ๑๘ เมษายน ความประทับใจเบื้องต้นไม่ตื้นัก

"ราว ๐๙.๐๐ น ก่อนเที่ยง กระผมได้มาถึงประตูด้านใต้ ไม่มีใครออกมาพบเลย ทั้งที่กระผมได้ใช้ความรอบคอบเขียนหนังสือจากเชียงใหม่แจ้งเรื่องที่จะมาถึงในวันนี้ กระผมได้ส่งล่ามเข้าเมืองไปพบพระยาผู้ใหญ่คนที่กระผมทราบมาว่าเป็นผู้รับแจ้งการมาถึงของชาวต่างชาติทั้งหมด กระผมคอยอยู่ถึง ๔๕ นาที ระหว่างนั้นมีขบวนแห่ทางศาสนาผ่านประตูเมืองออกมาพร้อมผู้ศรัทธาจำนวนมากมาย ซึ่งหันความสนใจมาที่คณะของกระผม

ในที่สุด มีเจ้าหน้าที่คนหนึ่งออกมาพบกระผม แต่โชคไม่เข้าข้างไม่มีล่ามมาด้วย จึงทำได้เพียงต่างมองตากัน อย่างไรก็ตาม เขาชี้มือไปทางตะวันออก แล้วก็ให้ผู้นำทางคนหนึ่งพากระผมไปที่บริเวณที่พัก ซึ่งเป็นอาคารที่ค่อนข้างสบายทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง และอยู่ใกล้กับสะพานไม้ขนาดใหญ่ที่ทอดข้ามแม่ปิง"

ลาวนด์ส์วิพากษ์วิจารณ์ขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งเขาเรียก พระยา/พญา ว่า ขาดความรับผิดชอบและมักโกหกหน้าซื่อ แต่มีอยู่รายหนึ่งที่เขาบรรยายไม่เลวนัก

"พระยาผู้นี้อายุกว่า ๗๐ ปีแล้ว และยังคงกล่าวว่า เขายังรำลึกถึงการมาเยือนของร้อยเอกแม็คเคลย์ได้ดี เขาเป็นคนสุภาพมากและวิงวอนให้กระผมขอทุกอย่างที่ต้องการ เขาแจ้งว่า เจ้าหลวงจะเดินทางไปแม่ น้ำคองในภายในสัปดาห์เพื่อพบกัน เจ้าโรโปยี (tsawropogyee) หัวหน้าพวกกะเหรี่ยงเพื่อรับรองสัญญาที่ได้ตกลงกับทูตกะเหรี่ยง "สัญญา" นี้เท่าที่กระผมพอจะทราบบ้างคือ คำสัญญาจากเจ้าโรโปยีว่าจะไม่คุกคามหรือเรียกส่วยจากคนในบังคับเชียงใหม่ที่กำลังทำไม้อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำคอง ทูตกะเหรี่ยงหรือ "อมาตย์" ออกจากที่นี่ไปเมื่อสองสามวันก่อนพร้อมลัทธิบาททอง ดาบและหอกที่เจ้าหลวงประทานให้แก่ชายของเขา"

เรื่องที่ลาวนด์ส์เล่าเกี่ยวกับเจ้าโรโปยี นับว่าน่าสนใจไม่น้อย กะเหรี่ยงกลุ่มนี้หมายถึง พวกกะเหรี่ยงยางแดงอิสระ ซึ่งมีฐานที่มั่นอยู่ทางตะวันออกของแม่น้ำคอง

ความสัมพันธ์ระหว่างกะเหรี่ยงยางแดงมีประวัติอยู่ในเอกสารฉบับหนึ่งที่เราอาจได้บันทึกขึ้นในช่วงเวลานี้เอง เจ้าชีวิตกาวิละเมื่อครั้งทำสงครามกับพม่าและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ได้มีรับสั่งให้เจ้าอุปราชเดินทางไปผูกไมตรีกับกะเหรี่ยงยางแดงกลุ่มนี้ เพราะฉะนั้น จึงอธิบายว่า เหตุใดเจ้าหลวงอินทวิไชยานนท์จึงทรงให้ความสำคัญแก่เรื่องสัญญาไปถึงขนาดเดินทางไปที่แม่น้ำคง หรือ สาละวินด้วยพระองค์เอง

๑.๓.๑ ที่พักรับรอง

“ที่พักของกระผมมีชีวิตชีวาเอามากๆ เพราะอยู่ใกล้กับสะพานซึ่งเป็นเพียงสะพานเดียวที่ทอดข้ามแม่น้ำปิง ผู้คนสัญจรไปมาไม่ขาดสาย ตรงข้ามกันมีตลาดนัดเล็กๆ แห่งหนึ่งและมีบ่อนการพนันบ่อนหนึ่งด้วย เปิดเล่นตลอดทั้งวัน นอกจากนี้ มีคนเสียชีวิตรายหนึ่งที่ตั้งตัวอย่างพิสดารสุดๆ ส่งเสียงแผดร้อง เดินวนเวียนไปมารอบเรือนพักรับรองเป็นชั่วโมงๆ แต่รวมๆ แล้ว ทำให้รำคาญบ้าง”

๑.๓.๒ อากาศ

“อากาศที่นี่ดูเหมือนดีต่อสุขภาพจริงๆ ลูกๆ ของหมอแมกกีลวารีนั้นแข็งแรงและสดชื่นเหมือนเด็กในอังกฤษ เขามีช่วงฤดูหนาวในเดือนธันวาคม มกราคม และกุมภาพันธ์ กระผมขอยืนยันว่าอากาศร้อนจริงๆ ในเดือนเมษายน แต่เป็นความร้อนที่ดีต่อสุขภาพและไม่ทำให้ล้ามทรุด”

๑.๓.๓ เมืองเชียงใหม่ในสายตาของลาวนด์ส์

ในวันแรกที่มาถึงลาวนด์ส์สนใจที่จะสำรวจสภาพเมืองเชียงใหม่และได้เดินดูฝั่งขวาแม่น้ำปิง เขาบอกว่า ตรงจากสะพานข้าม มีเรือนที่ปลูกอยู่ในสวนต่างแยกจากกันยาวเป็นระยะทางกว่าสามไมล์ ในแต่ละสวนมีต้นหมากและต้นมะพร้าวมาก เขาเห็นว่า

“สภาพเมืองเชียงใหม่เท่าที่เห็นจากภายนอก กระผมคิดว่า เปลี่ยนแปลงน้อยมากจากครั้งที่ร้อยเอกแมกคลายด์เขียนบรรยายไว้ในปี ๑๘๓๖/๒๓๓๙ กำแพงป้องกันก็ยังเหมือนเดิม บางทีผนังกำแพงอาจดูดีขึ้นกว่าก่อนเพราะเพิ่งซ่อมเสริมเมื่อไม่นานมานี้ ประตูเมืองปิดในเวลากลางคืน และแต่ละประตูมียามเฝ้า ซึ่งก็ไม่น่าจะตื่นอยู่สักเท่าไรนัก มีปืนที่ดีๆ อยู่จำนวนหนึ่ง ซึ่งหาได้ตั้งบนกำแพงไม่ หากแต่วางไว้ในเพิงใกล้วังหรือที่อื่นๆ

อย่างไรก็ดี กระผมเห็นมีรถลากปั่นอยู่เพียงคันเดียว

จำนวนบ้านเรือนภายในกำแพง ชวนให้กระผมคิดว่า น่าจะลดลง ตั้งแต่ปี ๑๘๓๖/๒๓๓๗ เพราะร้อยเอกแมกคลายด์ ตามที่ได้ทราบจาก ข้าราชการเชียงใหม่ บอกว่า มีอยู่ ๗๐๔ หลังคาเรือน แต่เขาคิดว่า นั่นเป็น การประเมินต่ำไป กระผมเองได้ถามเจ้าหน้าที่หลายคน ซึ่งต่างสารภาพว่า ไม่ทราบ ยกเว้นรายเดียวที่บอกว่า มีอยู่ ๒๐๐ หลังคาเรือน พอกระผม แสดงความประหลาดใจออกมา เขาก็กลับบอกว่า พวกเรือนเล็กเรือนน้อย ไม่นับเข้ามาด้วย กระผมคิดว่า จำนวนครัวเรือนควรอยู่ระหว่าง ๖๐๐ ถึง ๗๐๐ หลังภายในเมือง และมีจำนวนมากกว่านั้นมากภายนอกเมืองเลียบ สองฝั่งแม่น้ำ”

ส่วนที่ ๒

๒.๑ การเข้าเฝ้าเจ้าหลวงเชียงใหม่

จุดประสงค์ของร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ คือ การได้เข้าเฝ้าเจ้าหลวง เชียงใหม่เพื่อถวายสารของข้าหลวงใหญ่อังกฤษแห่งพม่า หลังจากลาวนด์ส์รอคอย หลายวัน ในที่สุดเจ้าหลวงเชียงใหม่ (เจ้าอินทวิไชยานนท์) ได้ให้เขาเข้าเฝ้าครั้งแรก ในวันที่ ๒๐ เมษายน และครั้งที่สองในอีกเจ็ดวันต่อมา เขาได้บันทึกเล่าถึง เหตุการณ์ตอนเข้าเฝ้าครั้งแรกไว้ดังนี้

๒.๑.๑ วันเข้าเฝ้าครั้งแรกและการต้อนรับ

“เขาพากระผมเดินไปตามระเบียบตรงข้ามตัวตึก เจ้าหอหน้า (เจ้าอิน ทวงศ์) ต้อนรับกระผมโดยการจับมือกันและเชิญให้นั่ง หอมนั้นปูลาดด้วย พรมสวยงาม มีโต๊ะตั้งอยู่ตรงกลางห้อง มีเชี่ยนหมากทอง จอกน้ำ และสิ่ง อื่นๆ จัดแสดงอยู่ด้านข้าง ไม่นานนักเจ้าหลวงก็เสด็จมาถึงพร้อมด้วยเจ้า ราชบุตร (เจ้าน้อยขัตติยวงศ์) พระองค์ประทานพระหัตถ์ให้จับ แล้วเราทั้ง สองก็นั่งลง มีการเลี้ยงชาแบบจีนกับเชิญให้ลองยาสูบ กระผมแสดงความ เสียใจที่หนังสือจากท่านข้าหลวงฉบับแรกได้พลัดหายไป และถวาย จดหมายที่น่าติดตัวมาด้วยให้ทอดพระเนตร ส่วนของถวายต่างๆ นั้น ได้

วางบนโต๊ะ”

การเข้าเฝ้าครั้งนี้เป็นโอกาสแรกที่ลาวนด์ส์ได้เจรจากับเจ้าหลวงโดยตรง
สาระของการเจรจากันมีหลายเรื่องพอสรุปได้ดังนี้

๑ เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับราชสำนักเชียงใหม่

“รัฐบาลอังกฤษต้องการความสัมพันธ์อันดีกับเชียงใหม่ และมีความ
ปรารถนาอย่างจริงใจว่า ความรู้สึกเป็นมิตรต่อกันซึ่งดำรงอยู่ในรัชกาล
เจ้าชีวิตองค์ก่อนจะดำเนินต่อไป

๒ ข้าหลวงใหญ่อังกฤษแห่งพม่าทูลเชิญให้เจ้าหลวงเสด็จเยี่ยมเมืองย่างกุ้ง
แต่

“เจ้าหลวงมีดำรัสตอบว่า มีพระประสงค์จะไปเยี่ยมทั้งท่านข้าหลวงใหญ่
และข้าหลวงเมืองมะละแหม่ง แต่พระราชภารกิจยังไม่เรียบร้อยและยังไม่
อาจฝากบ้านเมืองไว้กับใครได้ ในขณะที่ไม่ได้ประทับอยู่ กระผมเลยทูลว่า
ท่านข้าหลวงใหญ่ต้องการให้กระผมทูลว่า เมื่อใดที่มีพระประสงค์จะเสด็จ
ไปเยี่ยมย่างกุ้งในปีสองปีนี้ พระองค์จะทรงได้รับการต้อนรับด้วยความ
ยินดี”

๓ เจ้าหลวงมีสนพระทัยสอบถามเรื่องทั่วไป เช่น เกี่ยวกับสมเด็จพระราชาธิ
นาถวิกทอเรีย การสงครามในยุโรปและเรื่องเฉพาตัวลาวนด์ส์

๔ เจ้าหลวงมีพระดำรัสสั่งให้แปลจดหมายขนาดยาวของท่านข้าหลวงเพื่อ
นำความไปปรึกษากับเสนาบดีของพระองค์ต่อไป

๕ เจ้าหลวงสอบถามเกี่ยวกับพวกตำรวจที่มา และ “ทรงถามว่า จะมีใครสัก
คนช่วยสอนวิธีฝึกหัดให้ได้บ้าง”

๒.๑.๒ วันเข้าเฝ้าครั้งที่สอง

ลาวนด์ส์มีโอกาสเข้าเฝ้าเจ้าหลวงอินทวิไชยานนทครั้งที่สองในวันที่ ๒๓/
เมษายน ประเด็นสำคัญได้แก่เรื่องโจรผู้ร้าย เขาจดบันทึกไว้ว่า

“กระผมยกเรื่องความไม่ปลอดภัยของชีวิตราษฎรและทรัพย์สินจากการเข้า
ปล้นของพวกผู้ร้ายในเขตป่าแม่สะเรียงและแถบแม่น้ำคง เจ้าหลวงมีดำรัส
ตอบว่า บ้านเมืองควรสงบมากขึ้น เพราะตอนนี้ทรงทำความเข้าใจกับพวก
กะเหรี่ยงได้แล้ว เพียงแต่ยังมีอันตรายจากพวกเงี้ยวญวนตอนที่แบ่งกลุ่ม

ออกกระรานปล้น เจ้าหลวงทรงถามว่า อังกฤษจัดการกับปัญหาประเภทนี้
อย่างไร กระผมเลยทูลอธิบายเรื่องการตำรวจของเราให้ทรงทราบ เจ้า
หลวงมีพระดำริเห็นด้วย แต่ก็ทรงกล่าวว่า บริเวณในปกครองของเชียงใหม่
มีผู้คนเบาบางนัก คงเป็นการยากสำหรับพระองค์ที่จะจัดกิจการตำรวจที่
ได้ เมื่อใดที่พวกผู้ร้ายมาเป็นกลุ่มใหญ่ พระองค์ก็จัดส่งกองกำลังออกไป
ปราบปราม เจ้าหลวงทรงกล่าวว่า วิธีอื่นใดนอกจากนี้ไม่มีแล้ว”

๒.๑.๓ เจ้าหลวงอินทริไชยานนท์ในทัศนะของร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์

“พระองค์ได้แสดงความยินดีที่ได้พบเจ้าหน้าที่อังกฤษ ทรงอนุญาตให้
กระผมไปที่ใดก็ได้ตามใจชอบ และจะมาเยี่ยมวังของพระองค์เมื่อใดก็ได้
และขอให้กระผมส่งเอาสิ่งใดก็ตามที่ต้องการ....ไม่มีสิ่งใดจะล้ำไปกว่า
พระอัฐยาสัยอันเมตตากฤษฎา ซึ่งเด่นชัดกว่าพระประสงค์ที่ทรงจะแสดง
ความสุภาพ พระองค์มีพระราชดำรัสเองตลอดเวลา หัวหน้าอื่นๆ เจียบอยู่
จนกว่าจะทรงถาม เพื่อนชาวกรุงเทพฯ ที่พบเมื่อวานนี้ (เจ้าภู) ก็อยู่ด้วย
และเห็นชัดว่า เป็นคนโปรดที่สุดคนหนึ่ง เจ้าหลวงทรงฉลองพระองค์อย่าง
ง่ายที่สุด ไม่ได้ทรงสวมเสื้อ ทรงใส่รองเท้าสีน้ำตาล ส่วนคนอื่นๆ สวมใส่
ไหม มีเพียงเจ้าภูเท่านั้นที่สวมเสื้อ ไม่มีองครักษ์มาเฝ้าแทนอยู่ พระราชวัง
ของเจ้าหลวงก็เป็นเพียงเรือนไม้ขนาดใหญ่หลังคามุงกระเบื้องเท่านั้นเอง”

๒.๒ ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์กับเจ้านายเชียงใหม่

ในระหว่างอยู่ที่เชียงใหม่ ลาวนด์ส์มีโอกาสดำเนินปะเจ้านายเชียงใหม่หลาย
ครั้ง โดยเขาเป็นฝ่ายไปเยี่ยมคารวะบ้างหรือเจ้านายเชียงใหม่มาเยี่ยมตอบแทนบ้าง
เรื่องที่สนทนากันมีทั้งเรื่องการบ้านการเมืองและเรื่องทั่วไป ในการนี้ ลาวนด์ส์ได้
พบเจ้านายระดับสูงของเชียงใหม่สองพระองค์ คือ เจ้าหอหน้าและเจ้าราชบุตร ซึ่ง
เขาได้เล่าไว้อย่างน่าสนใจเช่นกัน

๒.๒.๑ เจ้าหอหน้า (เจ้าอินทวงศ์)

“ทรงเป็นชายอายุ ๔๒ ปีที่ล่ำสันปีกบิน แต่ดูอ่อนกว่าวัย วังของพระองค์
เป็นเรือนไม้ขนาดใหญ่หลังคามุงกระเบื้อง แต่มีทุกอย่างพร้อมในลักษณะที่
เรียบง่าย ที่กำแพงมีปืนนกสับแขวนแสดงอยู่หลายกระบอก ส่วนที่บนเสาก็

มีแผ่นบังกำแพงที่ดูธรรมดาามากสองสามแผ่น พรหมปูพื้นหลายชั้นเท่านั้นที่ดูสวยงามในวังนี้

เมื่อเจ้าหอหน้าเอ่ยถึงความร่ำรวยอันมหาศาลของอังกฤษขึ้นมา กระผมก็ชี้ให้เห็นว่า ความรุ่งโรจน์ของเราเป็นเพราะการค้าเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งนั่นก็คือ การไปยังประเทศอื่นๆ เพื่อส่งเสริมให้ชาวต่างชาติมาค้าขายกับเรา ทำให้เราสั่งสมความร่ำรวยขึ้นมา กระผมยังได้พูดถึงข้อดีของการสร้างถนนทางรถไฟและอื่นๆ พระองค์ดูไม่ค่อยสนใจมากนัก แต่ทรงปรารภว่า ถนนหนทางต่างๆ และสิ่งอื่นๆ ต่างมีราคาแพงเกินกว่าคนเซียงใหม่จะมีได้ และไม่ทรงทราบได้ว่า ทางรัฐบาลสยามจะเอออออกห่อหมกเพียงใด”

๒.๒.๒ เจ้าราชบุตร (เจ้าขัติยวงค์)

“พระองค์เฉลียวฉลาด มีพระอัธยาศัยรอยดี พระชนม์ได้ ๓๓ ชันษา (เป็นทำเนียบที่จะถามอายุอาคัตตูกะและบอกอายุของตัวเอง) พระองค์ทรงเป็นนัดดาเลี้ยงของเจ้าชีวิตองค์ก่อน ทรงเป็นน้องเขยของทั้งเจ้าหลวงองค์ปัจจุบันและเจ้าหอหน้า และเจ้าหอหน้าทรงเป็นพระอนุชาต่างมารดาของเจ้าหลวง

วังเจ้าราชบุตรนั้นเล็กแต่เรียบร้อย ห้องที่เราอยู่มีภาพวาดจีน พร้อมทั้งปืนนกสับ ๔๐-๕๐ กระบอก ซึ่งจัดเรียงอยู่ข้างบน นอกจากโต๊ะและเก้าอี้สองตัวที่เรานั่งอยู่แล้ว ไม่มีเครื่องประดับเรือนอื่นใดอีก”

เจ้าราชบุตรเป็นเจ้านายซึ่งมีภาพลักษณ์ที่ดีในบันทึกของลาวนด์ส์ เช่น ในวันที่ ๒๑ เมษายน เมื่อเจ้านายท่านนี้ได้มาเยี่ยมตอบร้อยเอกลาวนด์ส์ถึงที่พัก ได้เสด็จทรงม้าเล็กๆ ตัวหนึ่งมาพร้อมบริวารไม่กี่คน ครั้นมาถึงแล้วตอบร้อยเอกได้ทรงสั่งให้จัดระเบียบบริเวณหน้าเรือนพักรับรองของลาวนด์ส์โดยให้เลิกตลาดขายของ บ่อนพนันและอื่นๆ ทั้งหมด ทั้งที่ลาวนด์ส์เองไม่ปรารถนาให้เป็นเช่นนั้น ทั้งนี้เจ้าราชบุตรคงจะทรงเห็นว่า ทั้งแผงขายของและบ่อนพนันไม่เป็นระเบียบและฝรั่งจะดูถูกว่าไม่เจริญ แต่ลาวนด์ส์เองกลับมองว่า สิ่งเหล่านี้เป็นวิถีชีวิตชาวบ้านและไม่ต้องการให้ชาวบ้านต้องมาเดือดร้อนเนื่องจากเขาเป็นต้นเหตุ

๒.๒.๓ เจ้าเมือง (เจ้ารัตนะหัวเมืองแก้ว)

ลาวนด์สตั๊ยถึงเจ้านายเชียงใหม่ที่เขาเรียกว่า Chow Maing หรือ เจ้าเมืองตำแหน่งที่ถูกต้องแต่เดิมคือ เจ้ารัตนหวัเมืองแก้ว ซึ่งต่อมารัชกาลที่ ๔ ทรงให้เปลี่ยนเป็น เจ้าบุรีรัตน์ ลาวนด์สตั๊บอกว่า

“ตำแหน่งนี้ยังไม่ได้มีการตั้ง [โดยราชสำนักสยาม] แต่กระผมได้ยินว่า เขาคาดหวังว่าจะได้เป็นเจ้าราชวงศ์ เจ้านายองค์นี้ช่างพูดและฉลาดกว่าคนอื่น ๆ และคนทั่วไปเกรงเขาอยู่แม้ยังไม่มีอำนาจหน้าที่ก็ตาม”

๒.๒.๓ เจ้ามหาเทพ

เจ้านายพระองค์นี้เป็นพระญาติชั้นที่หนึ่งกับเจ้าชีวิตองค์ก่อน (เจ้ากาวิโลรส) ลาวนด์สตั๊เล่าว่า

“เจ้ามหาเทพได้ออกจากที่นี่ไปยัง Hmineloongalay ไม่ทราบชื่อภาษาไทย) แล้วจากนั้นก็มุ่งลงใต้ไปที่เมืองแม่สะเรียงเพื่อตรวจป่าสักกระหว่างทาง สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงยกป่าบริเวณน้ำแม่ฮ้องสอนและสาขาแก่พระองค์ ทั้งที่ก่อนหน้านี้มาจนถึงบัดนี้ เจ้าหลวงเคยยึดถือกรรมสิทธิ์ป่าไม้เหล่านี้มาก่อน กระผมทราบมาว่าได้ทรงออกสัมปทานสิทธิ์สำหรับการทำไม้ในปีที่แล้ว การที่ป่าเปลี่ยนมือไปเป็นของเจ้ามหาเทพย่อมทำให้เกิดข้อพิพาททางกฎหมายมาก นอกเสียจากว่า พระองค์จะทรงยืนยันว่า สัมปทานสิทธิ์ที่เจ้าหลวงออกไปแล้วถูกต้อง ซึ่งกระผมเกรงว่า เป็นไปได้ยาก เพราะทั้งสองพระองค์ไม่ได้มีสัมพันธต่อกันที่ดีนัก”

เจ้ามหาเทพที่ลาวนด์สตั๊กล่าวถึงนี้ น่าจะหมายถึงเจ้าขนานมหาเทพ โอรสของเจ้าชีวิตมหาวงศ์ (มโหตรประเทศ ครองราชย์ก่อนหน้าเจ้ากาวิโลรส) หนึ่งในกลุ่มเจ้านายเชียงใหม่ที่ทำหนังสือกล่าวโทษเจ้าชีวิตกาวิโลรสว่า ไปฝักฝ่ายข้างเมืองพม่า นี่อาจเป็นเหตุให้ได้รับพระราชทานสิทธิ์เหนือป่าไม้บริเวณแม่สะเรียงเป็นบำเหน็จความชอบ การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงกระทำเช่นนี้ มีนัยสองประการคือ ประการแรก ราชสำนักเชียงใหม่อ่อนแอเสียเปรียบมากแล้ว เพราะทางราชสำนักที่กรุงเทพฯ เข้ายึดสิทธิและอำนาจที่เจ้าประเทศราชเคยมีตามจารีตประเพณี และประการที่สอง ราชสำนักสยามต้องการทอนอำนาจทางเศรษฐกิจของเจ้าครองนครเชียงใหม่อันได้มาจากอำนาจการมอบสัมปทานป่าไม้แก่คนในบังคับอังกฤษเข้ามาตัดต่อไม้สัก

พงศาวดารโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร์ กล่าวว่า ขนานมหาเทพเสียชีวิตระหว่างเดินทางกลับจากการร่วมทัพเจ้านายอื่นๆ ออกไปขับไล่กลุ่มเงี้ยวของฟ้าโกหล่านที่ยกเข้ามาเกือบถึงเมืองเชียงใหม่ในตอนต้นปี ๑๘๓๑/๒๔๑๔ แต่บันทึกการร่วมสมัยของลาวนด์ส์ยืนยันว่า แม้เมื่อตอนที่เข้ามาเยือนเชียงใหม่ในเดือนเมษายนและพฤษภาคม เจ้ามหาเทพก็ยังมีชีวิตอยู่และยังเพิ่งจะออกไปตรวจดูป่าไม้แถบแม่สะเรียงที่ได้รับพระราชทาน

๒.๒.๔ เจ้าน้อยหน้า (Noay Naw)

เจ้าหญิงน้อยหน้าเป็นสตรีชั้นสูงของเชียงใหม่ที่ลาวนด์ส์มีโอกาสดูพบ เขาเล่าว่า เจ้าหญิงองค์นี้เป็นพระธิดาองค์ที่สองของเจ้าชีวิตองค์ก่อน (เจ้ากาวิโลรส) และเป็นชายาของเจ้าอินทรส (โอรสของเจ้าราชบุตรเมืองนครและเป็นนัดดาของเจ้าหลวงเมืองนครลำปาง พวกพม่ากล่าวว่า เจ้าหญิงน้อยหน้ามีพระทัยเมตตา กรุณามากและมักช่วยพูดแทนชาวต่างชาติเสมอ ตามคำของลาวนด์ส์

“ทรงเป็นสตรีวัย ๓๒ หรือ ๓๓ ซึ่งกระฉับกระเฉง เต็มไปด้วยพลัง และมีเรื่องมากมายที่จะทรงเล่าเกี่ยวกับพระองค์เอง วังของเจ้าหญิงมีข้าบริวารมากคนที่ทรงจ้างไว้ บางคนทอผ้า บางคนปักลายผ้า โดยที่เจ้านายหญิงทรงจับตาดูอย่างจริงจัง”

เกี่ยวกับเจ้าหญิงน้อยหน้ามีประเด็นที่ลาวนด์ส์ได้บันทึกไว้เกี่ยวกับพระสามีของเธอในวันที่ ๒๑ เมษายน ว่า เจ้าอินทรสได้ถามข่าวคราวถึงเจ้าจัน (Kyain) พี่ชายที่อยู่ในคุกที่มะละแหม่ง ซึ่งเขาตอบว่า

“กระผมไม่เคยทราบมาก่อนเลยถึงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลทั้งสอง อย่างไรก็ตาม กระผมได้อธิบายเหตุที่จำเป็นต้องขังเจ้าจันไว้ เขาไม่ได้ถูกล่ามโซ่เหมือนที่คิด แต่อยู่ระหว่างการกักตัวระหว่างรอคำสั่งจากรัฐบาลสยาม การกักตัวเป็นเรื่องจำเป็นเพราะเขาเข้าสู่ดินแดนพม่าของอังกฤษในสถานการณ์ที่น่าสงสัย กระผมสามารถบอกแก่เจ้าอินทรสได้เลยว่า ได้พบพี่ชายของพระองค์เพียงสามวันก่อนออกเดินทางจากมะละแหม่งและเขามีสุขภาพดี เจ้าได้บอกกระผมว่า น้องชายไม่ได้ทำความผิดสิ่งใดเกินไปกว่าชอบเล่นการพนันไม่หยุดหย่อนจนเจ้าหลวงนครไทรทองเนรเทศจากเมืองไป”

๒.๒.๕ เจ้าภู / ?บู (Chow Boo)

แม้บุคคลผู้นี้เป็นลูกของขุนนางกรุงเทพฯ แต่ได้ขึ้นมาอยู่กับเจ้าหลวง เชียงใหม่ นานนับเดือน การที่ลาวนด์สเรียกเขาด้วยคำว่า เจ้า ตามคนที่นี่ แสดงว่าเขาใกล้ชิดกับเจ้าหลวงอินทวิไชยานนท์มาก ตามที่ลาวนด์สบันทึกไว้

“เขาอายุ ๔๐ ปี และเป็นคนแรกที่กระผมเห็นว่า แต่งตัวได้อย่างน่าเคารพ นับถือที่นี่ เขาสวมนาฬิกาทองที่พระเจ้ากรุงสยามพระราชทานให้ มีคนถือเชี่ยนหมากทองคำและเครื่องแสดงยศต่างๆ ตามหลังเขาไป เขามีความรู้เกี่ยวกับสงครามในยุโรปและสนใจที่จะทราบถึงข้อตกลงสันติภาพซึ่งเขายังไม่ได้ยินข่าวเลย”

๒.๓ ข้าราชการเชียงใหม่ในทัศนะของลาวนด์ส

๒.๓.๑ พระยาอมตย์

“เขาเป็นพระยาที่สำคัญลำดับที่สอง ตำแหน่งขุนนางเชียงใหม่มีอยู่เพียง ๓๑ ตำแหน่ง แต่จริงๆ แล้วมีมากกว่านั้น กระผมพบเขาเป็นครั้งแรกเมื่อวาน [๑๓ เมษายน] และได้จับมือกันถึงแปดครั้ง เจ้าภูเช่นกันที่จับมือแล้ว ค้อมตัวอย่างสุภาพ”

๒.๓.๒ พระยาเทพสิงห์

ท่านผู้นี้เป็นพระยาระดับหัวหน้า ลาวนด์สบันทึกความทรงจำเกี่ยวกับเขาว่า “เขาเป็นพระยาเจ้าศาลมาแล้วถึงสามรัชกาล และกระผมได้ทราบว่า เขามีเรื่องอยู่มากที่จะต้องพูดเกี่ยวกับผลการตัดสินคดีทั้งหมด เขาเป็นคนแก่ อายุ ๗๐ ที่ดูเจ้าเล่ห์ เมื่อกระผมถามถึงบรรดาคดีแพ่งซึ่งค้างอยู่ เขาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ยังมีปัญญาอย่างสมบูรณ์ แต่ตอบอย่างห้วนๆ มีคนบอกกระผมในภายหลังว่า ท่านผู้นี้มองว่า กระผมกำลังเข้ามาจุ่มจ้านในอำนาจหน้าที่ของท่าน”

๒.๔ ชาวตะวันตกที่ลาวนด์สกล่าวถึง

ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์สเข้ามาที่เชียงใหม่ในช่วงที่มีชาวตะวันตกเข้ามาแล้วจำนวนหนึ่งเพื่อทำสัมปทานไม้สัก บางคนเข้ามาทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาราชสำนัก

เชียงใหม่ เช่น มิสเตอร์ค็อกซ์ (Cox) ซึ่งพ่อค้าอังกฤษที่มาจากอินเดียตะวันออก และเข้ามาทำหน้าที่เป็นผู้แทนของเจ้าหอหน้าหรือเจ้าอุปราช (หรือเจ้าอินทวงศ์) อีกสองคนที่เขามีโอกาสพบคือ หมอแมกกีลวารีและมิสเตอร์วิลสัน (Mr. Wilson) คนหลังนั้นเคยเป็นมิชชันนารีมาก่อน แต่ในภายหลังได้หันมาทำการค้า แมกกีลวารี บอกเล่าประสบการณ์การเผยแผ่คริสต์ธรรมของเขาว่า

“เขาบอกกระผมว่า เจ้าชีวิตองค์ก่อนขัดขวางงานของพวกเขาทุกอย่าง และได้หาคิษย์ของเขาบางคน ส่วนเจ้าหลวงองค์ปัจจุบันโอนอ่อนผ่อนปรนให้ ยอมให้สร้างเรือนได้หลายหลังและไม่สร้างอุปสรรคใดๆ ในการปฏิบัติงาน ของเขาเลย”

ลาวนด์ส์ได้กล่าวถึงหมอแมกกีลวารีอีกครั้งหนึ่งในบันทึกลงวันที่ ๓๐ เมษายน เรื่องที่หมอสอนศาสนาท่านนี้ถูกเชิญให้ไปรักษาโอรสองค์หนึ่งของเจ้า หลวง โอรสองค์นี้ซึ่งติดฝิ่นอย่างหนักอยู่มีพระอาการร้ายแยะ แต่เขาไม่ยอมรับรักษา หรือเกี่ยวข้องด้วย เพราะเกรงว่าจะเป็นแพะรับบาปและถูกหาว่า การรักษาของท่านเป็นเหตุให้คนใกล้ตายต้องตายลง

๒.๕ เจ้าฟ้าไทใหญ่ที่ลาวนด์ส์ได้พบ

นอกจากบรรดาเจ้านาย ข้าราชการสำนัก และชาวตะวันตกที่ได้พบแล้ว ลาวนด์ส์ยังมีเรื่องเล่าที่น่าสนใจเกี่ยวกับเจ้าฟ้าไทใหญ่ที่มาตกทุกข์ที่เชียงใหม่ด้วย เช่น เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน เขาได้มีโอกาสต้อนรับเจ้าฟ้าไทใหญ่แห่งเมืองยวม (Moungyuay) เจ้าฟ้าเจี๋ยผู้นี้มาพึ่งเจ้าหลวงเชียงใหม่เมื่อสามปีก่อนหน้านี้ เจ้า หลวงได้ให้ไปตั้งถิ่นฐานที่เมืองปาย (Moungpeggye) ซึ่งอยู่บนธารน้ำชื่อเดียวกันที่ ไหลลงสู่แม่ปะ (Mepah) ห่างไปทางตะวันตกเฉียงเหนือของเชียงใหม่ระยะ ๘ พัก การเดินทาง

“เขาเล่าให้กระผมฟังว่า เมื่อต้นปีที่แล้ว เมืองของเขาเจริญรุ่งเรืองและ กำลังขยายตัว และว่า ตอนนั้นมีบ้านอยู่ถึง ๑,๐๐๐ หลังคาเรือน และช้าง จำนวน ๑๖๐ เชือกทำงานอยู่ในป่ารอบๆ ซึ่งมีไม้สักอุดมสมบูรณ์ เมื่อต้นปี ที่แล้ว เขาได้รับคำสั่งจากเจ้าชีวิตองค์ก่อนให้เดินทางลงไปกรุงเทพฯ ใน ระหว่างที่เขาไม่อยู่นั้นเอง เจ้าฟ้าโกหล่านยกกำลังพลขนาดใหญ่เข้ามาและ

โจมตีเมืองเปจี กวาดต้อนเอาช้างและผู้คนไปเสียครึ่งเมือง พวกที่เหลือหนีเข้ามาที่เชียงใหม่ และถูกระบาดไปตามเมืองต่างๆ เมืองเปจีตอนนี้เลยถูกทิ้งร้าง อดีตเจ้าฟ้าทหานนี้ยังคงอยู่ที่เชียงใหม่ ไม่ได้ทำอะไร และเป็นเสมือนเชลยของเจ้าชีวิต...”

ส่วนที่ ๓

๓.๑ บทบาทและอำนาจหน้าที่ของเจ้านายเชียงใหม่

ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์เข้ามาเชียงใหม่ในช่วงที่ล้านนาพัฒนาเข้าสู่สมัยใหม่ อันเป็นผลมาจากการที่พม่าตอนล่างตกเป็นของอังกฤษราวครึ่งประเทศ ทำให้มีพรมแดนร่วมกัน และการลงนามสนธิสัญญาเบาริงระหว่างสยามกับอังกฤษ ซึ่งมีผลบังคับใช้ถึงรัฐประเทศราชด้วย

ปัจจัยสองประการนี้ทำให้เชียงใหม่ต้องเปิดประตูแก่อิทธิพลจากภายนอก การหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากทรัพยากรอันสมบูรณ์ โดยเฉพาะการทำป่าไม้สัก อันเป็นปัจจัยที่ราชสำนักสยามใช้เป็นข้ออ้างในการเข้าแทรกแซงการปกครองของเจ้าผู้ครองนคร ประเด็นก็คือ ราชสำนักเชียงใหม่จะระดับปกครองตนเองได้อย่างไร

ลักษณะเด่นของการปกครองในสมัยตั้งแต่เจ้าชีวิตกาวิละเป็นต้นมา คือระบบ“เจ้าชั้น ๕ ตน” นอกจากเจ้าชีวิตหรือเจ้าหลวงแล้วมีเจ้านายช่วยดูแลการปกครองอีกสี่องค์ ชาวต่างประเทศอย่างลาวนด์ส์ย่อมต้องสงสัยและสอบถามให้กระจ่างว่า ลำดับชั้นและอำนาจหน้าที่ของเจ้านายระดับสูงเป็นอย่างไรบ้าง เรื่องนี้เจ้าราชบุตร (น้อยขัตติยวงศ์) ทรงอธิบายให้เราทราบดังนี้ ตำแหน่งสูงสุดประกอบด้วย

๑ ประมุขสูงสุดคือ เจ้าหลวง

๒ เจ้าหอหน้า หรือ รัชทายาท

๓ เจ้าราชวงศ์

๔ เจ้าหอเมืองแก้ว

๕ เจ้าราชบุตร

“จากทั้งหมดนี้ มีเพียงสามตำแหน่งที่ได้มีการแต่งตั้ง นั่นคือ เจ้าหลวง เจ้า

หอหน้า และเจ้าราชบุตร ส่วนอีกสองตำแหน่งจะได้รับการแต่งตั้งต่อไป เมื่อเจ้าหลวงเสด็จไปกรุงเทพฯ ในเดือนตุลาคมนี้ เมื่อถึงตอนนั้น คาดกันว่า เจ้าหลวงคงจะได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าชีวิต ซึ่งจะทำให้พระองค์เป็นใหญ่เหนืออีกห้านครรัฐอันได้แก่ ลำพูน นคร[ลำปาง] เมืองแพร่ เมืองน่าน และเมืองหลวงพระบาง แต่เท่าที่กระผมฟังมา ตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งเกียรติยศเท่านั้น เพราะเจ้าชีวิตจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวแทรกแซงเรื่องภายในของเมืองเหล่านั้น ไม่มีการกำหนดกิจหน้าที่เฉพาะของเจ้านายทั้งสิ้น ในเรื่องการตัดสินใจตัดสินใจ บางทีเจ้านายองค์หนึ่งก็เข้าไปทำหน้าที่ในศาลแห่งหนึ่ง ในโอกาสอื่นก็ไปทำหน้าที่ในศาลอีกแห่งหนึ่ง หรือบางครั้งก็ไปพร้อมกันหมด แต่อย่างไรก็ตาม เรื่องสำคัญใดๆ ก็ตาม ต้องทูลขอคำวินิจฉัยจากเจ้าหลวง”

การสอบถามของลาวนด์ส์มีประโยชน์ในการอธิบายคำว่า เจ้าหลวง กับ เจ้าชีวิต ในสมัยล้านนาเป็นประเทศราชของสยาม ในสมัยราชวงศ์มังราย ประมุขสูงสุดมีฐานะเป็น “เจ้าชีวิต” หรือเอกราชาโดยไม่ต้องรอให้ใครมาแต่งตั้ง เพราะฉะนั้นคำว่า เจ้าชีวิต แม้จะมีความสำคัญตามจารีตประเพณีในสายตาของคนล้านนา แต่ในสมัยเป็นรัฐประเทศราช ขนชั้นเจ้านายของล้านน่าย่อมทราบดีว่า อำนาจในการสถาปนาเจ้าชีวิตที่ตกเป็นของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม เป็นกลไกทางการเมืองที่ใช้ควบคุมเจ้านายเชียงใหม่ในทางอ้อม

หากย้อนกลับไปยังสมัยราชวงศ์มังรายยังปกครองเชียงใหม่ในฐานะรัฐเอกราช ปัญหาทางการเมืองที่นำไปสู่ความเสื่อม คือ ราชวงศ์มังรายไม่ได้พัฒนาระบบการปกครองที่เอื้อต่อความมั่นคงของสถาบันกษัตริย์ แม้จารีตประเพณีจะมีพลังมากพอที่จะบอกว่า เชื้อสายราชวงศ์มังรายเท่านั้นที่จะสืบราชบัลลังก์ได้ ด้วยความระแวงภัยที่จะมาจากการทำลายของเจ้านาย พระเจ้าติลกมหาราชราชิราชทรงใช้ระบบการปกครองที่เอื้อต่อขุนนางทั้งในเมืองและหัวเมือง เป็นผลให้สถาบันกษัตริย์คลอนแคลนไป เพราะขุนนางรวมกลุ่มกันถอดและแต่งตั้งพระมหากษัตริย์เกือบทุกรัชกาลหลังจากนั้นมา

นักประวัติศาสตร์มองไปที่การรณรงค์ของเจ้ากาวิละในการ “เก็บผักใส่ส้า เก็บข้าใส่เมือง” ว่าเป็นความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ แต่กลับมองข้ามความเป็นอัจฉริย

บุคคลของพระองค์ในด้านการปกครอง การจัดการปกครองแบบ “เจ้าชั้น ๕ ตน” แสดงให้เห็นว่า เจ้ากาวิละทรงเรียนรู้จากความล้มเหลวของราชวงศ์มังราย ทรงเรียนรู้จากระบบการปกครองของสยาม และทรงเป็นนักสังคมนิยมที่ทรงทราบดีว่าความขัดแย้งในการสืบราชสมบัติมักมาจากพระอนุชากับพระโอรสเมื่อพระมหากษัตริย์ที่ทรงครองราชย์อยู่สวรรคต ระบบเจ้าชั้น ๕ ตนเกิดขึ้นได้บนพื้นฐานต่อไป

๑ จารีตทางการเมืองของล้านนาแตกต่างจากของสยาม สำหรับสยามแล้ว กรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวงและเป็นเมืองเอกเพียงแห่งเดียว ในกรณีของล้านนา เมืองเชียงใหม่ นครลำปาง ลำพูน แพร่ และน่าน ต่างเป็นนครรัฐกึ่งอิสระ ในสมัยที่พระเจ้ากาวิละทรงฟื้นฟูล้านนา สามเมืองแรกมีความผูกพันกันมากและเพื่อความมั่นคงจะต้องปกครองโดยเจ้านายสายเจ้าชายแก้ว หรือต้นราชสกุลเจ้าเจ็ดตน ซึ่งมีฐานกำลังเดิมอยู่ที่เมืองนครลำปาง อย่างไรก็ตาม ในฐานะที่เป็นผู้นำราชวงศ์ที่ตั้งใหม่ เจ้ากาวิละต้องทรงมีกลไกบายที่จะให้เชื้อสายของตระกูลเจ้าเจ็ดตนครองนครรัฐทั้งสาม ทั้งนี้โดยจัดระบบการปกครองที่ยืดหยุ่น สามารถถ่ายเทตำแหน่งข้ามเมืองกันได้ และในแต่ละเมืองมีระบบการปกครองที่กำหนดลำดับชั้นความสำคัญของเจ้านาย ซึ่งเจ้านายแต่ละองค์เลื่อนขึ้นไปแทนกันตามจารีตประเพณีและเปิดโอกาสให้ขุนนางเข้าแทรกแซงได้ยาก

๒ ระบบเจ้าชั้น ๕ ตน มีเจ้าชีวิตหรือเจ้าหลวงหรือเจ้าหอคำอยู่บนสุด รองลงมาคือ เจ้าอุปราชหรือเจ้าหอหน้า ถัดมาคือ เจ้าราชวงศ์ เจ้าหอรัตนะเมืองแก้ว และเจ้าราชบุตรเป็นลำดับ ในโครงสร้างนี้ ตำแหน่งเจ้าอุปราชและตำแหน่งเจ้าหอรัตนะเมืองแก้ว เทียบเท่ากับ ตำแหน่งวังหน้าและวังหลังของสยาม การกำหนดตำแหน่งเจ้านายไว้ตามลำดับชั้นนี้หมายถึงการเปิดโอกาสในเจ้านายได้ทำหน้าที่และสามารถทดแทนกันได้ โดยเฉพาะในกรณีที่เจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใดสิ้นพระชนม์ลง

๓ ในการจัดลำดับชั้นเจ้านายของเจ้ากาวิละ ความสำคัญตกอยู่กับพระอนุชามากกว่าพระโอรส เพราะพระอนุชาเป็นอุปราช หรือ รัชทายาท ในขณะที่พระโอรสได้เริ่มต้นที่ตำแหน่งเจ้าราชบุตรเพื่อรอโอกาสได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นไป การจัดวางชั้นยศอย่างนี้ช่วยสร้างเสถียรภาพแก่สถาบันกษัตริย์ล้านนา แต่มีข้อน่า

สังเกตว่า กษัตริย์หลายพระองค์ที่ครองราชย์ต่อกันมาอาจเป็นคนในรุ่นเดียวกัน หรือแค่ถัดมาอีกรุ่นหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เจ้าหลวงเชียงใหม่สามพระองค์แรกมีพระชนม์เกินกว่า ๓๐ ปีทั้งสิ้น ข้อนี้อธิบายว่า เหตุใดเจ้ากาวิโลรส พระโอรสองค์ที่สองของเจ้ากาวิละปฐมกษัตริย์ ซึ่งนับเป็นเจ้านายรุ่นที่สองแต่กลับเป็นเจ้าชีวิตองค์ที่ ๖ แทนที่จะเป็นองค์ที่ ๒ หรือ ๓

๓.๒ สังเกตการณ์งานพระศพเจ้าชีวิตกาวิโลรส

พงศาวดารโยนก เล่าว่า พระเจ้ากาวิโลรสเสด็จลงไปกรุงเทพฯ ในปี ๑๘๓๐/๒๔๑๓ เพื่อกราบบังคมทูลถวายรายงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับกิจการบ้านเมืองและโดยเฉพาะอย่างยิ่ง เรื่องฟ้าโกล้านแข็งข้อ ครั้งนั้นประจวบ รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้จัดหมอลงงำกับพยาบาล อาการไม่คลายจึงกราบบังคมทูลลากลับเชียงใหม่ ออกจากกรุงเทพฯ วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ ปีเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ โดยมีหมอลงงจากราชสำนักไปด้วย แต่ก่อนจะถึงเชียงใหม่เพียงวันเดียวก็ถึงแก่อสัญม์ใน เดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ

เมื่อร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ ได้เข้ามาอยู่เชียงใหม่ เขาได้สอบถามถึงเหตุการณ์งานพระศพเจ้าชีวิตกาวิโลรสและบันทึกไว้ว่า

“พระองค์ถึงแก่อสัญม์เมื่อกลางปีก่อน พระศพของพระองค์ได้ถูกเคลือบรักษาไว้ในอาคารตรงข้ามกับที่กระผมพัก สามเดือนก่อนจะถึงงานฌาปนกิจพระศพ มีงานรื่นเริงฉลอง การฟ้อนรำ และมวยปล้ำให้ดูกัน (เขาว่า พวกไทปล้ำและชกมวยดี แต่ไม่อนุญาตให้เตะ การแข่งขันนั้น เจ้าหลวงได้ให้จัดขึ้นระหว่างคนที่มาจากเมืองต่างๆ ซึ่งมีการพนันขันต่ออย่างหนักสำหรับรางวัลแจกให้ไปเหมือนอย่างพวกพม่าแก่ทั้งผู้ชนะและผู้แพ้) ก่อนการพระศพเดือนหนึ่ง บรรดาเจ้านายทั้งหลายได้เดินทางมาและอาศัยกันนอกเมือง เจ้าหอหน้าได้มาใช้เรือนที่กระผมพักอยู่ตอนนี้ ส่วนเจ้านายอื่นๆ และเจ้านายคนสำคัญจากนครรัฐทั้งห้า ได้สร้างเรือนที่พักขึ้นตามความเหมาะสม เขาวางแท่นฐานประเพณีหนึ่งที่ทำด้วยเหล็กงที่เมรุ ข้างบนฐานนั้นเป็นที่วางภาชนะสำริดขนาดใหญ่ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามพระราชทานมา หลังจากนั้น ได้มีการเปิดโลง พระศพอยู่ในสภาพดี สมาชิก

ในราชสกุลคนหนึ่งได้หยิบแหวนทองคำออกจากพระโอษฐ์และได้ของนั้นเป็นกรณีพิเศษไป ซึ่งกระผมก็ไม่แน่ใจว่าหมายความว่าอะไร ต่อมาเขาก็คลุมพระพักตร์ด้วยหน้ากากทองคำที่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามพระราชทานมาเช่นกันเป็นเวลาสองสามนาที่ ครั้นเอาหน้ากากออกแล้ว พระอัฐิธาตุก็ถูกทำให้แตกและอัดลงในโกศทองสำริดขนาดใหญ่ บรรดาเจ้านายคนสำคัญจุดไฟที่เมรุ และพระศพก็ถูกไฟกลืนกินไป ถ้าพระอัฐิเขาเอาไปฝังใต้ต้นไม้ (pepul tree) ในบริเวณใกล้ๆ นั้นเอง ภายหลังได้สร้างเจดีย์ก่ออิฐถือปูนเล็กๆ และนำสังเวชขึ้นมาครอบ”

๓.๓ ข้อสังเกตเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักเชียงใหม่กับเพื่อนบ้าน

ในระหว่างอยู่ที่เชียงใหม่ ลาวนด์ส์ได้บันทึกเรื่องราวความจลาจลที่เกิดขึ้นจากการกระทำของเจ้าฟ้าโกหล่านแห่งเมืองมอกใหม่ อันเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ที่ไม่ราบรื่นระหว่างเชียงใหม่กับเมืองเมืองบิรวาร คำว่าเมืองบิรวารในที่นี้ อยู่ในกรอบประเพณีความเชื่อดั้งเดิมเรื่อง “สัตตปัญญาสล้านนา ๕๗ เมือง” การรื้อฟื้นอำนาจการปกครองล้านนาของราชวงศ์เจ้าชายแก้วที่เจ้าชีวิตกาวิละได้ทรงเริ่มต้นขึ้น หมายถึง การรวบรวมกำลังออกปราบปรามบ้านเมืองต่างๆ ที่เป็นหนึ่งใน “สัตตปัญญาสล้านนา ๕๗ เมือง” ผู้เรียบเรียงราชวงศ์ปกรณ์เชียงใหม่ได้ให้ความสำคัญแก่การรณรงค์ในเรื่องนี้เป็นอย่างมาก ทั้งที่ไม่เคยมีหลักฐานบ่งบอกว่า เมืองเหล่านี้ได้แก่เมืองอะไรบ้าง เมื่อดูการรณรงค์ที่บ้านเมืองต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสามรัชกาลแรกของราชวงศ์เจ้าชายแก้ว พอจะสรุปได้ว่า เมืองเหล่านี้เป็นชุมชนเงี้ยว (ไทใหญ่) กะเหรี่ยง หรือ ลัวะที่กระจัดกระจายอยู่จรดฝั่งตะวันออกแม่น้ำคง (สาละวิน) และเมืองต่างๆ ที่ขึ้นสิบสองพันนาในยุคนั้น บางเมืองอาจอยู่ใต้อิทธิพลของเชียงใหม่โดยตรงและต้องส่งส่วยสิ่งของให้แก่ราชสำนักเชียงใหม่ บางชุมชนที่อยู่ห่างไกลอาจแยกตัวเป็นอิสระและเป็นเมืองสามฝ่ายฟ้า (คือส่งส่วยให้แก่ทั้งพม่า เชียงใหม่และจีน) บางเมืองมีสถานภาพเปลี่ยนไปขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของราชสำนักเชียงใหม่เอง แต่เชียงใหม่ยังต้องรักษาความสัมพันธ์อันดีกับชนกะเหรี่ยงหรือเงี้ยวบางเมืองเพื่อป้องกันการปล้นลักพาผู้คนซึ่งกันและกัน

เอกสารเรื่อง “บันทึกการทำสัญญาไมตรีเชียงใหม่กับเมืองยางแดง” ได้เล่า

เรื่องที่เจ้าชีวิตการิละได้ส่งเจ้าอุปราช (ธรรมลังกา) ไปผูกสัมพันธ์กับภาพ่อเจ้าเมืองยางแดงที่อยู่ฝั่งตะวันตกแม่น้ำคง เพราะไม่ได้ขึ้นกับพม่า “เพื่อจะให้ดูแลพม่า ขาวพม่าจะยกกองทัพมาเมื่อใด ภาพ่อเจ้าเมืองยางแดงจะบอกมาให้เมืองเชียงใหม่ทราบ” เรื่องการผูกสัมพันธ์กับภาพ่อเจ้าเมืองยางแดงนั้น มีพิธีกรรมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เนื่องจากภาพ่อเป็น “มิจนาทิสฺสุ” (ศัพท์หมายถึง ไม่ได้นับถือพุทธศาสนา) จึงตั้งพิธีสัจจตามจาริตยางแดงนั้นคือ

“ล้มควายลงตัวหนึ่งแก้มสุราที่ทาสะยา แล้วเอาเขาควายนั้นผ่านเป็นสองซีก ซีกหนึ่งเมืองยางแดง ซีกหนึ่งเมืองเชียงใหม่รักษาไว้ตั้งสัจจปฏิญาณต่อกันไว้ว่า ตราบใดแม่น้ำคงไม่หาย เขาควายไม่ซื้อ ถ้าช้างเผือกไม่ยุบ เมืองเชียงใหม่กับเมืองยางแดงเป็นไมตรีกันตราบนั้น”

บันทึกของร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์แสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์แบบจารีตระหว่างราชสำนักเชียงใหม่กับกลุ่มชนต่างๆ ยังดำเนินอยู่บนและสัจจปฏิญาณยังคงเป็นองค์ประกอบสำคัญ ก่อนหน้าลาวนด์ส์มาถึง เจ้าโรโปยี (tsawropogyee) เจ้าเมืองชาวกะเหรี่ยงยางแดงได้ส่งทูตเข้ามา จุดประสงค์ก็เพื่อเฝ้าเจ้าหลวงพระองค์ใหม่และเพื่อทำสัจจปฏิญาณต่อกันใหม่เนื่องจากเจ้าชีวิตเชียงใหม่พระองค์เดิมได้ถึงแก่พิราลัย เมื่อวันที่ลาวนด์ส์เดินทางมาถึงเชียงใหม่ เขาได้รับแจ้งว่า เจ้าหลวงเชียงใหม่กำลังจะเสด็จไปฝั่งน้ำคงภายในสัปดาห์นั้น แสดงว่า เจ้าหลวงเชียงใหม่ทรงให้ความสำคัญแก่การพบกับเจ้าโรโปยี เจ้าเมืองกะเหรี่ยง แต่เมื่อลาวนด์ส์มาถึงแล้ว เจ้าหลวงได้เปลี่ยนพระทัย พร้อมทั้งคำอธิบายของเจ้าหอหน้า (เจ้าอุปราช) ว่า

“เจ้าหลวงได้ตัดสินใจพระทัยที่จะประทับอยู่ที่เชียงใหม่ และจะไม่ไปพบเจ้าเมืองกะเหรี่ยงหรือเจ้าโปโรจีด้วยพระองค์เอง เจ้าหอหน้าได้กล่าวในวันนี้เองว่า เจ้าหลวงนั้นเป็นบุคคลที่ยิ่งใหญ่เกินกว่าจะลัดตัวไปพบเจ้าโปโรจี และพระองค์ไม่มีพระประสงค์เกินไปกว่าการดูแลเรื่องนี้อย่างห่างๆ โดยให้เจ้าเชียน? (Chow Kyeen) นัคตาของเจ้าชีวิตองค์ก่อน ซึ่งเป็นพญานาคคน ๕๐๐ ออกจากเชียงใหม่ไปที่แม่สะเรียง ซึ่งอยู่ใกล้สถานที่ซึ่งจะพบกับเจ้าโปโรจี”

และลาวนด์ส์ได้เล่าต่อว่า

“เมื่อก่อนที่อมาตย์ [ทูตกะเหรี่ยง] จะออกเดินทางกลับ ได้มีพิธีกรรมใหญ่โต ซึ่งทูตกะเหรี่ยงกับเจ้าหลวงได้ดื่มน้ำสาบานซึ่งมีปืนกลับ ดาบ และหอกจุ่มอยู่ มีการอ่านคำสาปแช่งขอให้อันตรายทั้งปวงจากอาวุธดังกล่าวตกแก่ฝ่ายที่ทำลายไมตรีก่อน”

การเปลี่ยนพระทัยของเจ้าหลวงอินทวิไชยานนท์อาจเป็นผลมาจากการเข้ามาของร้อยเอกโทมัส ลาวนด์สตันเอง การที่มีผู้แทนของชาติอังกฤษมาอยู่ที่เชียงใหม่ในช่วงเวลานั้น ทำให้เจ้าหลวงต้องมีพระดำริที่จะรักษาและสุขภาพลักษณะของราชสำนักเชียงใหม่ว่า มีสถานภาพเหนือกว่ากลุ่มชนที่มีความสัมพันธ์ด้วย. ส่วนพิธีกรรมการถือน้ำนั้น ได้ทำตามจารีตประเพณีของเมืองเชียงใหม่

ในเมืองเชียงใหม่มีกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เป็นประชากรกว่าครึ่ง แต่กลุ่มที่สำคัญที่สุดได้แก่พม่า ลาวนด์สตันได้เล่าถึงการที่เจ้าหลวงเชียงใหม่ทรงแต่งตั้งให้โกปะที (Ko Pathee) หัวหน้าชุมชนพม่าที่อาวุโสสูงสุดเป็นพญา (ข้าราชการระดับสูง) พร้อมทั้งราชทินนามว่า “พญาศรีสองเมือง” (Panya-tsared-suangmuang) ซึ่งในที่นี้หมายถึง เมืองเชียงใหม่กับเมืองมะละแหม่ง โดยอาจจะทรงพิจารณาว่า พวกพม่าคงจะรู้ทำเนียมอังกฤษดี และโกปะทีผู้นี้เป็นข้าราชการที่ได้รับมอบหมายมา เชื้อเชิญลาวนด์สตันเมื่อจะเข้าเฝ้าเจ้าหลวงในครั้งแรก

ส่วนที่ ๔

๔.๑ เหตุการณ์ฟ้าโกหล่านคุกคามเมืองเชียงใหม่

พงศาวดารโยนกได้กล่าวถึงเรื่องราวระหว่างเจ้าชีวิตกาวิโลรสกับฟ้าโกหล่านแห่งเมืองมอกใหม่ว่าได้สร้างความปั่นป่วนเพียงใด ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์สตันให้ความสนใจแก่เรื่องนี้เป็นพิเศษด้วยเพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับความมั่นคงและโจรผู้ร้ายที่พรมแดน บันทึกของเขาเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาในช่วงเวลา จึงขอนำความจากจดหมายเหตุรายวันของลาวนด์สตันมาให้อ่านกัน

“เมื่อต้นปี ๑๘๗๑/๒๔๑๔ โกะหล่านอดีตเจ้าฟ้าไทใหญ่ได้มาปรากฏตัวขึ้นที่ทางเหนือของเชียงใหม่ และได้พาหมู่บ้านไปแห่งหนึ่งหรือสองแห่ง ชาวบ้านได้รับคำเตือนก่อนว่าพวกผู้ร้ายจะยกเข้ามาจึงเก็บข้าวของหนี กองกำลังถูก

ส่งจากเชียงใหม่ขึ้นไป ฝ่ายพวกผู้ร้ายก็ถอยกลับไป โดยไม่มีการปะทะกัน ส่วนฟ้าโกหล่าน กระผมไม่ได้ข่าวคราวอีก ชาวบ้านที่เมืองมี ซึ่งอยู่ห่างจาก เชียงใหม่ไประยะทางวันหนึ่ง ต้องสงสัยว่าให้ที่พักพิงแก่ผู้ร้าย ดังนั้น หมู่บ้านที่มีราว ๑๐๐ หลังคาเรือนจึงถูกเผาทำลาย พวกที่ถูกจับมาเป็น เชลยถูกนำไประบาคแก่เมืองเชียงใหม่ ลำพูนและเมืองอื่นๆ พวกเงี้ยวผู นดอนตกเป็นที่ระแวงมาก หากพบอยู่ที่ใดในเขตอิทธิพลเชียงใหม่ที่ไม่ สามารถอธิบายความบริสุทธิ์ของตนได้ แทบไม่มีโอกาสหลุดรอดมีชีวิต”

๔.๒ เรื่องเมืองเชียงแสน

เมื่ออยู่ที่เชียงใหม่จนถึงวันที่ ๒๕ เมษายน ลาวนด์ส์ได้ทราบเรื่องที่ศุภสารใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เข้ามาถึง มีรับสั่งให้เจ้าหลวง ตรวจจสอบและรายงาน ว่า พวกชาวเขิน (เขียงตุง) ได้เข้ามาตั้งทำกินในเมืองเชียง แสนได้อย่างไร เมืองเก่าแห่งนี้อยู่เหนือเขียงรายระยะเดินทางสองวัน เขาได้ข่าวว่า ชาวไทเขินราว ๑๐๐ ครวเรือนได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานโดยไม่แจ้งให้ทางราชสำนัก เชียงใหม่หรือกรุงเทพฯ ทราบ เรื่องราวนี้เล่าอยู่ในพงศาวดารโยนกและราชกิจจา นุเบกษา รัชกาลที่ ๕

ส่วนที่ ๕

๕.๑ เศรษฐกิจและการค้าขาย

๕.๑.๑ ตลาดเชียงใหม่

“ตลาดนัดจัดกันเป็นเวลาสามวัน สลับกันระหว่างในและนอก กำแพงเมือง บนถนนจากตะวันออกไปตะวันตก มีคนตั้งแผงค้าขายน้อย มาก ผู้ค้าส่วนใหญ่ขายของแบกะดินกันในที่กลางแจ้ง เนื้อหมูมีให้ซื้อเป็น ปกติ แต่การค้าเนื้อได้หยุดไปเมื่อเร็วๆ นี้ เจ้าหลวงสั่งห้ามฆ่าวัวควาย เพราะทำให้เกิดการลักวัวควาย เป็ดและสัตว์ปีกอื่นๆ ไม่ได้นำมาขายที่ ตลาดกัน แต่หาซื้อได้ในราคาไม่ถูกนักตามเรือนนอกเมือง ปลาสดก็หายาก พวกผักที่มีอยู่ทั่วไปในตลาดของเรามีอยู่อุดมสมบูรณ์ที่เชียงใหม่ พุดถึง ผลไม้ กระผมเห็นเพียงมะม่วง กัลล้วย มะพร้าว และ kanazothees (หรือไม่

ทราบว่าเป็นผลไม้อะไร)

ช่วงเช้าสี่ห้าวันที่ผ่านมานี้ มีคนเอาปลวกชนิดหนึ่งมาขายที่ตลาด เป็นปริมาณมาก พวกเขามันมีรสชาลิ้มลองมาก คนชั้นล่างใช้ชีวิตอย่างง่ายมาก พวกพม่าถึงหยันเย้ยพวกเขาว่า แค่มิพริกสักเม็ดหนึ่งกับไข่สักฟองหนึ่งก็พอที่จะกินกับข้าวกันได้ทั้งครอบครัวใหญ่ มีแผงขายของห้าหกแห่งที่มีสินค้าแพรรณและสิ่งอื่นๆ ขาย แต่จำนวนของที่ขายทั้งหมดที่นี่ไม่เพียงพอที่จะใส่ในแผงขายของที่ดีๆ หน้อยที่มะละແหม່ง กระผมได้สอบถามราคาของดู พบว่าราคาส่งของต่างๆ พอกับที่มะละແหม່ง อาจมีบางอย่างที่ถูกกว่า ทุกสิ่งทุกอย่างถูกส่งมาจากกรุงเทพฯ สำหรับสถานที่ใหญ่อย่างที่นี่ ความต้องการสินค้าดูน้อยเสียเหลือเกิน แต่ก็เพราะพวกเขาไม่ใช่พวกพม่า ซึ่งเป็นชาติที่ชอบแต่งเนื้อแต่งตัว ผู้ชายเกือบทั้งหมดสวมใส่เสื้อสีน้ำเงิน ข้างผู้หญิงเกือบทั้งหมดสวมผ้าถุงลายแถบสีทึมๆ ผู้ชายไม่ใช่ผ้าโพกศีรษะ มีผู้หญิงไม่กี่คนที่พกผ้าเช็ดหน้า เครื่องอัญมณีเห็นอยู่น้อยมากในตลาด เงินตราเชียงใหม่ที่ร้อยละหกแยกกลายเป็นเหรียญไว้ไม่มีให้เห็นเลย ราชสำนักเชียงใหม่ยังออกเงินนี้อยู่ เพราะจำเป็นต้องใช้เสียสินไหมในศาล กระผมเข้าใจว่า กำไรได้มาจากการประทับตราตนเอง เงินทอนราคาต่ำๆ เป็นที่ขาดแคลนมาก พวกเขาได้เงินเหรียญ ๒ และ ๔ แนนนา แต่ไม่เอาเหรียญทองแดงของเรา ดังนั้น เงินทอนเล็กๆ น้อยๆ จึงมาในรูปของหมากพวกหนึ่งเหลือ หรือ ใบชา เกลื่อนั้นส่งมาจากกรุงเทพฯ โดยนำขึ้นมากับเรือและขายที่นี่ในอัตราแปดซังต่อรูปหนึ่ง ตอนล่องกลับ เรือจะบรรทุกเอายาสูบ ยางไม้ และเมล็ดธัญพืช วัวราคาถูกตั้งแต่ ๗ ถึง ๑๔ รูปี นำมาใช้เป็นวัวต่างไม่ใช่เพื่อใช้ไถนาจริงๆ แล้ว กระผมเห็นเกวียนเพียงเล่มเดียวที่นี่ ซึ่งบรรทุกของถวายแก่พระภิกษุ แต่กลับกลายเป็นว่า คนลาก

พวกเขาขับวัวต่างให้เดินไปเป็นแถวเดี่ยวแบบอินเดีย ตัวดีที่สุดที่นำแถวนั้น เขาประดับประดาด้วยเปียและขนนก วัวนำขบวนที่ฉลาด มีราคาสูงถึง ๓๐ รูปีทีเดียว แม้วัวซื้อขายกันในราคาระหว่าง ๖ ถึง ๗ รูปี ควายซึ่งส่วนใหญ่เป็นพันธุ์สีขาวเกือบทั้งหมดราคาถูกกว่าที่มะละແหม່งมาก แต่ก็ซื้อขายกันหลายราคา ราคาข้างนั้นพอๆ กับที่มะละແ

ม่ง ม้าหายากในเวลานี้ บางทีอาจเป็นผลมาจากการห้ามพวกเงี้ยวยุคนตอนเข้ามาที่นี้ ม้าดีๆ ที่กระผมเห็นในเมืองนี้เป็นม้าที่พวกทำป่าไม้ลักนำมาจากมะละแหม่ง กระผมไม่ได้เห็นล่อหรือฟ้าเลยแม้แต่ตัวเดียวที่เซียงใหม่”

๕.๑.๒ สภาพการค้าและเศรษฐกิจ

ความวุ่นวายที่เกิดขึ้นจากกรณีฟ้าโกหล่านก่อจลาจล มีผลกระทบต่อการค้าขายของเซียงใหม่มาก ดังปรากฏในบันทึกรายวันของลาวนด์ส์ลงวันที่ ๒๒ เมษายนว่า

“ได้พบกับกองคาราวานเล็กๆ ที่มีวัวต่าง ๓๐ ถึง ๔๐ ตัว ที่มีผู้คุม ๓๐ คน เดินทางมาจากลำพูน นำผ้าฝ้ายซึ่งพวกเขาขายที่เซียงใหม่ซึ่งละ ๔ แนนนา ตอนขากลับเขาก็จะนำหมาก ซึ่งราคาซื้อขายที่นี้น้ำหนัก ๗ ขั่งต่อรูปู แต่เนื้อถือว่าเป็นราคาถูกผิดปกติ ราคาปกติอยู่ที่ ๒ หรือ ๓ ขั่งต่อรูปู การที่หมากล้นตลาดเพราะในปีนี้ได้ส่งไปที่เมืองนาย รวสามหรือสี่เดือนก่อน กองคาราวานขนาดใหญ่ที่มีวัวถึง ๑,๐๐๐ ตัว เดินทางจากเมืองนายยังทางอีกสามขั่งก็จะถึงเซียงใหม่อยู่แล้ว แต่เนื่องจากเกิดจลาจลวุ่นวายที่กล่าวแล้ว จึงถูกสั่งให้เดินทางกลับทันทีและไม่อนุญาตให้เข้ามาค้าขาย พ่อค้าเมืองนายนำเอาขวานเหล็ก มีดและสิ่งอื่นๆ มาขายเพื่อนำผลหมากกลับไปเพียงอย่างเดียว”

ลาวนด์ส์ได้อธิบายถึงเส้นทางค้าขายกับเมืองนายด้วยว่า ทางซึ่งเริ่มจากประตูช้างเผือกหรือประตูเมืองด้านเหนือเป็นถนนกว้างและทำไว้ดี แต่เส้นทางนอกเมืองออกไปเพียงเล็กน้อยจะแคบลงจนกลายเป็นเพียงทางเดินเท่านั้น ที่เรียกว่าประตูช้างเผือกเพราะมีรูปปั้นช้างสองเชือกกอดอยู่บนถนน สร้างขึ้นหลายปีมาแล้วเพื่อให้เช่นไห้วผีต่างๆ ซึ่งอาจโกรธที่ช้างหลายเชือกได้ถูกจับไป

ลาวนด์ส์ได้ข้อมูลการค้าและสภาพเศรษฐกิจของล้านนาจากการไปเยี่ยมศาลเจ้าจีนแห่งหนึ่งในวันที่ ๑ พฤษภาคม หัวหน้าชุมชนจีนเล็กๆ ที่นี้ เดิมมาจากเมืองกู๋ (Muang Koo) พร้อมกับจีนฮ่ออื่นๆ อีก ๕๐ ถึง ๖๐ คนเมื่อ ๑๖ ปีก่อนหน้านี้ตามบันทึกของลาวนด์ส์

“เขายืนยันกับกระผมว่า ในช่วง ๘ หรือ ๙ ปีมานี้ไม่มีกองคาราวานมาจาก

ทางเหนือเลย และว่า เขาได้ยินว่า มีพ่อค้าเพียงสองสามคนลงมาค้าขายถึงเมืองแพร่และเมืองน่าน แต่พวกจีนฮ่อไม่มาที่เชียงใหม่ หลายปีที่ผ่านมาแล้ว ตอนที่เขามาเชียงใหม่เป็นครั้งแรก พ่อค้า ๘,๐๐๐ ถึง ๙,๐๐๐ คน พร้อมพ่อต่าง ม้าต่าง และวัวต่าง เคยลงมาค้าขายด้วยทุกปี โดยนำเอาทองแดง เหล็ก และผ้าไหมมาขาย และตอนขากลับเอาฝ้าย งาช้าง นอแรด และบางครั้งผลหมากด้วยเพื่อไปขายที่เชียงตุงกลับขึ้นไป แต่ผลหมากนั้นไม่ได้นำไปขายที่เมืองกู๋ (Muang Koo) หรือที่เมืองล่าเนื่องจากไม่ได้ใช้กันที่นั่น เขาไม่สามารถให้เหตุผลที่น่าพอใจแก่กระผมถึงเหตุที่การค้าถดถอยไปเนื่องจากผู้มีอำนาจที่เชียงใหม่ก็ไม่ได้เกี่ยวกัน เขาเองคิดว่า เป็นผลกระทบจากการสู้รบกันระหว่างพวกมุสลิมกับจีนฮ่อที่ไม่ใช่มุสลิม แต่ก็ไม่ใช่เหตุผลที่น่าพอใจ เพราะเขาอธิบายต่อไปว่า ได้ยินว่า ปีนี้และปีที่ผ่านมาของคาราวานสินค้าได้ออกจากเมืองล่ามาซื้อฝ้ายที่เชียงตุง

สำหรับการเก็บภาษีของรัฐ ลาวนด์สกล่าว่า

“คนที่ปลูกข้าวต้องจ่ายภาษีเป็นข้าวหนึ่งตางสำหรับข้าวที่หวานไปแต่ละตาง เมื่อตอนที่เก็บเกี่ยวได้ นอกจากนี้ มีภาษีที่เรียกเก็บสำหรับไม้สักแต่ละท่อน นอกเหนือจากภาษีสองประเภทนี้แล้ว กระผมไม่ได้ยินที่มาของแหล่งรายได้อื่นๆ เลย”

ส่วนที่ ๖

๖.๑ สภาพสังคมเมืองเชียงใหม่

ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์สเป็นคนช่างสังเกตและบันทึกเรื่องราวที่คนในสังคมไทยเองมองข้ามไป เขาคิดว่า “สำหรับกระผมแล้ว คนเชียงใหม่เป็นคนชาติที่มีระเบียบดีและสงบเงียบที่สุด กระผมไม่เคยเห็นอะไรเลยที่เป็นเรื่องวุ่นวายและทะเลาะเบาะแว้งตามท้องถนน” นอกจากนี้ ยังมีประเด็นที่น่าสนใจที่เขาเล่าถึง เช่น

๖.๑.๑ สถานภาพไพร่/สามัญชน

“ไพร่แต่ละคนต้องสังกัดอยู่กับข้าราชการผู้ใหญ่คนใดคนหนึ่ง และมีภาระที่จะต้องทำงานให้เมื่อใดก็ตามที่มูลนายต้องการ ไพร่อาจขอเปลี่ยนมูลนายได้เมื่อเขาต้องการโดยต้องแจ้งก่อน ซึ่งเป็นการปรามมูลนายที่ข่มเหง

คะแนนรายโพร แต่กระผมสงสัยว่า มันยากที่จะเป็นกระบวนการที่ปลอดภัยสำหรับโพรที่ต้องการละทิ้งนายไปหานายใหม่ที่ยศศักดิ์ด้อยกว่า”

๖.๑.๒ การเกณฑ์ทหาร

“การเรียกเกณฑ์ทหารทำกันในลักษณะบังคับอย่างที่สุด หัวหน้าหมู่บ้านถูกเรียกให้ส่งชายฉกรรจ์จำนวนมาก เขาอาจจะเลยไม่ปฏิบัติตามโดยมีโทษถึงชีวิต กระผมได้เห็นชะตากรรมของนายบ้านรายหนึ่งที่เมืองฮอด ซึ่งไม่ได้ส่งช้างเพื่อขนเสบียงแก่ทหารที่ติดตามคณะทูตเชียงใหม่ไปเมืองกะเหรี่ยง เขาถูกส่งตัวไปยังเชียงใหม่เมื่อสองวันก่อน และถูกโบยอย่างหนักที่หน้าศาลก่อนที่จะถูกจำด้วยโซ่ ชายที่ถูกเกณฑ์ต้องนำปืนและกระสุนของตนมาด้วย เขาก็ต้องเอามาให้มากที่สุดเท่าที่จะแขวนไว้รอบเอวได้ แน่นอนว่าหาระเบียบวินัยไม่ได้ กองทัพออกจากเมืองเชียงใหม่กลุ่มละ ๓ หรือ ๔ คนอย่างไม่มีเต็มใจ และแทบไม่มีระเบียบของทหารเลย”

๖.๑.๓ กฎหมายและทัณฑกรรม

- คดีหมิ่นเจ้าหลวงและปัญหากฎหมายเกี่ยวกับคนในบังคับอังกฤษ

เรื่องนี้เกิดขึ้นในวันที่ ๒๔ เมษายน เจ้าหอหน้า เจ้าราชบุตรและเจ้าภู่ได้มาหาร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ เพื่อแจ้งว่า ชาวพม่าบางคนที่มาในคณะของเขาได้กระทำการหมิ่นเจ้าหลวงอย่างรุนแรง ควรถูกลงโทษ ประเด็นที่เจ้าหอหน้าและเจ้าราชบุตรต้องการถามก็คือว่า จะมีแนวทางการจัดการปัญหานี้อย่างไร เจ้าราชบุตรได้แจ้งว่า นานพอสมควรมาแล้ว เจ้าหลวงได้สอบถามไปยังข้าหลวงใหญ่อังกฤษที่เมืองมะละแหม่งว่าการที่

“คนในบังคับอังกฤษทำผิดกฎหมายเชียงใหม่ เจ้าพนักงานเชียงใหม่ไม่อาจลงโทษได้ และแม้แต่คนในบังคับอังกฤษ ที่ได้ยื่นความจำนงเป็นลายลักษณ์อักษรว่าต้องการเป็นคนในบังคับเชียงใหม่ก็ยังไม่หลุดพ้นจากการเป็นคนในบังคับอังกฤษ พวกเจ้านายเชียงใหม่จึงต้องการความเห็นของกระผมในประเด็นที่ได้กล่าวมานี้ และถามว่า ฝ่ายเราจัดการกับชาวต่างชาติที่กระทำความผิดในบ้านเมืองของเราอย่างไร กระผมได้ตอบว่า เนื่องจากประเด็นเหล่านี้ได้ถูกถามความเห็นไปยังข้าหลวงใหญ่แล้ว แน่นอนว่า ไม่นานนักคงได้คำตอบ และได้ตอบไปว่า ถ้าชาวต่างชาติทำผิดก็ถูกลงโทษตามตัวบท

กฎหมายของเรา แต่ก็ต่อเมื่อหลังจากมีการพิจารณาความโดยเจ้าพนักงานที่เป็นธรรมแล้ว พวกเจ้านายเชียงใหม่ได้พูดถึงประเด็นนี้ไปอีกยืดยาว และแสดงความประสงค์อย่างชัดเจนว่า กระผมสมควรให้ความเห็นชอบที่จะลงโทษพวกพม่าที่กระทำความผิด กระผมได้ระมัดระวังที่จะไม่กระทำตาม และไม่ประสงค์ที่จะถูกชักให้ถกกันเรื่องกฎหมายเกี่ยวกับเปลี่ยนสัญชาติ”

เมื่อเจ้านายเหล่านั้นกลับไปแล้ว ลาวนด์สจึงทราบว่ ชเวสา (Shwe Tsa) และ ชเวกูณ (Shwe Goon) กล่าวถึงการที่เจ้าหลวงทรงตั้งให้โกปาที (Ko Pathee) เป็นพระยาแบบดูแคลน และทั้งสองคนยังหัวเราะพูดว่า เจ้าหลวงน่าจะได้แต่งตั้งสุนัขเป็นพระยาด้วยเช่นกัน ในเย็นวันเดียวกันนั่นเอง ทั้งสองคนก็ถูกจับล่ามโซ่ เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่ในสายตาราชสำนักเชียงใหม่ แม้ลาวนด์สพยายามแก้ไยว่า “ในดินแดนอังกฤษ ผู้คนคุ้นกับการที่จะแสดงความคิดเห็นอย่างเสรี และก็เป็นไปได้ว่าพม่าสองคนนั้นลืมหื้มตัวไป และว่า ขอให้ผู้มีอำนาจมากอย่างเจ้าหลวงได้ทรงมองข้ามเรื่องเหลวไหลที่คนต่ำต้อยอย่างชเวสา (Shwe Tsa) และ ชเวกูณ (Shwe Goon) เผลอพูดไป”

• คดีความทางสังคม

ลาวนด์สเล่าว่า วันออกจากวังเจ้าราชบุตร ได้เห็นชายคนหนึ่งถูกพาไปตามท้องถนนแบกแผ่นไม้อยู่บนบ่าสองข้าง มีคนลั่นฆ้องอยู่ข้างหน้า นักโทษรายนี้ถูกจับขณะลักของในอาราม เนื่องจากเป็นความผิดครั้งแรก เขาจะถูกปล่อยตัวหลังจากนำตัวไปตระเวนประจานให้คนทั่วเมืองรู้ว่าเป็นขโมย

ในวันที่ ๒ พฤษภาคม “มีผู้กระทำความผิดถูกโบยที่ด้านหน้าเรือนพักรับรองของกระผมในวันนี้ ความผิดของเขาก็คือ การหลบหนีจากนายทำให้ต้องถูกโบยหลังด้วยหวาย ๓๐ ครั้ง เมื่อครบ ๑๐ ครั้งก็เปลี่ยนคนโบยใหม่ นับว่าเป็นการลงทัณฑ์ที่หนักมาก”

ลาวนด์สได้เล่าถึงคดีทางสังคมและครอบครัวซึ่งน่าสนใจมาก เรื่องมีอยู่ว่าทางการได้จับกุมหญิงพื้นเมืองที่แต่งงานกับชาวพม่าโดยยังไม่ได้จดทะเบียน หญิงเชียงใหม่ทั้ง ๒๓ คนนี้ถูกล่ามโซ่ ชาวต่างชาติที่ต้องการแต่งงานกับหญิงเชียงใหม่ต้องทำคำร้องต่อศาลก่อน เมื่อได้รับอนุญาตแล้วต้องเสียค่าธรรมเนียม ๓๐ รูปี ในระหว่างสองสามปีมานี้ ไม่ได้บังคับใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัด ชาวพม่าหลายคนเลย

ฉวยโอกาสมีภรรยาเป็นชาวเชียงใหม่โดยไม่ขออนุญาตและเสียค่าธรรมเนียม ส่วนหญิงที่ได้รับอนุญาตให้แต่งงานกับชาวพม่าโดยถูกต้องก็ไม่เคยมีใครคิดรังควาน

• คุกกับชีวิตนักโทษ

เนื่องจากร้อยเอกลาวนด์ส์เป็นข้าราชการตำรวจจึงเป็นเรื่องธรรมดาที่จะสนใจเรื่องกฎหมายและทัณฑกรรม ในวันที่ ๒ พฤษภาคม เขาได้ถือโอกาสไปเยี่ยมคุกของเมืองเชียงใหม่ และได้บันทึกว่า

“คุกเป็นเรือนไม้เล็กๆ หลังหนึ่งที่มีรั้วไฟล้อมรอบ ประตูเปิดอยู่หาได้มียามเฝ้าแต่อย่างใดไม่ สถานที่สะอาดพอทนได้ แต่พวกนักโทษอยู่อย่างแออัด เมื่อพิจารณาจากขนาดห้อง นักโทษทั้งหมดถูกล่ามโซ่ที่ขา บางรายก็มีห่วงเหล็กหนักที่คอเพิ่มเข้าไปด้วย ทางราชการไม่ได้จัดแจงเรื่องอาหารให้ พวกที่มีญาติมิตรก็มีคนส่งข้าวปลาอาหารให้ พวกไม่มีญาติมิตรต้องออกไปขทานอาหารในเมืองทุกวัน มีนักโทษสองสามคนถูกใช้ให้เลี้ยงม้า แต่ส่วนใหญ่อยู่กันอย่างเอื่อยเฉื่อย ดูเหมือนว่าไม่ได้มีกำหนดเรื่องเวลาจำขัง ขึ้นอยู่กับเจ้าหลวงว่าจะเห็นสมควรให้ปล่อยตัวเมื่อใด ที่ค่อนข้างแน่คือจนกว่าจะหาใครสักคนมาจ่ายค่าสินไหมให้นั่นเอง”

๖.๑.๔ ทักษะพิเศษของคนเชียงใหม่

“หัตถกรรมหลักของที่นี่คือ งานทอและงานปักผ้า โสร่งผ้าไหมเป็นของที่พวกพม่าแสวงหากัน เนื่องจากใช้เวลานานกว่างานหัตถกรรมของพม่าถึงสามเท่า ผ้าปักส่วนใหญ่นำไปใช้กับหมอน ซึ่งจะเห็นอยู่หลายใบในทุกๆ บ้านที่ต้องการอุดหนุน”

๖.๑.๕ ปัญหาเรื่องคนพม่าในบังคับอังกฤษ

ในวันที่เจ้านายชั้นสูงของเชียงใหม่ไปกล่าวโทษชาวพม่าสองคนที่พูดจาหมิ่นเจ้าหลวงนั้น ได้มีการหยิบยกปัญหาเรื่องสัญชาติและสถานภาพของคนในบังคับอังกฤษขึ้นมาเจรจาด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชาวพม่าที่ทำหนังสือร้องขอโอนมาเป็นคนในบังคับเชียงใหม่ คำถามก็คือว่า คนเหล่านี้มีสถานภาพยังเป็นคนในบังคับอังกฤษด้วยหรือไม่ เหตุที่ชาวพม่าขอโอนมาอยู่ในบังคับเชียงใหม่กันหลายรายเพราะเจ้าหลวงได้ขู่ว่าจะอนุญาตให้ราษฎรของพระองค์ท่านนั้นตัดไม้ได้

๖.๑.๖ ปัญหาเรื่องการดื่มสุรา

เมื่อครั้งร้อยเอกแมกคลายด์มาที่เชียงใหม่ในปี ๑๘๓๖/๒๓๓/๙ ได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับปริมาณการดื่มสุราของชาวเชียงใหม่ การดื่มเหล้ากันมาก ๆ อาจจะเป็นอยู่อย่างนั้น “แต่ระหว่างกระผมพำนักอยู่ที่เชียงใหม่นี้ ได้เจอคนเมาหัวราน้ำอยู่เพียงคนเดียว และเขาคนนั้นเพี้ยนอยู่ในกลุ่มของพวกเขาเอง”

๖.๒ วัฒนธรรมเชียงใหม่

ระหว่างอยู่ที่เชียงใหม่ ร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ ได้มีโอกาสสังเกตแง่มุมทางวัฒนธรรมของเชียงใหม่ด้วย เขาเล่าเรื่องงานรื่นเริงที่ชาวเชียงใหม่เรียกว่า ปอย ที่เขาได้รับเชิญไปร่วมด้วยในวันที่ ๒๙ เมษายน งานนี้จัดที่วังเป็นงานใหญ่โตและถือว่าเป็นโอกาสพิเศษ เพราะเจ้าหลวงได้นำนักแสดงมาจากกรุงเทพฯ คนดูคงไม่เข้าใจอะไรนัก แม้แต่เจ้าหอหนักก็ไม่ได้เข้าใจภาษาสยาม ลาวนด์ส์วิจารณ์ว่า “คณะดนตรีนั้นดีและเครื่องแต่งกายสวยงาม และแสดงไปอย่างยาวนานถึงหกชั่วโมง อาหารค่ำในชั้นแรกจัดกันตามแบบสยาม ตามมาด้วยอาหารจัดแบบอังกฤษ”

นอกจากประสบการณ์ในวังเจ้าหลวง ลาวนด์ส์ได้ออกไปเยี่ยมวัดต่างๆ วัดแรกที่ไปคือ วัดสวนดอกไม้ ซึ่งเขาแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า “The pagoda of the 100,000 flowers” คำแปลนี้ผิดเพราะสับสนระหว่าง สวน กับ แสน วัดตั้งอยู่ในหมู่บ้านชื่อเดียวกันและครั้งหนึ่งเคยมีปราการป้องกันอย่างแข็งแรง เขาเขียนวิจารณ์ว่า

“สิ่งที่น่าดูมาก คือ พระพุทธรูปสำริดขนาดใหญ่ กล่าวกันว่าหนักถึง ๙๐๐.๐๐๐ ชั่ง หรือราวๆ ๑,๐๐๐ ตัน และกล่าวกันด้วยว่า ยังมีพระพุทธรูปเหมือนอย่างองค์นี้อีกสององค์ อยู่ที่เมืองโมกุก (Mogouk) เหนือเมืองอังวะขึ้นไปกับที่เมืองเกายะไซ่ พระภิกษุที่กระผมสอบถามพูดอย่างมั่นใจว่า ฝีมือเขาได้ฤทธานุภาพให้”

วัดที่สองที่ลาวนด์ส์ได้ไปชมคือ วัดพระนอน ถนนไปสู่วัดนี้ซ่อมกันทุกปี เนื่องจากงานฉลองใหญ่ที่จัดขึ้นที่วัดและพวกเจ้านายทั้งหลายจะมาร่วมด้วย จุดสนใจอยู่ที่พระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดยาวราว ๖๐ ฟุตในอาคารที่ตกแต่งอย่างวิจิตรเกินกว่าที่ใดที่เคยเห็นมาในส่วนนี้.

วัดที่สามที่เขาไปชมก่อนออกเดินทางจากเชียงใหม่ คือ วัดดอยสุเทพ ที่องค์พระเจดีย์มีแผ่นจารึกติดอยู่ข้อความว่า พระเจดีย์ก่อขึ้นในปีพุทธศักราช ๑๑๒๕ โดยโป่ เชศกายและท่วยหาญของชินบยูนิน แต่ไม่มีการจารึกนามไว้ ความจริงปีศักราชที่ลาวนด์ส์จัดไว้เป็นจุลศักราช ๑๑๒๕ ตรงกับค.ศ. ๑๙๖๓ หรือพ.ศ. ๒๓๐๖ ส่วนที่บอกว่า ก่อ นั้น หมายถึง ปฏิสังขรณ์เสียมากกว่า เพราะพระเจดีย์นี้อยู่มาหลายร้อยปีแล้ว

ความสังเกต

จดหมายเหตุหรือบันทึกที่รายวันเกี่ยวกับเชียงใหม่ของร้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์ นั้น เป็นรายงานราชการที่เขาส่งให้แก่ข้าหลวงใหญ่อังกฤษที่พม่า คุณสมบัติของเอกสารนี้อยู่ตรงวิธีการบันทึกมากเท่าๆ กับเนื้อหา ลาวนด์ส์เป็นเจ้าพนักงานตำรวจที่ละเอียดลออจึงบันทึกเรื่องราวต่างๆ ไว้อย่างครบถ้วน เนื้อหาสาระที่ครอบคลุมการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมแสดงว่า ผู้บันทึกเป็นนักสังเกตการณ์ตัวยง แม้เขาจะมีอคติต่อข้าราชการเชียงใหม่บ้าง แต่โดยทั่วไป เขารักษาความเป็นกลางได้อย่างน่าชื่นชม ข้อมูลเรื่องเจ้านายและข้าราชการเชียงใหม่ช่วยให้ผู้อ่านรู้จักตัวบุคคลและบทบาทของแต่ละท่านที่หายไปจากหน้าเอกสารของฝ่ายไทยเอง

จดหมายเหตุของลาวนด์ส์ทำให้เกิดความรู้สึกว่า ตัวเมืองเชียงใหม่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงนักในรอบเกือบ ๓๐ ปีหลังการเยือนของร้อยเอกแมกคลายด์ และอาจทรุดโทรมลงด้วยจากการค้าที่ชะงักลง เพราะความไม่สงบที่พวกเงี้ยวและกะเหรี่ยงบางกลุ่มก่อขึ้น แต่ลาวนด์ส์ได้กล่าวถึงเขตนอกเมืองซึ่งมีเรือนสวนติดต่อกันยาวกว่าสามไมล์ น่าเสียดายที่ว่า เขบันทึกเรื่องราวของชุมชนต่างชาติในเชียงใหม่ค่อนข้างน้อยและให้ความสนใจเพียงพม่า กระนั้นก็ตาม เขาได้กล่าวถึงชุมชนฮ่อที่เชียงใหม่ที่เป็นมรดกหลงเหลือของการค้ากองคาราวานซึ่งครั้งหนึ่งเคยรุ่งเรืองมาก บันทึกของลาวนด์ส์ทำให้เราได้เห็นภาพของการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสตรีชั้นสูงของล้านนา เช่น เจ้าน้อยหน้า ซึ่งเป็นเจ้าของโรงหัตถกรรมทอและปักผ้าด้วย ข้อมูลทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมแสดงถึงอิทธิพลของกรุงเทพฯ เช่น สินค้าที่

ขายที่ตลาดเชียงใหม่ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ เป็นส่วนใหญ่ หรือการที่เจ้าหลวงทรง
จัดหานาฏศิลป์จากกรุงเทพฯ ขึ้นไปแสดงที่วังของพระองค์เป็นต้น ข้อมูลอื่นๆ
เกี่ยวกับสถานภาพไพร่ กฎหมายและการลงโทษ และปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณา
เขต ตลอดจนพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนา ล้วนช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจสังคม
เชียงใหม่ได้ดีขึ้น และต้องยอมรับว่า จุดหมายเหตุของร้อยเอกแมกคลายด์เป็น
เอกสารร่วมสมัยที่มีคุณค่ายิ่งต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนา ซึ่งจะมองข้ามไป
ไม่ได้เลย.

JOURNAL KEPT BY CAPTAIN LOWNDES, SUPERINTENDENT
OF POLICE, BRITISH BURMA, WHILST ON A MISSION
TO THE ZIMME COURT.

27th March to 30th May 1871.

Left Maulmain by boat, at 3 P. M., and halting for the night at
Damathat, Dawlan, and Chyoungwah villages. Arrived at Hlinebooy at 11 A.
M., on 30th March.

31st March.—Hlinebooy to Kyaen—distance 12 miles.

Left Hlinebooy at 6–30 A. M. Our party numbered 20 in all, viz., myself, 4

servants, 2 interpreters and 13 policemen. Our baggage (which was bulky in consequence of the necessity of carrying 10 days' provisions, no supplies being obtainable between this, and Hmineloongyee.) was with difficulty packed on seven elephants. The hire of an elephant to Hmineloongyee is Rs. 65; and even for this sum the owners are reluctant to let their elephants go. The insecurity of the roads for the last year or two is assigned as one of the reasons. I have decided on going by the Hmineloongyee route in preference to the shorter route *vid.* Tounng Taitpyoung; as on the latter, water is said to be very scarce at this time of the year, and the elephant owners object to allowing their animals to go as far as Muang Hant, the first place on the Taitpyoung route, where I could relieve them.

The road for the first 1 ½ mile runs through a light jungle over gently undulating ground, (passing close to the old city of Hlinebooay, the site of which is now only marked by ruined pagodas, and tanks;) it then crosses a flat plain, a swamp in the rains, with jungle on either side. At 8–10 we passed the Karen village of Quambee, (25 houses;) and entered a bamboo jungle which continued till Kyaen was reached at 10–5.

We crossed only one stream, the Mailan, about 40 feet wide, with steep high banks; it is a tributary of the Hlinebooay. A bridge for foot passengers is in course of erection over the Mailan, made of pingado, which grows to a great size in the neighbouring jungles. The elephants arrived at 12–15.

Kyaen is a Karen village of 30 houses on the Hlinebooay, here a small stream, navigable only in the rains for small boats.

April 1st.—Kyaen to Taydawtsaken—distance 16 miles.

Left Kyaen at 5–45 A. M. The road for the first 4 miles runs through bamboo scrub jungle. We then crossed the Maipela stream, the head waters

of the Hlinebooy river; and after passing across a swamp, and through more scrub jungle, crossed the Yeacloke stream, about 60 feet wide. The road for the last six miles is through thick shady jungle, and crosses many little nullahs, which fall into the Yinbine. The road from Kamaulay joins our road close to the police guard house, where we halted. Kamaulay is one day's journey from here, situated near the left bank of the Salween.

In the afternoon we had a thunderstorm with a little rain, which considerably cooled the air, the thermometer standing at 82° at 4 P. M.; whilst yesterday it stood at 101° at the same hour.

April 2nd.—Taydawtsakan to Kootseik—distance 17 miles.

The road for the first 2 miles is good; then drops down a steep bank into the Yinbine. Up to the 9th mile the road runs in and out of nullahs, then crosses a steep hill, 120 feet high, then again in and out of small nullahs for 5 miles, until the Mepok is reached. This is a stream of about 40 feet wide, that runs into the Thoungyin. After leaving the Mepok there is a steep ascent of over 200 feet; the road then after running along the ridge for a short distance, follows the steep stony bed of a nullah to the left bank of the Thoungyin.

The elephants were close on 12 hours on the march, but there was thick shade all the way, and neither men nor beasts were knocked up. At Kootseik I met a small party returning from the escort of a thitgoung (timber merchant) too Zimmè. They report that the storm of yesterday's was very violent with them (at Wabotsakan;) trees were blown down and hailstones of a large size fell. They also say that 400 dacoits under Kolan, the Shan ex Tsawbwa, had attacked Hmineloongalay; and that officials from Zimmè went out to oppose him; that Kolan retreated, but was said to be on his way back with 5,000 men.

April 3rd.—Kootseik to Shoukbintsakan, distance 12 miles.

Crossed the Thoungyin, between three and four feet deep; the road runs through a small plain of paddy fields, and is good for the first two miles. We then crossed the Metawaw nullah, 30 feet wide, six times; and turned into the Metawan, a smaller nullah, up which we went to the foot of the Karraway hill, distant about 7 miles from last night's halting place. Our road then lay up the hill, a steep ascent at first, then more gradual till a height of nearly 1,100 feet from its base is reached; we then dropped down about 100 feet to Shoukbintsakan.

In the last 4 miles we saw traces of the storm mentioned by the men we met yesterday; in several places we had to cut away trees that completely blocked up the path. Road, shady, and temperature cool, thermometer not rising over 85°. The elephants were 8 hours on the way.

April 4th.—Shoukbintsakan to Megnaw nullah—distance 16 miles.

Soon after leaving our halting place we passed the Tsakans of Wabo and Tsingswe, at the latter of these the famous attack by dacoits on thitgouns took place in 1863. The road ascends till the highest point of the Karraway hill (so called from the trees of that name that are grown on it) is reached; this is about 800 feet above Shoukbintsakan, making the height of the range from its southern base, 1,800 feet. The remainder of the road is up and down steep hills till the Koonmyoungtsakan is reached; it then follows the nullah of that name to the left bank of the Megnaw, where we halted. To-day's was a tiresome march; steep ascents, and descents, and stony nullahs; but shady all the way and plenty of water. The elephants were 11 hours out.

The direct route to Zimmè, *vid.* Toung Taitpyoung, branches to the northeast about 3 miles from Shoukbintsakan.

April 5th.—Mouth of the Koonmyoung nullah to Yeagoontsakan on the Megnaw nullah—distance 15 miles.

The road to-day followed the valley of the Megnaw, which we crossed 30 times. This stream is in parts 100 feet wide, and 3 feet deep. I am told it rises three marches from our last night's halting place, to the eastward; its source being separated from the Thoungyin only by a range of hills. No boats are used on it. We saw no houses; but Karen villages of 10 or 12 houses each, are scattered about the hills on the banks of the stream for the whole length of the valley. The teak near the banks seems to be nearly worked out. I did not see a single tree of any size; and only a few logs, and those evidently had been felled sometime ago. We halted just above the junction of the Megnaw and Hmineloongyee streams. The elephants were 9 hours on the road:

April 6th.—Yeagoontsakan to Baussein village—distance 15 miles.

We crossed the Megnaw for the last time, and passing over a rising ground came to the Hmineloongyee river, up the bed of which our road lay. About 5 miles from Yeagoon, the Mailit nullah falls into the Hmineloongyee, from the north-east. This is called by the Burmese “Thanchyoung,” or iron stream, because the inhabitants of the village on its bank smelt iron, and work as blacksmiths. Three miles further the valley widened and we reached the site of Maykadon.

The inhabitants of this village, Youndon Shans were, or were said to be concerned in the dacoities committed last year in the Thoungyin, Megnaw and Hmineloongyee streams. They were called upon to give up the dacoits or their harbourers; and as they took no notice of the order, a force came down from Zimmè, burnt the village, seized all the valuables found there, killed all the adult males who could not make good their escape, and carried the women and children as slaves to Zimmè; skeletons are lying about the remains of the village still. There are said to have been 40 houses; but numbers of strangers, Karennees, Youndon Shans, and others were in the habit of frequenting the

village, and 160 men are said to have been massacred. A short distance from Maykadon we passed the village of Maykaw, burnt down last year by dacoits; and 2 hours later, halted at Baussein, a little village of 7 houses. The elephants were 7 ½ hours on the road.

Here rumours of dacoits were rife, Kolan and 90 men were said to be marching on Hmineloongyee. Towards evening the number of the dacoits increased to 200; and several villagers, laden with their household goods, passed us fleeing to Kapa, a large village to the east for protection. From this I sent on my interpreter to Hmineloongyee, to beg the Panya to get me elephants to proceed to Zimmè. I got some pomegranates in the village quite equal to the Egyptian fruit.

April 7th.—Baussein to Hmineloongyee—distance 8 miles.

Passed the villages of Kapa and Toupe, near which are small patches of cultivation, and reached Hmineloongyee in 4 hours. On the road I saw several places where the villagers of Maykadon had been killed; a good many were killed at Maykadon itself; others were carried off and killed at intervals along the road, their skulls and bones being left in open places, apparently on the same principle that our highway men were hung in chains a few years ago. Maykadon, though much smaller than Hmineloongyee, must have been superior in appearance; the houses were arranged in streets, and had evidently been larger and better built than those here. I put up in some sheds outside the town; the Panya-kin, the headman of the place, sent word that he would visit me in the cool of the evening; however he came at 3 P. M., when the thermometer stood at 103° in my shed. He is an old, stout man, dressed in an old putso, wearing no jacket; he speaks Burmese, and told me that he had visited Maulmain twenty years ago. He was appointed to the post last July; his jurisdiction extends as far north as Hmineloongalay (about 4 days journey from

here, and close to the head waters of the Hmineloongyee stream); to the east it includes the village of Baw; to the south it extends to the Thoungyin; and to the west to the Salween. His principal work is the collection of the duty on timber (Rs. 4–8 a log, and other charges which bring it up to Rs. 5–4), which he does by deputy; he also tries cases after a fashion, but everything of importance is referred to Zimmè. I asked him about the dacoits, he had no reliable information; but told me he had sent out parties to reconnoitre; he says he has 300 men here to take the–field if necessary; and that more are coming from Zimmè. But from all I hear the greatest fear and confusion prevailed last night; people were burying their valuables; and if any large body of dacoits were to appear in the neighbourhood, I strongly suspect flight would be the order of the day. I have to–day seen some thitgoung just come from Hmineloongalay. There also every one is in a state of alarm; the inhabitants of the smaller villages are decamping into the more inaccessible hills; the thitgoungs are burying their money, and hiding their elephants, and work is at a stand–still.

Hmineloongyee is situated in the centre of the plain, just above the junction of Hmineloongyee stream from the north, with the Maizaleen from the northeast. The part of the valley to the westward is under cultivation at present, (paddy); water being brought by a small canal from the Maizaleen at the upper part of the valley. Two crops a year are thereby obtained. The eastern part of the valley is under water for a day or two during the rains, from the rising of the Maizaleen; when the waters subside the paddy is planted out the rain–fall alone is said to be insufficient for rice cultivation. The valley is surrounded by hills, some rising to the height of 1,500 feet. At present the trees on them are bare, and the air is hazy, otherwise it would be a very pretty place.

In the evening I went to see the town. It is surrounded by a wooden palisade, some ten feet high, with loop-holes, with here and there a small recess for flank firing. It was erected 20 years ago, and is very dilapidated, but is under repairs in parts; it must be over a mile in circumference. Inside are about 200 houses, built without any attempt at regularity; and each in its own enclosure; the whole presents an untidy and dirty appearance. The Panya Kin's house is the best and surrounded by a palisade; but even his will not bear comparison with the houses of the better class in D[?....]woonquin. I returned his call, he asked me for some medicine for "old age", not having any *elixir vitæ*, I gave him a bottle of brandy which appeared to be what he wanted.

April 8th.—No elephants came this morning, although the Panya promised that they should be in readiness. It seems quite possible that the Panya is glad of the presence of myself and guard here, just at this juncture; so I sent an urgent message to him saying that the Zimmay Chief was expecting me and would be angry if I was delayed here. The elephants were promised early to-morrow.

An official from Zimmè visited me during the day; he told me he had been sent from Zimmè to keep these parts clear of dacoits, and talked a good deal about the number of men that were ready for action.

In the evening I visited the site of the old city of Myinping, said to have been founded by Alomphra; it is about $\frac{3}{4}$ miles to the east, and is rather smaller than the present town of Hmineloongyee. It is surrounded by a double ditch, and earth works; lately a bamboo fence has been put up round it and the place is being occupied. The jungle inside has been cut down, and some 40 houses have been built.

April 9th.—Hmineloongyee to Tsakan in the Maizaleen nullah—distance

12 miles.

The elephants that were promised early did not arrive till 9 A. M. The Panya begged that I would pay (in advance) for half of them; I sent word that I wished to pay for all, but he would not hear of this. I was considerably amused to discover afterwards that he charged me just double the regular rate for the half; an easy way of getting full payment, and appearing to confer a favour.

Our road lay up the Maizaleen stream, which grows narrow and rocky soon after leaving Hmineloongyee; but a great deal of timber was lying in it, ready to be marked. Three miles from Hmineloongyee the Metani stream joins from the south, and 4 miles further on, the Meoonlounng falls in from the north-west.

Halted near the junction of the Metawan with the Maizaleen. The elephants were 6 ½ hours in route. About two miles before we halted, we passed a hot spring in the bed of the nullah: it was surrounded by a green scum and gave out a sulphurous smell. I had no thermometer to test the heat; but I could not keep my finger in it for more than a second.

April 10th.—From Tsakan in Maizaleen nullah to Tsakan in Mailit nullah— distance 16 miles.

Shortly after starting we left the Maizaleen nullah and turned north-east: into the Metawan, a stream of no great size; we went up this stream for about 6 miles, and then began to ascend a hill, the summit of which was nearly 2,400 feet above the place from which we started. We then descended and soon came to the Mailit nullah, this is the stream, whose mouth we passed on the 6th instant below Maykadon ; here it is a narrow rocky mountain torrent. After going down this nullah for two hours, we halted on its bank. The elephants were 10 hours on the road. We passed a good

many elephants to-day belonging to thitgouns who have been obliged to suspend work on the western nullahs, and have sent their animals here out of the way of dacoits. Neither to-day nor yesterday did we see any villages, but Karens and Lawas are living near here, and cultivate extensive toungyas. The night was cold, the thermometer falling to 66°.

April 11th.—Tsakan on the Mailit nullah to Maizaleen Tseetol village—distance 10 miles.

For the first four miles we went down the Mailit nullah, then turned off over a hill at the bottom of which we came to a narrow plain some three miles long, surrounded by low hills. After passing through a few fields, the road running for a mile through a jungle of pine and eng trees brought us to the village of Maizaleen Tseetol, which consists of three hamlets, one of Karens, and two of Lawas, containing in all about 50 houses. The Metok a small stream runs past the village, and eventually joins the Mailit. An official answering to the Burman thoogyee, a “Shaen” lives here; he was unwell, so sent one of his men to me. He was a Karen, but cut his hair like an Oozanboke Shan. From him I tried to learn something of the taxes paid; he told me he had just taken the year’s revenue to Zimmè, it consisted of Rupees 2, 2 blankets, and 40 viss of cotton; but could not tell me how it was collected, he himself apparently contributed nothing. The elephants were 5 ½ hours on the road.

April 12th.—Maizaleen Tseetol to Hpalat nullah—distance 14 miles.

The road runs over hills for the first 5 miles, the ascent being considerable; we then came to a small swampy plain through which runs the Mechyin, a small tributary of the Mailit. After crossing this, 6 miles over undulating ground brought us to the village of Baw, prettily situated on a rising ground and containing about 50 houses. Both here and at Maizaleen the villagers work in iron. They get the ore from a hill to the north in reaching

which they sleep two nights *en route*. They go only once a year, and then in force, with 50 or 60 elephants. On arrival they sacrifice a buffalo to the “Nats” averring that if this ceremony is neglected, some of the men will be carried off by tigers which abound there, or that many of the elephants will be lost. Having laden their elephants with the ore, they return home, and make it over to the women, who extract the iron, which the men then work up into hatchets, dhas, spear-heads, bullets, &c. They firmly believe that no male can get iron from the ore; my informant told me that he had worked for hours and produced nothing but ashes, whilst his wife extracted the iron in a short time. I saw a spear head that a man just bought for 12 annas; it was very sharp; but the owner objected to my proposition to try its temper on something hard. The ore is said to yield 50 per cent of iron.

The pine trees in the neighbourhood of Baw are very numerous and of good size, 7 or 8 feet in circumference, many of them measured.

Forage for the elephants being scarce at Baw, we pushed on to the Hpalat nullah, where we encamped. The elephants were 9 hours on the road.

In the evening an official (a Took), from Zimmè passed us *en route* to Hmineloongyee. He informed us that three “Mings” with a large body of men had lately left Zimmè for Hmineloongalay to look after dacoits. The thermometer rose no higher than 85° all day, and at night fell to 67°.

April 13th.—Hpalat nullah to Muang Hant, on the Meping—distance 20 miles.

The road, which for the first 10 miles run south-east was a gradual descent for 5 miles when we reached Pammontsakan. There was water there, but it looked stagnant, and unfit to drink; 2 miles further on, the descent became steeper; and was considerable for 3 miles, when we reached the Mepapi nullah at the foot of the hill. There a little water was to be obtained by

scraping holes in the sand. For the next 6 miles the road followed the Mepapi, which, we crossed 16 times. It is full of rocks, and must be an awkward stream to cross in the rains. For the last 4 miles the road runs through scrub jungle, crosses the Thaybyoo, and Mehant streams, and finally crossing a large paddy plain, reaches Muang Hant, on the banks of the Meping. To-day's march was a most dreary one; over very stony ground, and through thin jungle of small trees, with scarcely a green leaf on them. Muang Hant is over 2,500 feet below Baw; consequently there is a marked difference in the temperature; the thermometer standing at 104° at 3 P. M. The elephants were 9 hours on the road.

There are about. 40 houses in Muang Hant; the people cultivate fields, and gardens, and rear silk worms. The silk is said to be very strong and, durable. A thitgoung showed me a putso that he had had in wear for 7 years, and it was by no means worn out. The river is very low at present and easily forded, I saw no boats passing up or down. Here I found a difficulty about getting elephants, until a "Shaen" who had come from Zimmè to collect rice, came to my rescue.

April 14th.—Muang Hant to Maitsway—distance 18 miles.

The "Shaen" who assisted me yesterday very kindly sent his son and nephew with me to see that I was attended to on the way. This assistance yesterday, however, was not altogether disinterested; for I find that he levied Rs. 2, from each of the elephant men, whom I paid in advance. The road was a good one nearly the whole way. After 9 miles through a tree jungle, we reached the Mechyem, a stream now of about 60 feet wide, 2 ½ feet deep and running very fast; in the rains it must be 5 times as wide. It falls into the Meping, a little below the place we crossed it. Close by is the village of Soopchyem (mouth of the Chyem) of some 9 or 10 houses, Here I observed an

irrigation wheel; it was not at work, as the villagers cultivate only one crop a year, and use the wheel merely to supplement the rain water. After passing the villages of Hoashi and Baupe and touching the banks of the Meping once or twice we reached Maitsway, and put up in a shed on the bank of the Meping. Elephants 8 hours on the road.

There are about 40 houses here, and an overflowing population of children, apparently about eight to each house. It being the new year festival, or water feast, the young men of the village were very noisy, but the women do not appear to participate in the jokes, nearly as much as Burmese women are accustomed to do. Goitre is prevalent, both here and at Muang Hant, the people attribute it to the water of the Meping; I saw one woman with a most enormous goitre, as large as her head.

April 15th.—Maitsway to Kyeentoung—distance 13 miles.

The road is good and level nearly all the way, three small streams falling into the Meping are crossed. I saw no village nor any signs of cultivation; neither did we meet or pass a single traveller. The elephants were 7 hours on the road.

Kyeentoung is a large village containing 100 houses, the headman said, but there seemed to be many more. It has lately furnished a contingent of 100 men to Zimmè to repress dacoits, apparently the headman or Shaen sends whom he likes, there seems to be no roster of service. The Shaen took the men to Zimmè and made them over to an official, he does not take the field himself.

There is a pagoda here of fair size, and in decent repair, also two or three kyoungs. I am told that the villagers are pagoda slaves, and to them is entrusted the care of numerous elephants which have been offered to the pagoda by pious people at different times. The head priest is said to be no

means averse to—selling the elephants for hard cash; a curious proceeding for a Buddhist priest.

April 16th.—Kyeentoung to Tontaw—distance 14 miles.

A very trying march for the men. The elephants were late, and we did not start till 6–15 A. M. The road was good enough, but being over a white and sandy soil, the glare was very great, the heat also was overpowering ; added to which there was no water, so that although out only 7 hours, both men and elephants were much exhausted on arrival. Tontaw contains about 50 houses; it is situated on the Mekan, a tributary of the Meping now only 40 feet wide, but in the rains about 150 feet.

Here I again saw the irrigation wheels used to water the gardens of betel-palms, which abound here. The people were far more inquisitive than those of any village I have yet passed; they crowded round examining everything and going into fits of laughter. A kaleidoscope, and binoculars used the wrong way were the great objects of attraction.

April 17th.—Tontaw to Metatsan—distance 12 miles,

The road was good lying through paddy fields and jungle alternately and passing long strings of villages, surrounded by bamboos, cocoa and betel-palms: I saw a good deal of paddy under present cultivation by irrigation. Elephants were 6 ½ hours out. I am told I could have reached Zimmè by pushing on, but I did not wish to give the men a long march after yesterday's fatigue. One of them is down with fever to-day, the first who has ailed since we left Maulmain. *En route* I met an official going to Hmineloongyee: from his retinue and the trappings of his elephant (one of the largest I ever saw) he appeared to be of rank; he stopped and asked if I had had a pleasant journey and had been unmolested by dacoits. I put up in sheds in the middle of a paddy plain surrounded by houses built apart each in its own enclosure. In the

evening several “Shaens” came bringing bundles of cooked “Koukhayin,” horribly indigestible stuff, which was made over to the elephant drivers. A body of 50 men has lately been furnished from here to Zimmè last year; from this and the neighbouring villages a thousand men were sent out after dacoits.

We had heavy rain for 1 ½ hour about sunset, not before it was wanted for the thermometer stood at 108° at 3 P.M.

April 18th—Metatsan to Zimmè—distance 9 Miles.

The road lay through a series of paddy plains, such as I encamped in yesterday; the approach to Zimmè is far from imposing; indeed one does not see anything but trees till close to the walls. By 9 A.M., I reached the south gate, I expected some one to meet me, and show me where I was to lodge; but no one came, although I had taken the precaution of writing from Kyeentoung to announce my arrival to-day. I sent my interpreter into the city to the chief Panya who, I was told is the official to whom all strangers announce their arrival. I waited for three-quarters of an hour, during which time a religious procession came out of the gate, accompanied of course, by a large number of spectators, who transferred their attentions to my party.

At last an official came out to me, but unfortunately no interpreter, so we could only look at each other; however he pointed to the eastward, and gave me a guide who conducted me to my quarters, a comfortable building to the north-east of the city and close to a large wooden bridge over the Meping.

One of the chief Panyas came shortly afterwards, and said that he had been looking out for me all the morning, which I afterwards found to be a polite fiction, as the interpreter found him asleep in his house. He is an old man over 70, and said that he recollected Captain McLeod’s visit well. He was very civil, and begged that I would call for all that I wanted. He told me that

the Chief leaves this in 4 days for the Salween, where he is to meet Tsawropogyee, the Karennee Chief, to ratify a treaty just concluded with the Karennee ambassador. The “treaty” as far as I can make out consists of a promise on the part of Tsawropogyee not to molest or demand tribute from any people under Zimmè protection, working the forests on the east of the Salween. The Karennee “Ahmatgyee”, or Ambassador left this a few days ago with presents of a gilt howdah, dha, and spear for his master from the Zimmè Chief.

An East Indian, Mr. Cox, came to me from the Chow Hona to know if I had all I wanted, and also apparently to find out what I had come for. The letter that the Commissioner, Colonel Brown, despatched 4 or 5 days before I left Maulmain to announce my mission, has not reached this. The Chow Hona had heard that some months ago a letter had been received saying, that If the sanction of the Supreme Government was obtained, an officer would be sent to Zimmè; but he had heard nothing further, till the receipt of my letter yesterday. I sent back one of my followers with Mr. Cox, to tell the Chow Hona that a letter had miscarried, but that I had myself a letter from the Commissioner to the Chief, which I would deliver in person whenever it was convenient to the Chief to receive me. I also sent my thanks for his providing me with quarters, &c.

My quarters are very lively, being close to the bridge, the only one over the Meping; there is a continuous stream of passers by. Just opposite, there is a small bazaar and a gambling shop, where play has been going on all day, in addition a madman fantastically dressed and roaring at the top of his voice has been wandering round the house for some hours; on the whole the noise is slightly distracting.

There is great excitement here amongst the Burmans, in consequence

of the Shan wives of 23 of them having been arrested, and put in irons.

It appears that there is a standing order that any foreigner wishing to marry a Shan woman is to petition the court, and on permission being granted, a fee of Rs. 70 is to be paid. During the last 2 or 3 years, this order has not been strictly enforced, and several Burmans have taken wives without permission; and without payment of the fees. It is the wives of these men who have been put in irons, and it is said that the women will be severely beaten if the fees are not paid. The Burmans are very bitter about it, but I think without sense: the order exists, and is well known, and as the women chose to disobey the lawful command of their Chief, they should not grumble it having to bear the consequences repugnant enough though they be to English ideas. None of the women who married with the court's permission have been molested.

In the evening the younger daughter of the late Chief sent me a present of fruit. The Burmans speak very highly of her, saying she is very tender-hearted, and always pleads for foreigners. I returned my thanks and expressed my intention of calling on her shortly, if she would permit me. A few days ago there was a violent storm here, hailstones fell of a size large enough to kill fowls, and break the tiles on houses. The tiles seem very strong, they are flat and curled at one end to catch the rafter.

April 19th.—In the morning I crossed the bridge and walked down the left bank of the river; there are houses on both sides for upwards of a mile, each in its own enclosure. On the river are many boats drawing very little water, but I saw only one one morning and that was making little progress, the boatmen had to get out every few yards and hunt for a channel, the water being barely up to their knees. Irrigation wheels are very numerous, watering the different gardens of betel-palms, &c.

I passed a broad and deep artificial channel dry now, but which when the river is high carries its water for a considerable distance into the neighbouring fields.

I was visited by Mr. McGilvary, an American Missionary, who with a comrade Mr. Wilson, and their respective families has been here for 3 years. He told me that the late Chief thwarted them in every way, and had killed some of their pupils, but that the present Chief was tolerant, had allowed them to build houses and threw no obstacles in their way. He has been twice up, and down to Bangkok: he mentioned that the journey down the river in the rains takes from 20 to 25 days, but the return journey is very tedious, on the last occasion he was 89 days in the boat, but under favourable circumstances the journey may be accomplished in 45 to 60 days. Now the water is very shallow; when at Muan Hant, I was told that the Bangkok official who left this last month took 15 days to reach that place, the journey by land takes a fair walker only 3 days.

The son of a Bangkok nobleman, who has been living with the Zimmè Chief for some months, Chow Boo by name, called on me this morning of behalf of the Chief, to ask me if I had all I wanted, and to beg me to move into an adjoining building, if I found my present quarters too small. He is 40 years of age, and is the first respectably dressed man I have seen here; he wore a gold watch given him by the King of Siam, and had the gold betel box &c., insignia of rank carried after him. He knew all about the continental war, and seemed interested in the terms of peace which he had not heard (mails by the way from Bangkok are very irregular, Mr. McGilvary, said he had at times been 7 months without letters.) When he left I sent my interpreter with him to learn when the Chief receive me, and received answer that early to-morrow would suit him. My friend of yesterday the Panya Amat, came and

spent some hours in my quarters, examining all my possession. He is the second Panya, these officials being nominally only 32 in number, but really many more. He appears to be a kind of Municipal officer in charge of bridges & c. The “shake hands” is quite a fashion here. Panya Amat never omits the ceremony. I saw him yesterday for the first time, and have shaken hands with him eight times. Chow Boo also shook hands with a polite bow.

April 20th.—I was prepared to visit the Chief at 7 A.M., but Mr. Cox, came to say that the Chief wished the visit postponed till evening, as the water feast was to celebrated in the palace this morning. As Mr. Cox was unaccompanied by any official, I sent my interpreter to ascertain if the visit were really postponed, mentioning that all times were the same to me. I received no visits to-day, as all the officials except those employed in the court, were engaged in the festivities. The late Chief’s second daughter whom I mentioned on the 18th, by name Chow Noay Naw, sent me a present of milk &c., with polite enquiries after my comfort. This lady’s husband is Chow Ein-ta-loot; he has no official appointment as yet, but hopes to get one from Bangkok.

To-day Ko Pathee, one of the oldest of the Burmese thitgouns, was appointed a Panya by the Chief under the title of “Panya-tsaree-suangmuang,” or “Panya belonging to the 2 cities,” *i.e.*, of Zimmè and Maulmain. At 4–30 P.M., Ko Pathee, and a Shan Panya were sent to conduct me to the palace. I was received in a long building opposite the main body of the house. The Chow Hona welcomed me with a shake of the hand and offered me a chair. The room was spread with handsome carpets, with a table in the centre, the gold betel box, goglet &c., being displayed at the side. The Chief soon entered, accompanied by the Chow Rajabut, he also shook hands, and we both sat down, tea prepared after the Chinese fashion, and cheeroots

were offered. I expressed my regret that the Commissioner's first letter had miscarried, and presented the letter that I had brought with me, the presents were placed on the table.

I then told the Chief how glad the British Government was to be on good terms with Zimmè, and that it was its earnest wish that the same friendly feelings that existed during the late Chief's reign should be continued. This he heartily reciprocated and expressed his pleasure at seeing a British officer at his court. I then conveyed the Chief Commissioner's invitation to the Chief to visit Rangoon, saying that if he came all possible attention due to a Chief of his power would be paid to him, and expatiated on the different things to be seen in Rangoon and Maulmain. He answered that he was anxious to visit both the Chief Commissioner and the Commissioner of Maulmain, but that at present his affairs were unsettled, and that he had no one to leave in charge during his absence. I told him that the Chief Commissioner had desired me to say that whenever the Chief wished to visit Rangoon, either now or in a year or two hence, he would receive a hearty welcome. The conversation then became general, the Chief asked about the Queen, the war, and my own personal affairs. He then ordered the Commissioner's letter to be opened, read and translated; and as it was of some length, he said that he would have a written translation made, and after a consultation with his ministers would let me know his wishes. He then had my pony brought up, and on seeing it was a little lame (it had lost all its shoes on the road) he offered me the loan of the means of conveyance that is used by himself and the Chow Hona only. One was brought for me to look at; it consisted of a cane seat, some two feet square without back or sides, slung on poles and carried by 4 men. It looked very insecure, the slightest stumble of one of the bearers must put the sitter in considerable danger of falling. The Chief then enquired about the Police

constables who were with me, and asked if any of them could teach his men drill. He again expressed his pleasure at seeing a British officer, gave me leave to go anyway I pleased, and to visit the palace whenever I wished and begged I would order anything I required. As by this time it was dark, I took leave with the usual hand shake. Nothing could have been kinder than the Chief's manner, or more evident than his wish to be civil. He spoke himself the whole time, the other Chiefs were silent except when addressed. My Bangkok friend of yesterday was present and is evidently a prime favourite with the Chief. The dress of the Chief was of the simplest kind; no jacket, and a brown cotton putsoe, the others had silk putsoes; but the Chow Boo was the only one who wore a jacket. There were no guards in attendance. The Chief's palace is merely a substantial house of wood with a tiled roof.

April 21st.—In the morning I walked up the right bank of the river and found a row of detached houses in gardens for over 3 miles from the bridge; in each garden are numbers of betel-palms and cocoanut trees. After breakfast I went out to pay visits. I first called on the Chow Hona, he is a stout, stolid looking man of 42 years of age looking younger.

The Chow Boo was the only other person present, who took part in the conversation, or who approached the part of the room in which we sat; at the further end of the room were a number of persons who I was afterwards told were relations of the Chow Hona, but he introduced none of them. His house is a substantial wooden one, tiled, but everything in the plainest style; on the walls a number of muskets were displayed, and on the posts were a few very common looking wall shades; the carpets were the only handsome things in the house. The Chow Hona having mentioned the great wealth of the English, I pointed out that our prosperity was attributable chiefly to trade; that it was by going to other countries and encouraging foreigners to trade with us that the

country had amassed wealth. I also eulogized roads, railroads, &c. He did not seem to take much interest in the subject, but remarked that roads and so on cost more money than the Zimmè people can afford; and that he did not know how such things would be liked by the Bangkok authorities. I next to the house of the Chow Rajabut. He is an intelligent pleasant-mannered man of 33 years of age, (it is the fashion to ask the age of your visitor and to tell your own.) He is a nephew of the late Chief's who adopted him, and a brother-in-law of the present Chief and of the Chow Hona, who by the way is a half-brother of the Chief's.

The Chow Rajabut's house is small but neat, the room in which we sat was ornamented with a number of large Chinese paintings with 40 or 50 muskets arranged above them. With the exception of a table, and the two chairs on which we sat, there was no furniture in the room. I asked the Chow Rajabut to tell me the titles of the different high officials and to explain something of their functions. There are five chief officials viz., the Chief of Chow Lon, 2nd the Chow Hona or heir apparent, 3rd the Chow Rajawun, 4th the Chow Howminkyaw, 5th the Chow Rajabut. Of these only three are at present appointed viz., the Chief, the Chow Hona, and the Chow Rajabut. The two vacancies will be filled, when the Chief goes to Bangkok in October next; at that time also it is expected that the Chief will receive from the King of Siam, the higher title of Chow Chivit, which will make him the head of the other five states of Labong, Lagong, Mueang Pe, Muang Nan, and Muanglang Phaban; but from what I could make out this title is merely honorary, and the Chief would not interfere in the management of these states. No particular functions seem to be attached to the four lesser offices. In judicial matters sometimes one sits in the court, sometimes another, sometimes all together; but anything of importance is referred to the Chief.

In military expeditions first an official of low rank is sent out, if he is unsuccessful one of higher rank and so on, until finally in cases of emergency the Chief himself takes the field.

On leaving the Chow Rajabut's house, I saw a man led along the street carrying a log on his shoulder, a gong was being beaten in front of him. He had been caught stealing in a monastery and as this was his first offence he was to be released after being led round the city so as to be known by all to be a thief.

I next visited the Chow Noay Naw (Chow applies equally to male or female and is equivalent to the Burmese "Peiya;") she is the daughter of the late Chief and the sister of the present Chief's wife. Her husband first made his appearance; he is Chow Noay-ta-lahoot, a son of the Lagong Chow Rajabut and nephew of the Lagong Chief. After a few remarks he staggered me considerably by asking after his elder brother Chow Kyain, now in Maulmain Gaol. I had no idea previously of the relationship; I explained how it happened that Chow Kyain's confinement had become necessary; that he was not in irons (as his brother seemed to fear,) but that he was merely detained pending the order of the Supreme Government, which detention had become necessary from the peculiar circumstances of his entry into British territory. I was able to inform the Chow that I had seen his brother three days before I left Maulmain; and that he was then in good health. The Chow assured me that his brother had done nothing wrong beyond gambling too freely which had enraged the Lagong Chief who had ordered him to leave the city. It was not a very pleasant topic of conversation to be introduced at a morning call. The Chow Noay Naw then came in, she is a bustling, active woman of 32 or 33, and had plenty to say for herself. The house was full of servants, all employed, some in weaving, some in embroidering, and their mistress seemed

to keep a very sharp eye on them.

It was past 4 P.M., when I got back to my quarters and shortly afterwards the Chow Rajabut returned my call. He came on a pony with only a small retinue. Much against my wish he ordered the front of my quarters to be cleared of the bazaar, gambling shop &c.

April 22nd.—I heard to-day the particulars of the obsequies of the late Chief. He died in the middle of last year, his body was embalmed and kept in a building opposite that in which I live. For 3 months previous to the burning of the body, poodays, dancing and wrestling went on (the Shans are said to wrestle and box well, no kicking is allowed; the matches were made up by the different Chow Lons between the men of their respective states, and heavy bets were made thereon; prizes are given as amongst the Burmans to winner and loser alike.) For a month before the burning all the Chiefs came and lived outside the city, the Chow Hona occupied the house I am now in, the Chiefs of Zimmè and the other five states had suitable houses erected. A large funeral pile of sandal, and other scented woods was erected; on that a kind of iron platform was placed and on the platform a large brass vessel sent by the King of Siam. The coffin was then opened and the body was found in a good state of preservation. One of the Chief's family took a diamond ring from the mouth of the corpse and claimed it as his perquisite, the meaning of this ceremony I could not ascertain. The face of the corpse was then covered for a few minutes with a gold mask also sent by the King of Siam; and on this being removed the bones of the body were broken and it was crammed into the large brass pot. The Chiefs then set fire to the pile and the body was consumed, the ashes were buried under a neighbouring peepul tree, and a shabby little brick and plaster monument has since been erected over them. The rumours of dacoits that I heard at Hmineloongyee turn out to be much

exaggerated. At the beginning of the year some 400 men, headed it was supposed by the Shan ex Tsawba Kolan appeared to the North of Zimmè and burnt down a village or two, the inhabitants had received warning of the dacoits' approach and fled with their property. A force went out from Zimmè and the dacoits retired without a blow on either side and have not been heard of since; as for Kolan, I can hear nothing of him. The inhabitants of a village, Muang Mi, a day's journey north of Zimmè was suspected of harbouring the dacoits; so the village containing about 100 houses, I am told was burnt, and the villagers distributed as slaves amongst the different cities of Zimmè, Labong &c. The Youdon Shans are in terribly bad odour, and any one of that race found any where in Zimmè territory who could not give a good account of himself would have a poor chance of escaping alive.

In my evening's walk I met a small caravan of 60 or 70 bullocks in charge of 30 men from Lagong, they had brought cotton which they sell here at 4 annas a viss. They are to take back betel-nut sold here now at 7 viss for a Rupee; (the Shan viss being $\frac{3}{4}$ of the Burmese viss) but this is an unusually small price the common [it] is 2 to 3 viss for a Rupee but just now the market is glutted owing to there having been no export to Mone this year. About 3 or 4 months ago a large caravan of 1,000 bullocks from Mone arrived within 3 marches of Zimmè; but in consequence of the disturbances just mentioned orders were sent that the caravan was to return at once, and no trading was permitted. The Mone traders bring axes, dhas &c., for sale and take back betel-nut only.

April 23 rd.—I walked along the Mone road; it starts from the north or white elephant gate of the fort and is broad and well defined, but is said to dwindle to a mere track at a short distance from the city. The gate takes its name from two figures of elephants on the road; these were erected some

years ago, as a propitiation to the Nats, who were supposed to have become enraged at the large number of wild elephants that had been captured.

I learnt to-day that the official whom I met on the 17th, is a nephew of the Chow Mahatep, who is a first cousin of the late Chief. The Chow Mahatep let this some days ago for Hmineloongalay, from where he goes south to Hmineloongyee inspecting the teak forests *en route*. The King of Siam has made over to him all the forests on the Hmineloongyee and its affluents; hitherto the Chief has held these forests, and has I am told already issued permits to cut timber in them this year. The transfer of the forests to the Chow Mahatep is therefore likely to cause a good deal of litigation, unless he confirms the permits issued by the Chief, which I fear is unlikely as the two are not on very good terms.

April 24th.—This morning the Chow Hona, the Chow Rajabut, and Chow Boo, called on me; they came on ponies, attended by a considerable retinue, none of whom however were armed. The Chow Hona informed me that some of the Burmese had grossly insulted the Chief; and that they ought to be punished. I expressed my sorrow at the occurrence, and asked how the Burmese had offended. This question was not answered; but the Chow Rajabut said that some time ago, the Chief had addressed the Commissioner of Maulmain, asking whether British subjects breaking the laws in Zimmè were not subject to punishment by the Zimmè authorities; and if British subjects, after giving in a written statement that they wished to become subjects of Zimmè, would not thereby be removed from British protection. They asked me my opinion on these points; and asked how we dealt with foreigners who broke our laws in our territory. I replied that as the questions had been referred to the Commissioner, they would doubtless be answered ere long; and that when foreigners broke our laws, they were punished according to our

laws, but not until after a formal trial by competent authorities. They talked on the subject a good deal longer; it being evidently their wish that I should give an opinion that would seem to sanction the punishment of the offenders; this I was careful not to do; nor did I feel inclined to enter into a discussion on the laws of naturalization. I heard afterwards that last years some of the Burmese had signed requests to become subject of Zimmè, as the Chief had threatened to allow his subjects only to cut timber. The Chow Hona said at last that Shwè Tsa and Shwè Goon, the one a thitgoung, the other a kind of pleader, were the culprits, but did not mention their offence.

I suggested that my stay in Zimmè was to be a short one; and that if my assistance in any of the pending cases were required, it would be as well to Shan viss being $\frac{3}{4}$ of the Burmese viss) but this is an unusually small price. The common price is 2 to 3 viss for a Rupee but just now the market is glutted owing to there having been no export to Mone this year. About 3 or 4 months ago a large caravan of 1,000 bullocks from Mone arrived within 3 marches of Zimmè; but in consequence of the disturbances just mentioned orders were sent that the caravan was to return at once, and no trading was permitted. The Mone traders bring axes, dhas &c., for sale and take back betel-nut only.

April 23rd—I walked along the Mone road; it starts from the north or white elephant gate of the fort and is broad and well defined, but is said to dwindle to a mere track at a short distance from the city. The gate takes its name from two figures of elephants on the road; these were erected some years ago, as a propitiation to the Nats, who were supposed to have become enraged at the large number of wild elephants that had been captured.

I learnt to-day that official whom I met on the 17 th, is a nephew of the Chow Mahatep, who is a first cousin of the late Chief. The Chow Mahatep left this some days ago for Hmineloongalay, from where he goes south to

Hmineloongyee inspecting the teak forests *en route*. The King of Siam has made over to him all the forests on the Hmineloongyee and its affluents; hitherto the Chief has held these forests, and has I am told already issued permits to cut timber in them this year. The transfer of the forests to the Chow Mahatep is therefore likely to cause a good deal of litigation, unless he confirms the permits issued by the Chief, which I fear is unlikely as the two are not on very good terms.

April 24th.—This morning the Chow Hona, the Chow Rajabut, and Chow Boo, called on me; they came on ponies, attended by a considerable retinue, none of whom however were armed. The Chow Hona informed me that some of the Burmese had grossly insulted the Chief; and that they ought to be punished. I expressed my sorrow at the occurrence, and asked how the Burmese had offended. This question was not answered; but the Chow Rajabut said that some time ago, the Chief had addressed the Commissioner of Maulmain, asking whether British subjects breaking the laws in Zimmè were not subject to punishment by the Zimmè authorities; and if British subjects, after giving in a written statement that they wished to become subjects of Zimmè, would not thereby be removed from British protection. They asked me my opinion on these points; and asked how we dealt with foreigners who broke our laws in our territory. I replied that as the questions had been referred to the Commissioner, they would doubtless be answered ere long; and that when foreigners broke our laws, they were punished according to our laws, but not until after a formal trial by competent authorities. They talked on the subject a good deal longer; it being evidently their wish that I should give an opinion that would seem to sanction the punishment of the offenders; this was careful not to do; nor did I feel inclined to enter into a discussion on the laws of naturalization. I heard afterwards that last year some of the Burmese

had signed requests to become subjects of Zimmè, as the Chief had threatened to allow his subjects only to cut timber. The Chow Hona said at last that Shwè Tsa and Shwè Goon, the one a thitgoung, the other a kind of pleader, were the culprits, but did not mention their offence.

I suggested that my stay in Zimmè was to be a short one; and that if my assistance in any of the pending cases were required, it would be as well to settle some day to begin work; they answered that a house inside the city had been prepared for me; and that if I moved into it I should be more conveniently situated for their visits to consult me. After they were gone, I found on enquiry that Shwè Tsa and Shwè Goon, had spoken lightly of the appointment made by the Chief, of Ko Pathce as Panya; Shwè Tsa and Shwè Goon laughed at this, and said the chief might as well have appointed a dog. Late in the evening I heard that both of them had been put in irons.

The Chief has settled to stay in Zimmè, and is not going to meet the Karennee Chief, Tsaoropogyee in person, (the Chow Hona said to-day that the Chief was too great a man to meet Tsaoropogyee; and that he had never intended doing more than superintend the arrangements at a distance;) Chow Kyeen a nephew of the late Chief, a Panya, and 500 men have left Zimmè for Hmineloongalay, near which place they are to meet Tsaoropogyee.

Before the Karennee Ahmatgyee left this, there was a grand ceremony at which the Ahmatgyee and the Zimmè Chief drank water, in which a musket, a sword, and a spear had been dipped, invoking curses, and dangers from those weapons on the race which should first break peace.

25th. April—I called on the Chow Hona this morning, in consequence of being told that he had reported to the Chief that I had stated that Shwè Tsa and Swè Goon should be punished. I pointed out that I had distinctly declined to give an opinion in the matter, as the Chief had referred the question to the

Commissioner; but as far as this particular case went, that in British territory people were accustomed to speak their minds freely, and that might be the reason that the two Burmans had forgotten themselves; that so powerful a potentate as the Zimmè Chief could easily afford to overlook nonsense talked by such insignificant people as Shwè Tsa, and Shwè Goon I said this, because a rumour had got abroad that the two men were to be killed, and there was a panic amongst the Burmese.

The Chow Hona said that after a consultation with the Chief, he would tell me more about it. At mid-day I removed from my quarters on the bank of the river to a thatched building inside the city, close to the court house. Just behind it is the house of the late Chief; large, built of fine timber, and nearly new, but just about to be pulled down, as the late Chief expressed a wish before his death that it should not be occupied. Near it is “Nan,” or palace, built by a former Chief, the only brick residence in Zimmè; it is closed up, and not used. In the afternoon the Chows Hona, Rajabut, and Maing came to see me; the last as yet holds no appointment; but I hear, he expects to be the Chow Rajawun. He is more talkative, and more intelligent than the others, and they seem to defer to him, altho’ he has no. I heard that a letter from the King of Siam arrived to-day directing the Chief to find out and report what steps the Kyaintung people have taken to colonize Kyaingtsin, an old city two days’ journey north of Kyainghai. I am told that the Kyaintung Shans have sent down 100 families to settle in Kyaingtsin, without making any reference to Zimmè, or to Bangkok.

April 26th.—In the morning I visited a pagoda to the west of city; it is called the pagoda of the 100,000 flowers, and is situated in a village of the same name, which evidently at one time was strongly fortified; the poongyee could give me to information about it. The chief curiosity was a large copper

Gaudama, said to weigh 900,000 viss (Shan), or about 1,053 tons; there are said to be only two others like it, one in Mogouk, north of Ava, and one in old Arracan. The poongyee, in answer to my question, gravely stated that the “Nats” had provided the copper. During the day several officials called on me; amongst others the Chief Panya, Panya tippasein; he has been the court Panya during three reigns and has, I am told, a great deal to say to the decision of all cases.

He is a crafty-looking old man, of over 70 years of age; but evidently in the full possession of his intellects. I asked him if he knew when the civil cases now pending were to be called on for hearing, but he answered curtly. I was afterwards told that he looked on my coming up about the cases, as an encroachment on his province. The Chow Rajabut also called, and gave me some cocoanuts full of kind of white grease, instead of the usual water; all the fruit of the trees are not so filled; but about one nut in six. The cocoanuts here are far better than any I have tasted elsewhere; and are most refreshing in this sultry weather.

In the evening the Chief, and the Chow Hona, Rajabut, Maing and Boo honoured me with their company at dinner, which at their special request, was served in English fashion. On receiving permission from the Chief, the others seated themselves at table; it was no easy task to see my guests served, to set them the example how to dispose of the viands, (the Chow Hona seemed to think that soup should be eaten with a knife), and to keep up a conversation through an interpreter. After dinner many civil speeches passed; and my guests departed apparently well pleased with their entertainment.

April 27th.—I called on the Chief early and suggested that I had been here for some days, that my stay could not be extended beyond a few more days; and that if he required my assistance in the cases now pending that it

would be as well to begin at once, if convenient to him. I pointed out that a number of respectable Burmans were now awaiting the decision of their cases with anxiety, that if they found that no result was arrived at, they would be afraid in future to bring their money into Zimmè; and that the timber trade would be left to rogues and adventurers, and thus the revenue would decrease and loss accrue to the Chief. He agreed with me, said that all the difficulties had sprung up during his predecessor's time, and that he would see what could be done. I pressed the matter as far as possible, but received no definite answer as to when business would commence. I then mentioned the insecurity of life and property from the attacks of dacoits in the Hmineloongyee forests and on the Salween. The Chief said that he hoped the country would be quieter now that he had come to an understanding with the Karennees. I pointed out that even if the Karennees kept quiet, that there was danger to be expected from marauding parties of the Youndon Shans, and mentioned the state of fear in which I found the people round Hmineloongyee on my way up. He then asked me how the English managed, I described our system of Police. He approved of it, but said that Zimmè territory was thinly populated, and that it would be very difficult for him to establish anything of the kind; that when large bodies of dacoits came down forces were sent out from the city, and that he did not see what else could be done. I tried to show him that the expense and trouble of keeping up fixed guards would be more than counterbalanced by the prosperity which would ensue resulting from security of life and property, but he did not appear to be convinced.

I was visited to-day by the Shan ex Tsawbwa of Moungyuay. He came to Zimmè some three years ago and was deputed by the late Chief to make a settlement in Muangpeggyee on the stream of the same name that runs into the Mepah; it is 8 marches north-west of Zimmè He told me that at the

beginning of last year the town was flourishing and increasing in size, that it then contained one thousand houses, and that attached to it were 160 elephants engaged in working the neighbouring forests, where teak abounded. At the beginning of last year he was ordered by the late Chief to go to Bangkok; in his absence, Kolan came with a large force and attacked Muangpegyee carrying off the elephants, and half the inhabitants, the remainder fled to Zimmè and were distributed amongst the different cities; now Muangpegyee is a desert. The ex Tsawbwa is now living in Zimmè doing nothing; a kind of pensioner of the Chief's, he cut his hair like an Oozanboke. In the evening the Chows Hona, Rajabut, Maing and Boo came to consult me about Shwè Tsa and Shwè Goon's matter, saying that the Chief and his family were degraded by what had taken place. I could only repeat what I had before said that nothing that such humble people could say would hurt a Chief of Zimmè; and that it appeared to me that the most dignified proceeding would be to take no further notice of the matter, as the men had now been in Gaol for some days, a sufficient warning to others to be more careful. The Chows evidently did not agree with me and went on talking about it for an hour, and then retired to consult the Chief. The Burmans have taken up the idea that the two men are to be executed; after dinner the Chow Noay Naw, and her husband came to see me and continued talking till a late hour.

April 29th.—At the Chief's request I went to his house to see a pooay, a very grand affair, all the officials being present but none of their wives. The performers were with the exception of one old man, women brought by the Chief from Bangkok, the language used being Siamese. The plot of the piece was a mystery to me, and indeed to nearly all the spectators, for when I asked the Chow Hona for an explanation he told me he hardly understood a word. The dancers themselves do not as in a Burmese pooay sing also; this

part of the entertainment being performed by a chorus led by man, who has the score of the play and read a words from a “parabike.” The band was good and the dresses handsome. A number of the poorer class were present as spectators at one end of the building, but we heard none of those bursts of laughter that occur momentarily at a Burmese pooay, the woman stood at a distance. After the performance had continued for six hours the players were dismissed and we had dinner, the party consisting of the Chief, one of his sons, myself and five of the Chows. The meal was served in the Siamese fashion first; but when I thought the whole thing was over we began again on a dinner served in the English manner. The spirit made here from rice was drunk at dinner, it is clear and strong and not unlike whisky in taste. When I was leaveing the Chief said that to-morrow business should commence.

April 30th.—Last night one of the Chief’s son was taken ill and now lies in a dangerous state. I saw him three days ago, he was then looking very ill and emaciated. I am told he is a confirmed opium smoker; Mr. McGilvary was called in to prescribe for him, but seeing the hopeless state of the patient declined to do so, as in a previous occasion he vaccinated a child which subsequently died of diarrhœa and he was accused of killing it. The Chief and all the principal officials are in the young man’s house, and no business was transacted to-day.

May 1st.—Visited a temple that I was told, is frequented by the Chinese, and Chinese-Shans, when they came down; around the temple is a small colony of Chinese, (4 or 5 families) who have married Zimmè women. I had a long talk with the headman; he come originally from Muang Koo, with 50 or 60 others, who all settled in Zimmè; this was 16 years ago, and only 4 or 5 of the original settlers remain, many having died and a few returned to their country. He assured me that for 8 or 9 years past no caravans have

come down from the north; that he had heard that a few traders had come to Muang Pe, and Muang Nan; but they had not come to Zimmè. In former years, when he first came to Zimmè, 8,000 or 9,000 traders with mules, ponies and bullocks used to come down every year, bringing gold, copper, iron and silk, and taing back cotton, tusks, horns, and sometimes betel-nut to sell in Kyaintung; but this last was not taken to Muang Koo, or Muang La as it is not used there. He could give me no satisfactory reason for the falling off of this trade, the Zimmè authorities did not prevent them from coming; he himself attributed it to the fighting between the Mahomedan, and non-Mahomedan-Chinese but this seems an unsatisfactory reason, for he went on to say that he had heard that this year and last year large caravans had come from Muang La to Kyaintung to buy cotton. He described Muang Koo as being a good deal larger than Zimmè, situated on a small stream to Me Koo, that runs into the Cambodia, (Mekhong) which lies 6 days journey to the west. The Chinese name of Muang Koo is Shuangsoojoo. To the north of it, 9 marches, lies Taleejoo, compared to which my informant said Zimmè is a little village. It is built in streets, and the houses are large and strongly built; many of them being of brick. The road between Taleejoo and Muang Koo is good, although rather high hills are crossed, and there are villages at intervals the whole way. Muang La, Chinese name Luokjoo (Esmok), lies 11 marches to the south-west of Muang Koo, the road is fair, but over high hills; villages of from 10 to 100 houses all the way.

From Muang La to Kyainhung is 11 days journey; road pretty good, hills not steep, villages for the first 3 marches out of Muang La, then it lies through a thin jungle, no difficulty about water; but tigers are numerous in parts, and bold. The Cambodia is crossed by ferry at Kyainhung. From Kyainhung to Kyaintung it is 9 marches; road fair, no hills of any height, but there are two

large streams to be crossed in boats, the named of which my informant forgot. The road from Kyaingtung to Zimmè, my informant described as good but hilly, the journey taking 12 days. This is sharp marching, for the distance according to Captain McLeod is over 270 miles.

The Chief's son continues very ill; and all the higher officials are in attendance on him. In the evening I visited the Chow Rajabut (who is prevented by rheumatism from going with the officials) to ascertain if he took any interest in, or could give me any information about the Karennee question. Ha did not seem very well up in the matter, but said that a few years before his birth there had been disputes between the Chiefs of Zimmè and Karennee; and that after a time they had come to an understanding, and the Karennees had renounced all claim to the forest on the eastern bank of the Salween; and that peace had then been declared with some such ceremonies as have just been gone through with Tsaoropogyee; that all had been quiet enough till Deepah appeared on the scene; but the now this last "treaty" had been entered into, all would be quiet again. I hope so, but expressed my doubts; the Chow however appeared indifferent about it; and began to talk on the subject to them of never failing interest, namely the visit of himself, the chief, and other to Bangkok, in October next, when several actions of importance and involving large sums of money, brought against them are to be decided. He said he did not know where Deepah was at present.

May 2nd.—Went to Panawn, a village 4 miles on the Mone road; the road is broad and good as far as Panawn, but beyond there is only a jungle path. Thus far it is repaired yearly, as a grand festival is held at the Kyoung, which all the Chows attend; the attraction is a recumbent figure of Gundama, about 60 feet long, placed in a more highly decorated building than I have seen elsewhere in these parts. A culprit was flogged in front, of my quarters

to-day; his fault was running away from his master for which he received 30 stripes with a cane on the upper part of the back; a fresh man took the cane after every 10 stripes the punishment was very severe.

I visited the Goal to-day; it is a small wooden building inside a bamboo fence; the gate was open and I saw no guard; the place was tolerably clean; but the prisoners were rather cramped for room; they were all in leg irons, and some had a heavy iron collar in addition. No arrangements are made by the Government for their food; those that have friends are fed by them, those that have none, go out daily to beg their food in the town. A few of the prisoners were employed in sawing timber, but the greater part were idle. There appear to be no fixed times of imprisonment; the prisoners are confined till the Chief thinks fit to release them; probably until some one is found to pay a sufficient sum of money.

3rd. May—The Chow Maing called to-day, and expressed his sorrow that no business could be transacted in consequence of the continued illness of the Chief's son, who appears to be gradually sinking; all the higher officials spend the greater part of the day in his house. The Chow mentioned the letter from the King of Siam ordering a strict enquiry into the settlement of the Kyaintung Shans in Kyaintsin, and said that an official would start for that place at once. The King is willing that the Kyaintung people should settle there, if they will acknowledge his authority and pay tribute, otherwise he will turn them out by force. The Chow said that a force of 7,000 men could be raised, and appeared to think this ample for discomfiture of any army likely to be raised by the Kyaintung Shans. He boasted of the former victories over them when Kyaintsin was reduced before, 50 years ago he fixed as the date. Kyaintsin was then a walled-city about two-thirds the size of Zimmè situated in the Cambodia with paddy land, for miles around it, said to exceed

in fertility any land in this neighbourhood.

May 4th.—I was requested to attend the court at mid-day. I found the Chows Hona, Rajabut and Maing present, the latter is always the Chief spokesman when present. The clerk read over a number of letters from the Commissioner of Maulmain, forwarding claims of certain thitgouns on the estate of the headman (Touk-Naveegian) and others Maykadon who were killed last year by order of the late Chief as described in my journey of the 6th April. Several thitgouns from Maulmain entrusted elephants and money to the Touk and others, to work the forests; and their complaint is that when the property of the Maykadon people was seized their property was seized also. After the letters had been read the Chow Maing said that it seemed to him that as the thitgouns had entrusted their property to such a bad man as Touk-Naveegain that they must take the consequences. The answer was obvious, that the Touk was appointed by the Chief himself, and was therefore naturally supposed by the thitgouns to be a trustworthy person. For three hours this point was discussed, after which the Chows said they would consult the Chief.

The court house is a large dirty building; the officials occupy a raised platform, and the suitors and idlers stand below; a good deal of eating goes on on the platform; as and far as I can ascertain a wonderfully small amount of business is transacted. I have only heard of one case being decided lately; in that the complainant was Cox, the East Indian before mentioned; after a considerable delay he got a decree passed in his favour, but on his pressing for payment, the court said the defendant was not yet satisfied, and the whole business was begun again.

May 5th.—I was again requested to attend the court, the same officials as yesterday were present with the addition of Chow Boo. The Chow Maing

began on the Maykadon cases again, saying that there were 1,327 logs of timber in the forests, property of the deceased Touk-Naveegain; and suggested that these should be handed over to me in payment of all claims. I explained that I was in no way an agent of the claimants, but was there to assist in settling the cases; that as yet the claims had not been enquired into, and that the above suggestion seemed an unsatisfactory mode of concluding matters.

That the fairest way as it appeared to me would be to have a list of all the property seized laid before the court, than to enquire into the claims; and if they were found true, pay them in full, or in such proportion as the estate would allow. The Chow Maing said that the claims of some of The Zimmè people against the deceased were heavy. I explained that the Commissioner's "Mahamatsa" only requested that the bearers claims might be enquired into and justice done; that it was by no means his wish that the claims of British subjects should be held superior to those of Zimmè people, and that the claims were made on the deceased's estate, the confiscated property, and not on the Chief's private purse. After a great deal of talking, they promised to have this list prepared at once, and to begin early to-morrow to enquire into the cases.

I visited the Chief and announced my intended departure on the 10th, and asked if he had come to any decision in the matter of the obstruction in the Hmineloongyee stream which the Commissioner had suggested should be surveyed, with a view to its removal by an English Engineer; the Chief answered that this would be referred to Bangkok. The Commissioner had also asked for a map of the Zimmè territory showing boundaries, & c. As I knew that no steps had been taken to prepare such a map, I begged the Chief to send me men who knew the country and from their description I would try and make a rough sketch. He assured me that the map was in course of

preparation and would be ready before I went.

I then again introduced the subject of the disputes with the Karennees, and mentioned how anxious the British authorities were that a proper understanding should be arrival at. The Chief referred to the “treaty” and appeared confident that all would be quiet in future, and said that he had done all that lay in his power, and that all future disturbances would be the fault of the Karennees I said I had heard a rumour that he had granted permission to the Karennees to come into the forest east of the Salween to cut timber; he assured me the rumour was incorrect; and that he had granted no such permission. The Chief then lapsed into civil speeches requesting me to extend my stay and expressing his pleasure at my visit.

May 6th.—I breakfasted early and held myself in readiness to attend the court, as the Chows promised yesterday to put their shoulders to the wheel to-day. Not very much to my astonishment, I was not called, and in the afternoon I discovered that some of the court people had spent the day in going about trying to ascertain what share of the Maykadon property the different Chows and their relations had received. Up to the 1st of this month, the weather was very hot, the thermometer never marking less than 101° at 3 P.M., but since that date it has ben cool amd cloudy with a good deal of rain; to-day there is regular monsoon weather, very heavy showers with a drizzling rain between them. I am told this is very unusual so esrly in the year.

To-day there arrived from Muang Pe, an official with 300 men to assist in putting down the disturbances. Now for 4 weeks there has been no hint of disturbances; and in reality nothing has occurred for the last 3 months; Muang Pe is only 8 marches from Zimmè. The Muang Pe official, who is a brother of the Chow Rajabut of that place, came to see me; he came direct here, without passing Labong, or Lagong; and said that Muang Pe lies nearly due east of

Zimmè; and to this statement he adhered, and two followers said the same. On map it is placed to the south-east; he gave the distance as about 120 miles, as well as I could reckon; the road being very fair.

Muang Nan, he said was three marches to the north, the road being good; of Muanglung Phaban he knew nothing; but one of his followers puts the distance at 7 nights east of Muang Nan; he has been there once 20 years ago. He told me that 3 or 4 small caravans of 30 or 40 men with ponies, and mules came down through Muang Nan from Kyaintung bringing straw hats. Silk and copper, taking back cotton; but he spoke of the trade as on a very small scale. Muang Nan, and Muang Pe from all accounts seem to be about the same size; both about two-thirds the size of Zimmè; but Muanglang Phaban is described as larger in extent, but containing comparatively very few inhabitants; it is said to have fallen off considerably of late years. Considering that Muang Nan, Muang Pe and Muanglang Phaban are supposed to be closely allied with, if not in some degree under Zimmè, the officials of the latter place know wonderfully little about them. The Chow Maing to whom as the most intelligent man. I have met here, I applied for information, gave me a rough sketch of the places; but it differed entirely from the account given me by the Muang Pe official, and was evidently very incorrect. Of the country east at Muanglang Phaban I could find no one who even pretended to know anything. It is inhabited by people called Kamoos, Kamyins and Kamyits, who occasionally come down here bringing wax. Raw silk and putsoes, but wherein these tribes differ I could not ascertain; they are said to be under Muanglang Phaban, but do not appear to pay any tax.

The higher officers of Zimmè, Labong and Lagong are all closely connected by marriage; but Muang Pe and Muang Nan seem to stand apart; Muanglang Phaban again stands alone.

May 7th.—In the afternoon I again attended court at thr Chow Hona's request. The Chow Maing as usual chief spokesman, made a long speech; it was the custom he said of Zimmè to confiscate all the property of dacoits, such as Touk–Naveegain, for the use of Government; but that on the present occasion as the claimants were British subjects, the Zimmè chief was willing to give over 300 logs of timber that were lying in the Hmineloongyee stream, the property of the late Touk, in satisfaction of all claims, that is timber worth about 7,000 Rs. in payment of claims for about 60,000 Rs. I said that I was in no way empowered by the claimants to make any compromise; that I was not there as their counsel, but to assist; the Zimmè officials in administering substantial justice, that as yet none of the claims had been enquired into, and that it was early to talk of a compromise before even a preliminary enquiry had been made, and reminded him of his promise to have a list made of all the property seized, and then to try the cases. He then said that the Chief had ruled that the property of dacoits, once having been confiscated could not be given up; that in consideration of the claimants being British subjects, he offered 300 logs of timber, but that no more would be given, and to any one else as much would not be offered. I thanked him to his consideration for British subjects, but declined the logs and hinted that it would have simplified matters, if the Chief's ruling had been made known some months ago. The Chow Maing said it was very difficult for the Chief to know how to act, but that he was anxious that the Maulmain Commissioner should issue a proclamation ordering that no British subjected should have any dealings with any Zimmè people unless sanctioned by the Chief, that from such unauthorized dealings endless disputes arose; that as it was there were many cases pending between Burmans and Shans and between Burmans themselves; that the Burmans would not agree to the Zimmè customs; and

that the losers always went down to Bangkok to appeal, and got the Zimmè officials into trouble, and that therefore they must in future decline adjudicating; at present their time was taken up without any advantage to themselves.

I explained our customs in civil suits as well as I could, and pointed out that when trade was introduced, there would always be a likelihood of disputes; that although these entailed a good deal of trouble, the trouble was far more than counter-balanced by the advantages derived from trade, without which no country could increase in riches, and a good deal more to the same purpose. The Zimmè custom to which the Chow Maing referred as being objectionable to the Burmans is this — When a Zimmè subject makes a claim in court he deposits a sum of money equal to the amount claimed, as a voucher that he is not making a frivolous complaint. If the case is decided against him he loses his deposit; but if the defendant after having denied the claim loses his case he has to pay the complainant double the amount claimed, both parties before the suits is commenced agree to take the decision of the court as final. The Burmans say that this is a new custom introduced in the present reign, and it is hardly to be expected that they fresh from our courts should agree to it if they can get their cases settled otherwise. The Zimmè officials on the other hand say that the custom is as old as the hills, and that even if it were not the Chief has a right to make what rules he pleases. Anything more unsatisfactory than the present state of things cannot well be conceived; numbers of cases involving large sums of money are pending, and there does not seem to be the remotest chance of their settlement. The Chief sent for me and presented me with a fine elephant with trappings complete.

May 8th.—The river has risen considerably and is now full from bank to

bank, and running between 4 and 5 miles and hour, the rise is unusually early. The bridge is giving way in one part; it is built of stout timber, on a double row of posts, 12 feet a part; it was erected 4 years ago, the previous bridge lasted for 20 years. Large bodies of men were employed in clearing the posts of *debris*, and putting them into position, their labour being superintended by the Chow Hona.

I again attended court to give my opinion in a heavy civil suit in which one of the thitgouns sued Shangalay the headman of Meitung for over 3 lacs of Rupees for the non-delivery of timber. If all the suits are brought before the court in the same style that this was. I am not surprised at the officials not wishing to adjudicate. An agent appeared on each side, the claim was made and denied; but there were no witnesses to speak to facts. I suggested that a day should be fixed for the appearance of the witnesses, and gave my opinion on what I had heard. The officials agreed with what I said, but the claimant was not satisfied and withdrew his “Mahamatsa,” and afterwards said he was going to Bangkok about it.

May 9th.—I visited the Sootip pagoda, situated on the hills to the west of the city; the distance to the foot of the hill is 3 miles, the ascent is about 2 ½ miles, and very steep in parts; by the side of the path runs the stream, which enters the city at the south-west angle and supplies it with water. The pagoda stands 2,100 feet above the plain (the highest part of the range is, I was told by Mr. McGilvary 3,600 feet), it is the only pagoda that I have seen in the neighbourhood in good repair, and is evidently a good deal thought of, numbers of worshippers were coming up, and there were offerings in great profusion. Attached to the pagoda is a board on which is cut an inscription stating that the pagoda was erected in 1125 B.E., by the General, Tsitkay, and officers of the Tsingbyooshing, but no names are given.

On the platforms is a large bell presented by the late Chief weighing according to its inscription 156,000 viss, (Shan) or about 183 tons. It was dragged up the hill by men, all the inhabitants of the city turning out for that purpose.

In the afternoon I paid my farewell visits to the Chief and other Chows. The Chief was most cordial in his manner, and expressed in strong terms his wish that other British officers may visit Zimmè.

Zimmè. In outward appearance has I fancy altered very little since Captian McLeod wrote his description of it in 1836. The fortifications are exactly the same, the walls perhaps being in better order, having lately been repaired; the gates are all closed at night, and there is a guard over cash, the men of the guard however are not very wakeful. There is a good number of guns inside the walls, not mounted on the walls but lying in sheds near the court, and elsewhere; I saw only one gun carriage, however. The number of houses inside the walls has I should think diminished since 1836, Captain McLeod puts the number as given by an official at 704, but thought this was under-rated. I asked several officials but they all professed ignorance except one, who said there were 200 houses. On my looking astonished he said “the smaller houses are not taken into consideration.” I should think that the number of houses must be between 600 and 700 inside, and as many more outside and along the banks of the river. The bazaar is held for 3 days alternately in the inner and outer fort; on the road running from east to west, there are a very few small stalls, but most of the vendors are in the open air, pork is always to be had, but the supply of beef has been stopped lately, as the Chief has forbidden the slaughter of cattle because it led to cattle theft; ducks and fowls are not brought to the bazaar for sale, but are not to be got cheaply in the houses outside the walls; fresh fish is very scarce; the

vegetables common in our bazaars are plentiful in Zimmè; of fruits I have seen only mangoes, plantains, cocoanuts, and “kanazothees.” For the last 4 or 5 mornings there have been quantities of a large kind of white ant for sale in the bazaar, they are considered a great dainty. The people of the lower class appear to live very simply, the Burmans jeer at them saying a chilly and an egg is all the seasoning allowed to the rice of a large family. There are some half a dozen small sheds in which piece goods &c., are sold; but the contents of the whole of them would not stock a good bazaar stall in Maulmain. I enquire about the prices, things were much about the same price as in Maulmain; of some things the prices was less, everything comes from Bangkok, for so large a place the demand is extraordinarily small; but they are not like Burmese, a dressy race. Nearly all the men wear blue cotton putsoes, and nearly all the women dull-coloured striped tamines; the men wear no turbands and only a few of the women carry handkerchiefs. Jewellery also is very little worn except by little children. Our rupee is the coin in use; no Bangkok money is to be seen in the bazaar, and none of the Zimmè money as described by Captain McLeod; this however is still made as court fines are paid in it, (some profit I imagine being derived from the stamping.) there is a great dearth of small change; 4 and 2 anna pieces are gladly taken, but our copper pice are refused, the small change is therefore generally represented by strings of betel-nuts, salt and tea. The salt all comes from Bangkok; it is brought up in boats and sold here at the rate of 8 viss for the Rupee, the boats take as a return cargo, tobacco, stick-lac and grain. Bullocks are cheap from 7 to 14 Rupees, they are used as pack animals not for draught; indeed I have seen only one cart in the place, that was filled with offerings to a poongyee and dragged by men. The pack bullocks are driven in Indian file, led by the best of the herd who is decorated with a mask of cowries and feathers,

a clever leader will fetch as much as 30 Rs. Cows are to be bought for 6 or 7 Rs. Buffaloes, most of them white, are cheaper than in Maulmain, but their price seems to vary a good deal; elephants fetch much the same price as in Maulmain. Ponies are scarce at present, probably in consequence of the Youndon Shans not being allowed to come here, the only good ponies I have seen in the place were brought from Maulmain by the foresters. I have not seen a mule or a donkey in Zimmé.

There seems to be no regular system of taxation, cultivators of rice pay one basket of paddy for every basket sown, when the harvest is gathered in, and there is the tax on each log of teak, but except these I could hear of no other sources of revenue. Each man however, has to attach himself to some high official, and is bound to work for him when required; he may change his master when he likes by giving notice, which is a check on the master maltreating the man, but I suspect it would hardly be a safe proceeding for man to leave his master to go to one of lower rank. The Military levies are made in the most arbitrary style, the headman of a village is desired to send so many men, he fails to do so at his peril (I saw the fate of one the headmen of Muang Hant, who had failed to supply elephants for the carriage of rice for the troops that went with the ambassadors to Karennee; he was brought to Zimmé two days ago well flogged in front of the court house, and then put it irons;) the men come bringing their markets and ammunition, and as much rice as they can carry round their waist. Discipline of course does not exist, the army struggles out of Zimmé in group of 6 or 7 with their military order at the lowest ebb.

Muskets are to be bought here for 12 Rs., but they are the commonest kind. In the house of the Chief and the higher officials however, I saw a good many strong serviceable weapons, though most of them had flint locks. The

Chief told me that there was no gun-smith in the place, there were two or three men who could do petty repairs, but they have died out. English powder is brought up from Bangkok and is cheap, the supply however running short just now as no boats have come in lately. Weaving and embroidery are the principal handicrafts, the silk putsoes are much sought after by the Burmans, as they wear three times as long as those of Burmese manufacture; the embroidery is used chiefly for the pillows of which several are to be seen in every house of any pretensions.

The climate seems to be very healthy, Mr. McGilvary's children were as strong and rosy as children in England. There is said to be really cold weather in December, January and February, and I can vouch for the weather being really hot in April, but it seemed a healthy heat, and not very prostrating. The rainfall must be small, Mr. McGilvary told me it was certainly less than that of Bangkok, where it averages only some 65 inches.

Captain Mcleod in his description of Zimmé in 1836 remarks on the extent to which dram drinking was carried. Large quantities of spirits are said to be consumed, still very possibly it is so; but during my stay in Zimmé, I have seen but one drunken man, and he I regret to say, belonged to my own party. The Zimmé men appear to me to be a most quiet and orderly race, I have nothing like a riot or quarrel in any of the streets.

May 10th.—I had a pretty fair specimen to-day of how justice works in Zimmeé. A Burman here has a claim on an elephant; two or three days ago the Chow Hona asked me my opinion of the claim, and after enquiring I said it appeared to me that the claim was a just one. I asked the Burman this morning if he had got the animal, his reply was “not yet, but I have given so and so (naming a high official) Rs. 100 and he says it is all right.” The Chow Hona, Rajabut and Maing came to bid me good-bye, and made many civil

speeches. They said that the Chief had decided on releasing Shwè Tsa and Shwè Goon, and sending them out of his territory. They also said they were sorry the map that the Commissioner wished for is not yet ready, but they promised to have it sent shortly.

As there is now plenty of water in the river, I am to go by boat as far as Muang Hant. The Chief has lent me one of his boats, of 400 baskets burden, very flat bottomed, the centre part is roofed in like the ferry boats of Maulmain, but at the stern is a kind of room 8 feet by 5, and high enough to stand upright in, which I occupied. The Panya Ahmat had been deputed to see me off and was vociferous in his adieu, and wishes to see me again as the boat pushed off from the shore, soon after mid-day. After pulling for 1 ¼ hour the boatmen stopped at a village, and announced that the day's journey was over, however I insisted on their going on, and at 7 P.M., we halted at a village called Soopbong-tawyan, on a nullah of the same name. For the first two hours after leaving Zimmè, the river runs between banks covered with bamboos; it then enters a large plain which must be under water in the rains and is cut up into narrow streams which re-unite just above where we halted for the night.

May 11th.—Left at 6.30 A.M.; after 2 hours passed the mouth of the Me Quang, the river on which Labong is situated; and at 5–30 P.M., reached Kyeentoung where we halted for the night. The river to-day presented no remarkable feature, the banks are low and covered with bamboos and brushwood; small villages are pretty numerous. To the west rises a fine range of hills ending abruptly in a peak called the “tiger's head”, the head formed apparently of bare rocks rising out of dense foliage; above the head again is thick jungle, whence issue 3 or 4 waterfalls that flow over the head.

May 12th.—Left Kyeentoung at 6–30 A.M., and halting for 1 ½ hour at

Maitsway reached Muang Hant. About a mile above Muang Hant the cast bank of sandstone rises to the height of over 100 feet, it is cut by the rain into the most fantastic shapes. The steersman informed me that once upon a time a Princess received the addresses of a low born admirer, and the amour being discovered, the lovers were bound together on a horse and driven over this bank into the river. The distance from Zimmè to Muang Hant by water must be, I should think, about 80 or 90 miles.

13th May,—Muang Hant.

Detained here to-day for elephants; there are 50 belonging to the village, but by noon two were forthcoming. I had to mention to the people the little scene that I had witnessed in Zimmè of one of their headmen being flogged, and by 5 P.M., the requisite number of elephants was produced.

May 14th.—Muang Hant to Baw — distance 23 miles.

About 3 miles from the village was pointed out to me the place where rubies have been found. A great number of small ones has been picked up, but none of any size; curiously enough considering the neighbourhood of the village no holes of any depth had been dug. About two miles further on, we passed a corpse lying under a ridge of rock, close to the road. It is said to be that of an insane who has been wandering about the jungles of late; apparently it was nobody's business to bury it. The Mepapi which had not a drop of water in it last month, has now 3 feet in some parts; from its many rocks it must be a most difficult stream to cross after continuous rain. I made a push to reach Baw, the first village on the road, and the elephants arrived after a journey of 13 ½ hours. It was as well we reached shelter, for the rain came down in torrents the whole night.

May 15th.—Baw to Maizaleen Tseetol — distance 11 miles.

A dark rainy day. The elephants were over 8 hours doing this short

distance; the roads being very slippery.

May 16th.—Maizaleen Tseetol to Tsakan on the Mailit nullah — distance 11 miles.

The weather still gloomy and rainy. There is no village when we halt to-day; but we are lucky in finding some deserted sheds built by foresters.

May 17th.—Tsakan on the Mailit to hut on the Maizaleen stream — distance 18 miles.

Heavy rain in the morning, and occasional showers the rest of the day; the bed of the stream is fortunately too steep to be deep, otherwise we should have had difficulty in travelling to-day. Elephants 12 hours out.

May 18th.—Hut on the Maizaleen to Hmineloongyee — distance 9 miles.

Very rainy day, and as most of the elephants had strayed during the night it was mid-day before we started, and evening before we reached Hmineloongyee. When at Zimmè, I dispatched a letter to the Assistant Commissioner at Phapoon, asking him to have boats and elephants ready for me at Dahgwintseik on the 20th as I wished to return by that route. I find that my letter has not got beyond this place; a heavy dacoity took place last month between Phapoon and Dahgwintseik, which has effectually closed the road. I must therefore send on messengers to Phapoon to get elephants, which will detain me here for two days. The Panya Kin will let me have elephants from here to Dahgwintseik; but owners do not like taking their elephants over the Salween, for three reasons, the difficulty in crossing the river, the panic caused by the late dacoity, and the fear of the survivors of the Maykadon villages, many of whom fled to Phapoon after the massacre.

May 19th.—Hmineloongyee.

The rain continues to fall heavily. I am told it is most unusual at this time

of the year, that even in the height of the rains, such a continuance of wet weather is not common. I had heard that an Oozoonboke Shan had lately been put to death here by order of the Chief; and to-day I asked how he was executed. He was invited by some of the Panya Kin's men to drink, was, made intoxicated, and whilst in that state was chopped down from behind with axes ; his fault I believe, was having run away with some of the Chief's female slaves.

The Cho Mahatep left this a few days ago, he has issued no permits to work his forests ; and his nephew, whom I met here, does not seem to know what his intentions are.

May 20th.—Hmineloongyee.

A dacoity was committed this morning about 8 miles to the south-west ; some elephants belonging to a Karen village were carried off ; but it is not known who the dacoits are, or what their number is. The Panya Kin gave orders for 30 men to get ready to go to the spot, and 30 more to go to Dahgwintseik to cut off the dacoits if they take that route.

In the evening my messengers returned from Dahgwintseik, they found the Salween full from bank to bank, and still rising; the current was so rapid and so many logs of timber were coming down that it was unsafe for any raft to cross, and no boats were to be found; I therefore have to make up my mind to return by the route I came. I went at once to the Panya Kin to beg that the elephants that were to have accompanied us to Dahgwintseik might go to Yinbine instead. This he refused saying that he would give me elephants to the bank of the Thoungyin and no further. I pointed out that Hlinebooay, the nearest place on the British side where elephants are procurable, was 3 marches from the Thoungyin, and that unless he gave me elephants delay would ensue which it was of great importance to me to avoid, as my followers

would probably fall ill.

The more I civilly pressed the matter the more resolutely he refused until he became rude in his manner, or which I told him that I had heard the Chief's letter to him read in which he was ordered to give me anything I wanted, and that I should certainly take steps to bring his conduct to the Chief's notice, unless the elephants were provided. I had hardly left the house when he sent a man to say that he was only an ignorant man, and that the elephants should be ready in the morning.

May 21st.—Hmineloongyee to Kapa.

No elephants appeared till 11 A.M., it was then raining hard, but I started at once for fear there might be further difficulties about the animals. We reached Kapa about 5 P.M., our route being more circuitous than that by which we came, as there is a good deal of water in the Hmineloongyee stream, which we have to avoid as much as possible.

May 22nd.—Kapa to Tsakan on the Mailit stream.

We started at 6 P.M., the rain still coming from steadily and reached Maykadon without crossing Hmineloongyee. From thence we struck off to the south over high hills, and soon after 3 P.M. came to the Mailit stream not far from its junction with the Hmineloongyee; its water was not over 4 feet deep, but was running so rapidly that even the elephants had some difficulty in crossing. We encamped on the left bank.

May 23rd.—Tsakan on the Mailit to Tsakan on the Megnaw.

After a tiring march up and down very steep hills, we hit the Megnaw at Yeagoon, the best ford, and got across without much difficulty, but we have been 3 days doing the distance; we accomplished easily in 2 going up.

May 24th.—Tsakan on the Megnaw to deserted Karen village.

The regular road crossing and recrossing the Megnaw being

impracticable, we struck off across the hills; it soon became evident that the Hmineloongyeee people who accompanied us, and who had on first starting had professed to know the country thoroughly were quite out of their element. We wandered up and down steep hills getting into *culdesacs*, and having to retrace our steps until at 3 P.M., we arrived at a deserted Karen village; from thence I despatched some of the Shans in search of guides, the head Shan went with them and in the evening returned with one fresh elephant, and some Karens. He told me that in the morning the Hmineloongyee elephants would go back, and that if I would wait the Karens would bring elephants to-morrow, or the next day. To this cool proposition, I declined to accede.

May 25th.—Deserted Karen village to Karen village.

To-day the weather began to clear, and we made better marching although some of the Shans were very sulky at having to go on. Soon after 2 P.M., we halted at a Karen village, (Ayeines) of about 10 houses. These Karen build their villages in spots very hard of access, choosing apparently the top of the steepest available hill where water is procurable. They shift from place to place, as the land in the neighborhood available for “toungya” cultivation becomes exhausted. Their houses are built entirely of bamboos, the posts being stout; “Wabas,” and the roof of bamboos split in half and laid on after the fashion of round tiles. Their houses and they themselves are horribly dirty.

May 26th.—From Karen village to Tsakan, north of the Karaway hill.

The head Shan came up early and announced that his elephants must really return, and that Karen elephants would come shortly. After a great deal of talking and considerable sulkiness on the part of the elephantmen we started; it is of no use to offer the men high pay, they know perfectly well that on their return to Hmineloongyee, their money will be appropriated by the Panya Kin, so that extra wages are no incentive. After going for 2 hours, it

became evident that the elephants were being driven not by the shortest route to Maulmain, but to the nearest Karen village, in the hopes of finding animals to relieve ours; I therefore dismounted the Shan mahouts, and put up my own Burmans. After travelling for 3 hours in what appeared the right direction, we luckily came on a Karen; we kept him apart from the Shans, and he guided us correctly. After a stiff march of over 12 hours just as it got dark we reached the main road, north of the Karaway hill, and during the night the head Shan who left us early to-day came up with Karen's elephants, and a supply of rice.

May 27th.—From Tsakan north of the Karaway hill to the south foot of the same.

Our fresh animals are magnificent beasts, and notwithstanding the steepness and slippery state of the roads, we got over a good deal of ground, reaching the south foot of the Karaway hill, a little before sunset,

May 28th.—From south foot of the Karaway hill to the head of the Mepok stream.

At 9.30 A.M., we reached the Thoungyin, the water had been very high 2 of 3 days ago, but has now fallen about 9 or 10 feet; only two elephants had to be unladen for the crossing, one of them was too short to cross with a dry load; and the other had two young ones with it, aged respectively 4 years and 10 months; we found 2 canoes in which the men crossed. At 6 P.M. we reached the head waters of the Mepok stream, and halted for the night, the rain fell in torrents for some hours just after our arrival.

May 29th.—Mepok stream to Yinbine on the Salween.

Our new elephants travel so well that we were enabled to make two marched in one; and in 13 ½ hours, reached Yinbine on the Salween. The river

๑๕๒ จดหมายเหตุน้อยเอกโทมัส ลาวนด์ส์

has fallen 12 or 14 feet in the last few days.

May 30th.—Yinbine to Hpagat.

We were fortunate in getting boats without any delay, and reached Hpagat at 4 P.M.

May 31st.—Hpagat to Maulmain.

Left Hpagat at 6 A.M. and after a pull of 5 hours arrived at Maulmain.

THOMAS LOWNDES, Captain.

Superintendent of Police,

Amherst District.

เอกสารลำดับที่ ๓๓
พระราชบัญญัติลิลิตพ่ายพในฐานะหลักฐาน
ประวัติศาสตร์ล้านนา

อรพินท์ คำสอน

๑. ความสำคัญของเอกสาร

วรรณกรรมเรื่อง **ลิลิตพ่ายพ** นี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (ขณะนั้นทรงดำรงพระยศเป็นพระบรมโอรสาธิราช) ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ การประพันธ์เรื่องนี้พระองค์มีพระประสงค์ไม่ให้คนทั้งหลายคิดว่าเป็นหนังสือที่ทรงแต่งในทางราชการจึงใช้นามแฝงว่า “หนานแก้วเมืองบุรพ์” ซึ่ง “หนาน” ตามความหมายในมณฑลพ่ายพ หมายความว่า เป็นผู้ที่เคยอุปสมบทเป็นพระภิกษุแล้ว “แก้ว” หมายถึง “วชิราวุธ” และ “เมืองบุรพ์” หมายความว่า ทรงกรมเทพทวารวดี อย่างที่ทราบกันแล้วว่า พระองค์ท่านได้รับสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเทพทวารวดี เมื่อพระชนมายุได้ ๘ พรรษา ในปีพ.ศ. ๒๔๓๑ นับว่าทรงมีพระเกียรติยศเป็นชั้นที่ ๒ รองจากสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร โดยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือหลักว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าราชกุมารที่ประสูติแต่พระมารดาที่ดำรงพระอิสริยยศเสมอกันจะต่างกันก็แต่โดยพระชนมพรรษาที่แก่อ่อนกว่ากันเท่านั้น

การประพันธ์ครั้งนี้พระองค์ทรงนิพนธ์ร่วมกับข้าหลวงเดิมที่ตามเสด็จใน ครั้งนั้นอีก ๓ คน คือ “น้อย สบจินดา” หรือ หม่อมเจ้าฤทธิวิธ สุขสวัสดิ์

ผู้เขียนใคร่ขอขอบพระคุณ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สกว. ที่กรุณาอ่าน ต้นฉบับและชี้ข้อบกพร่องต่างๆในบทความนี้

“หนานขวายเป็น” หรือ พระยาบำเรอรักษ์ และ “นายมยุร” หรือ พระยาสุรินทราชา
ซึ่งในโคลงพระราชนิพนธ์บทสุดท้ายได้ระบุนามผู้แต่งไว้อย่างชัดเจนว่า

เรื่องนี้หนานชื่อแก้ว	เมืองบุรีรัมย์
น้อยสบจินดาพูน	เพิ่มถ้อย
หนานขวายนายมยุร	รวมสี่
ตรีแต่งคนละน้อย	รวมร้อยกรองสารฯ (หน้า ๑๓๓)

เป็นที่น่าเสียดายว่า แม้ว่าลิลิตพ้ายพจะตีพิมพ์เผยแพร่มากกว่าหนึ่งศตวรรษนับตั้งแต่พิมพ์ครั้งแรกในวชิรญาณ และลงเป็นบทความต่อๆ กันนานนับปี เมื่อจบก็มิได้มีการรวมเล่มเป็นเล่มเพื่อความสะดวกของคนชั้นหลังที่ไม่มีโอกาสอ่านหรือไม่มีหนังสือวชิรญาณมาค้นคว้าคัดลอกได้ ต่อมาจึงมีการตีพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกในการบำเพ็ญกุศลปัญญาสมวารศพ พระตำรวจเอก เจ้าพระยาราชศุภมิตร พ.ศ. ๒๔๓๒ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งที่ ๒ เพื่อโดยเสด็จพระราชกุศล ซึ่งสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี ทรงบำเพ็ญกุศลในวันคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๕๑๐ ในการพิมพ์ครั้งแรกยังมีข้อผิดพลาดบกพร่องอยู่บ้าง ในการพิมพ์ครั้งที่สอง พระปฎิเวทย์วิศิษฐ์ (สายเลขยานนท์) จึงได้ช่วยตรวจสอบกับต้นฉบับ ซึ่งมีอยู่ที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร และได้ชำระแก้ไขที่ผิดพลาดและบกพร่องนั้น บางแห่งได้ทำเชิงอรรถเพิ่มเติมไว้ด้วย ต่อมา มีการจัดพิมพ์ครั้งที่สาม เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางอุทัย เพ็ญปฐุม (ณ เชียงใหม่) ใน พ.ศ. ๒๕๑๑ แต่ด้วยการพิมพ์เผยแพร่กระทำอย่างจำกัดเฉพาะกลุ่ม กล่าวคือเป็นการพิมพ์แจกในวาระต่างๆ จึงทำให้การกระจายตัวของกลุ่มผู้อ่านอยู่ในวงที่จำกัดวรรณคดีเรื่องนี้นับเป็นหนังสือหายาก และไม่แพร่หลายมากนัก จนกระทั่งการตีพิมพ์ครั้งที่สี่ โดยองค์การคำของครุสภา ในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ จึงได้ขยายวงผู้อ่านออกไปกว้างขึ้นกว่าเดิม แต่ก็ยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายนักทั้งในกลุ่มผู้ศึกษาทางด้านวรรณคดีและประวัติศาสตร์

ความสำคัญเบื้องต้นของวรรณกรรมลิลิตเรื่องนี้คือ ประการแรก **ลิลิตพายัพ** เป็นวรรณกรรมลิลิตเรื่องแรกที่แต่งโดยเลียนขนบของนิราศ กล่าวคือ เป็นบันทึกการเดินทาง ขณะเดียวกันก็ระลึกถึงความทุกข์ทรมานที่ต้องจากนางอันเป็นที่รักในระหว่างที่เดินทางไปพร้อมกันด้วย นางอันเป็นที่รักในที่นี้จะมียู่จริงหรือเป็นเพียงบุคคลที่กวีสมมุติขึ้นมาเองก็ได้ หากพิจารณาตามลักษณะคำประพันธ์ พบว่าใช้คำประพันธ์ประเภทลิลิตนั่นคือ หนังสือที่แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภท โคลง และร่าย สลับกันเป็นช่วงๆ ตามธรรมเนียมแล้วมักจะใช้โคลงและร่ายในแบบเดียวกัน กล่าวคือ โคลงต้น สลับกับร่ายต้น หรือ โคลงสุภาพสลับกับร่ายสุภาพ อย่างนี้เป็นต้น โคลงและร่ายที่สลับกันนั้น มักจะร้อยสัมผัสด้วยกัน เรียกว่า "เข้าลิลิต" วรรณคดีเรื่องนี้นิยมใช้โคลง ๓ และ โคลง ๔ สลับกับร่ายโดยตลอดเรื่อง นอกจากลิลิตพายัพแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงประพันธ์งานวรรณคดีเรื่องอื่นที่แต่งด้วยคำประพันธ์ลิลิตที่เป็นที่รู้จักคือ ลิลิตนารายณ์สิบปาง

ประการที่สอง เนื้อหาเป็นจดหมายเหตุการเดินทางรายวันตามแบบ ตะวันตก มีบันทึกอย่างละเอียดเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจของพระบรมโอรสาธิราชในแต่ละวันขณะที่เสด็จประพาสสมณทลพายัพ โดยจะระบุวันที่และเดือนกำกับเสมอ บางครั้งระบุละเอียดไปถึงช่วงเวลาในแต่ละวันด้วย เช่น

โคลง ๓	๑ ที่ สิบเจ็ดพฤศจิกายน	ยุพราชาไป ^๒ ยัง
	ตรัสให้ขบวนเสด็จตั้ง	นำเต้า ^๓ สุพา ยัพนา ฯ
โคลง ๔	๑ หนึ่งนาฬิกาเศษน้อย	โอรสา ธิราชเอย
	ทรงเครื่องสู่อาชา	เพริดแพรว
	ปวงข้าพระบาทนา	นาต่าง ตามมา

^๒ ไป หมายถึง ไม่

^๓ เต้า หมายถึง ไป

พร้อมเสด็จพระเสด็จแคล้ว เคลื่อนคล้อยขบวนไคล้ฯ(หน้า ๓๑)

จึงนับว่าเป็นการผานชนบการประพันธ์แบบเดิมของไทยเข้ากับการบันทึกจดหมายเหตุรายวันของตะวันตกได้อย่างแนบสนิท โดยเนื้อความในเรื่องเริ่มบันทึกนับตั้งแต่เริ่มจากกรุงเทพฯ ในเช้าวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ไปสุดทางที่มณฑลพ้ายพ และกล่าวถึงเส้นทางยามเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ ตอนสิ้นเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๙ รวมระยะเวลาในการเดินทางทั้งสิ้น ๓ เดือน

ประการที่สาม พระราชนิพนธ์เรื่องนี้บันทึกการเดินทางที่ทรงบรรยายถึงเส้นทางที่ทรงเสด็จประพาสนับตั้งแต่การเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังมณฑลพ้ายพ ในการเสด็จประพาสครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปเปิดทางรถไฟสายเหนือที่เพิ่งสร้างเสร็จถึงนครสวรรค์ เมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ โดยพระองค์เสด็จทางรถไฟที่สถานีบ้านพาชี แล้วเสด็จประพาสต่อไปยังเมืองลพบุรี และมณฑลนครสวรรค์ ในการเสด็จเปิดรถไฟครั้งนั้น ได้โปรดฯให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จไปประพาสหัวเมืองมณฑลพ้ายพ โดยมีพระราชประสงค์จะให้ทรงคุ้นเคยกับราชการหัวเมืองประเทศราชที่ห่างไกลไว้ด้วย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจึงถวายบังคมลาที่สถานีปากน้ำโพ และเสด็จทางชลมารคไปขึ้นบกที่อุตรดิตถ์ แล้วเสด็จโดยกระบวนช้างและม้าต่อไปยังมณฑลพ้ายพ จากนั้นจึงเสด็จฯ กลับทางเรือจากเชียงใหม่ล่องมาตามแม่น้ำปิงจนถึงนครสวรรค์ และเสด็จโดยทางชลมารคต่อมาจนถึงบางปะอิน ก่อนที่จะเสด็จฯ โดยรถไฟกลับสู่กรุงเทพฯ

ประการสุดท้าย เมื่อมุ่งมอง **ลิลิตพ้ายพ** จากแง่มุมประวัติศาสตร์ ที่วรรณกรรมเรื่องนี้มีคุณค่าในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นนำเสนอภาพที่เป็นจริงของสภาพสังคม การเมือง ภูมิประเทศ และชีวิตความเป็นอยู่ที่เป็นจริงของประเทศสยามใน พ.ศ. ๒๔๔๘ ข้อมูลที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนี้นับเป็นบันทึกประวัติศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นภาพชีวิตและความเป็นอยู่ของมณฑลพ้ายพ

^๔ ไคล หมายถึง ไป เคลื่อนออกจากที่

ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่หลังจากที่ตัดทางรถไฟสายเหนือเสร็จสมบูรณ์ถึงสถานีเชียงใหม่ในปี พ.ศ. ๒๔๖๔

๒. สารัตถวิพากษ์

ลิลิตพ่ายพ ได้บันทึกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ทั้งประวัติศาสตร์ล้านนา และประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอื่นๆ ไว้ในหลายประเด็น ดังนี้

๒.๑ การบันทึกเส้นทางการเสด็จทั้งไปและกลับจากกรุงเทพฯถึงมณฑลพ่ายพ

ในความตอนต้นของ **ลิลิตพ่ายพ** กวีแสดงให้เห็นถึงวัตถุประสงค์ในการเสด็จประพาสในครั้งนี้ได้เป็นอย่างดีว่าเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรารถนาให้พระโอรสได้เห็นบ้านเมืองทั้งหมด ดังความว่า

โคลง ๓	๑	อมรรัตนโกสินทร์	บุรินทรศกร้อย
		ยี่สิบสี่วัสส์ ^๔ คล้อย	เคลื่อนแล้วกิ่งปี ๗
โคลง ๒	๑	จอมธานีท่านได้	ทรงดำริจักให้
		หน่อไ้เห็นเมือง	ท้วนนา ๗
	๑	พระเรื่องฤทธิ์ทั่วดาว	อนุญาตให้หน่อท้าว
		เสด็จเปื่องเมืองพา	ยัพ ^๖ เทอญ ๗ (หน้า ๓)

ด้วยเหตุนี้ การเดินทางไปยังมณฑลพ่ายพที่อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศ ทำให้ต้องเสด็จผ่านเมืองและหัวเมืองจำนวนมากก่อนที่จะถึง

^๔ วัสส์ หมายถึง ฤดูฝน

^๖ พ่ายพ หมายถึง ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

จุดหมายลิลิตพಾಯัพ จึงเป็นเสมือนหลักฐานการบันทึกเส้นทางทั้งไปและกลับจากกรุงเทพฯถึงมณฑลพಾಯัพ^๗ ในช่วงเวลาดังกล่าวอย่างละเอียด ดังนี้

เส้นทางจากกรุงเทพฯถึงมณฑลพಾಯัพ แบ่งตามพาหนะที่ใช้

รถไฟ จากกรุงเทพฯที่สามเสนผ่านบ้านพาชี ลพบุรี และปากน้ำโพ

เรือ จากท่าเรือปากน้ำโพ นครสวรรค์ ผ่านบ้านทับกฤช เกษไชย ชุมแสง เมืองภูมิ เขารูปช้าง พิจิตร สนามคลี พิษณุโลก ปากพิง หน้าวัดพระพุทธรชินราช และเรือแล่นทวนน้ำจากพิษณุโลกไปทางเหนือ ผ่านพรหมพิราม วัดพระยาแมน^๘ เมืองพิชัย ท่าญวน ป่าเช่า อุดรดิตถ์

ม้า จากอุดรดิตถ์ ผ่านพระแท่นศิลาอาสน์ ลับแล และทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือผ่านบ้านด่าน

ช้าง ป่าต้นผึ้ง ข้ามสันเขาไป ปากห้วยไร่ อำเภอสว่างเม่น แพร่ ใต้ข้ามแม่น้ำยมไปปางซ้อง (ซึ่งเป็นเขตกั้นระหว่างแพร่กับลำปาง) ผาคอ ปางเปือยชัก^๙ แม่จาง แม่เมาะ ห้วยผาลานขนาด ลำปาง แม่เมาะ ปางจำปุย ตำบลปางหละ^{๑๐} ปางดีหมี่ บ้านโชน ปางลัก (เข้าเขตแคว้นพะเยา) สองสบ

^๗ ผู้เขียนระบุเฉพาะเส้นทางผ่านระหว่างเมืองเท่านั้น ส่วนสถานที่ที่ทรงเสด็จขณะประพาสภายในจังหวัดต่าง ๆ นั้นไม่ได้ระบุไว้ หากสนใจรายละเอียดของเส้นทางทั้งหมด อ่านเพิ่มในประมวลเส้นทางเสด็จประพาสมณฑลพಾಯัพ (๓๑ ตุลาคม ๒๔๔๘ – สิ้นเดือนมกราคม ๒๔๔๙)

^๘ วัดพระยาแมน ปัจจุบันรู้จักกันในชื่อวัดพระยาบันเดน อยู่ที่ ตำบลพญาแมน อำเภอพิชัย จังหวัดอุดรดิตถ์

^๙ เปือย หรือ ป่วย เป็นภาษาไทยภาคเหนือ หมายถึง ต้นตะแบก

^{๑๐} หละ เป็นภาษาไทยภาคเหนือ หมายถึง ชะอม

บ้านแม่กา เมืองพะเยา ห้วยน้องหนองแฮ^{๑๑} อาวาสพระตนหลวงทุ่ง^{๑๒}
 ห้วยขง แม่น้ำแม่อิง แคว้นแม่เย็น (ข้ามเขตลำพูน) เมืองพาน (ทางเหนือ
 จรดเชียงใหม่ ทางใต้จรดลำปาง) ห้วยทรายขาว ห้วยชานชาน แม่ผง
 ห้วยสันทราย เชียงราย แม่กอน บ้านนา ห้วยถนัด ชานหลวง ไปรุ่งภู
 เพ็ญ แม่สวญ ตำบลสันกำแพงปลา เวียงป่าเป้า บ้านป่าจั่ว ริมบ้านแม่เจดีย์
 โป่งน้ำร้อน ข้ามภูเขาศีป่าน้ำ ปางอัน โป่งป่าอ้อ ห้วยหนานล็กใหม่ ห้วย
 ชุมภู ดอยสะเกศ^{๑๓} เชียงใหม่

ม้า จากเชียงใหม่ ตำบลปายาง^{๑๔} ผ่านวัดอุโมงค์ เข้าลำพูน วัดอุโมงค์ ปายาง
ช้าง ดอยสุเทพ เชียงใหม่

เส้นทางจากมณฑลพายัพถึงกรุงเทพฯ

เรือ ออกจากเชียงใหม่ที่บ้านแสนยศ ปากทะเล แม่ชาน แม่ลี จอมทอง แม่
 สวญ แม่แจ่ม ฮอด แคว้นมิดกา เกะยงหมาก ผาฮ้อง อุมแป (เป็น
 ห้วยปันเขตพายัพกับเมืองตาก) ผาหญ้า ห้อมแสน แก่นค้อน แก่งช้าง
 ร้อง เกะพระแก้ว ผาม่าน แก่งสร้อย อุมทูล แก่งอาบนาง หาดผา
 เหล็ก แก่งสองแคว ผาหมอกแก่ง เกะค่าง ตระน้อย ตระหลวง แก่งผา
 ประทุน ท่าพิมาน เกะขมื่น บ้านปุ่น วังหม้อ บ้านตาด หนองบัวเหนือ
 ที่ว่าการเมืองตาก เชียงทอง บ้านห้วยแม่ท้อ ประจักษ์รัก วังพนม คลองวัง
 เจ้าเตียง (พรมแดนเมืองตากกับเวียงกำแพงเพชร) ท่าคูณ เกะพิมูล วังดำ

^{๑๑} หนองแฮ หรือ กว๊านพะเยา

^{๑๒} อาวาสพระตนหลวงทุ่ง ปัจจุบันคือ วัดศรีโคมคำ วัดสำคัญที่ประดิษฐานพระเจ้าตน
 หลวง พระสำคัญของจังหวัดพะเยา ซึ่งตั้งอยู่ติดริมกว๊านพะเยา

^{๑๓} ดอยสะเกศ คือ ดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่

^{๑๔} ปายาง ปัจจุบันคืออำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่

น้ำ เกาะปู่เจ้า กำแพงเพชร พระธาตุ เกาะแขก อาวาสตำบลวังพระท่า
 ราชา เทพนคร วัดพิบูล บ้านโคกแม่เลย ท่าพุทรา วังนาง แม่ลาด
 เกาะสะพานมาก ที่ว่าการอำเภอขานุก บ้านแสนตอ หาดชะอม ท่าใหม่
 ท่าจัน บ้านน้ำหัก ภูเขาอำเภอสถิต บ้านเกาะหูกวาง^{๑๕} ท่าลม บ้านเต้า
 หมูบ้านหาดทรายงาม ปากน้ำโพ นครสวรรค์ มัทธิ บางเศรษฐี อำเภอ
 พยุหะคีรี ศาลอำเภอ ท่าน้ำอ้อย มโนรมย์ วัดโคก เกาะตารัก ธรรมา
 มูล ไชยนาท บางแม่ลูกอ่อน สรรพยา (พรมแดนไชยนาทเข้าสู่สิงห์บุรี)
 เมืองอินทร์ ท่างาม โคกขาม บ้านสมัคร์ สิงห์บุรี บ้านหมื่นหาญ ไชโย
 อ่างทอง บางไทร บางปะอิน

รถไฟ จากบางปะอินเข้ากรุงเทพฯ

เส้นทางที่กล่าวถึงในวรรณคดีเรื่องนี้ชี้ให้เห็นถึงเส้นทางคมนาคมไปยัง
 ภาคเหนือสายเก่า ก่อนที่เส้นทางรถไฟสายเหนือจะสร้างเสร็จสมบูรณ์ถึงสถานี
 เชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาผู้คนก็เปลี่ยนไปเดินทางด้วย
 รถไฟมากขึ้น เพราะสะดวกและรวดเร็วกว่า เส้นทางคมนาคมสายเก่าดังกล่าว
 จึงถูกลืมเลือนและไม่เป็นที่รู้จักในยุคหลัง อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงภูมิประเทศ
 ของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่ลุ่มจตุรลุ่มฝั่งแม่น้ำนับตั้งแต่เชียงใหม่ถึง
 ปากน้ำโพ นครสวรรค์ แต่เดิมเมืองเหล่านี้มีความสำคัญเพราะเป็นเส้นทาง
 ลุ่มจตุรลุ่มระหว่างภาคเหนือกับกรุงเทพฯ แต่เมื่อการเดินทางเปลี่ยนไปนิยมใช้
 รถไฟมากขึ้น ชุมทางการค้าและบ้านเรือนของชาวบ้านทั่วไปก็ย้ายตามไปยังริม
 เส้นทางรถไฟด้วย

นอกจากนี้ ชื่อสถานที่ดังกล่าวจะช่วยให้มองเห็นความเปลี่ยนแปลงและ
 วิวัฒนาการภาษาไทยที่ในสมัยปัจจุบัน สถานที่บางแห่งก็ได้เปลี่ยนชื่อ หรือ
 เปลี่ยนวิธีเขียนไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็น ไชยนาท ปัจจุบันก็เขียนว่าชัยนาท และ พระ

^{๑๕} บ้านเกาะหูกวาง ปัจจุบันรู้จักกันในนาม บ้านหูกวาง

ยาแมน ปัจจุบันเขียนว่า พญาแมน จากเดิมกำแพงเพชร เปลี่ยนเป็น กำแพงเพชร และ พาสี เปลี่ยนเป็นภาสี เป็นต้น

ในที่นี้ก็มีได้กล่าวถึงเพียงเฉพาะสถานที่และเมืองต่างๆที่เดินทางผ่าน ขณะที่ไปและกลับจากมณฑลพายัพเท่านั้น แต่ก็ยังได้พรรณนาถึงสภาพการคมนาคมในล้านนาเต็มไปด้วยความยากลำบาก เพราะลักษณะภูมิประเทศที่ได้มีไปด้วยภูเขาสูงสลับซับซ้อนเป็นจำนวนมาก จนก่อให้เกิดพื้นที่ที่มีระดับแตกต่างกันมา และส่งผลให้แม่น้ำปิง วัง ยม น่าน โดยเฉพาะทางต้นน้ำจะมีน้ำไหลเชี่ยว และมีเกาะแก่งจำนวนมาก แต่ในฤดูแล้งน้ำบางตอนตื้นเขิน จึงเป็นอุปสรรคต่อการคมนาคมติดต่อระหว่างเมืองสำคัญทางภาคเหนือกับกรุงเทพฯ ไปพร้อมกันด้วย อีกทั้งยังต้องเดินทางขึ้นเขาลงห้วยและต้องบุกป่าฝ่าดง ดังปรากฏให้เห็นในคำประพันธ์ตลอดระยะทางเสด็จประพาส ดังนี้

๑ ที่ลืบแปดทางไต่ข้าม	สันบรร พต ^{๑๖} พ่อ
ปรากฏนามเขาบัน	ย่านน้ำ
ผิเอยอุทก ^{๑๗} กัน	สำเร็จ แล้งนา
โยอุตสาร์แสรัง ^{๑๘} ห้ำ	หั้นช้อย ^{๑๙} จากเรือน ฯ
๑ เติรเบียดบรรพตข้าม	ลำธาร มากแฮ
พักผ่อนกระบวรสาร	ปาง ^{๒๐} อัน (หน้า ๖๕) หรือ

^{๑๖} บรรพต หมายถึง ภูเขา

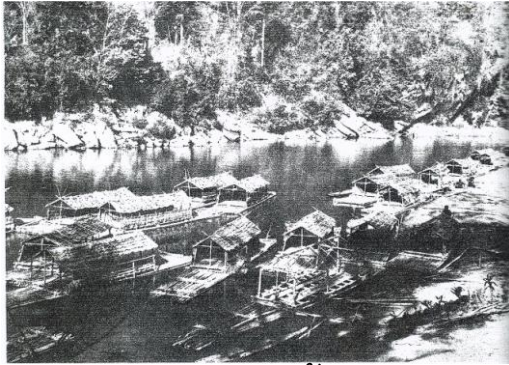
^{๑๗} อุทก หมายถึง น้ำ

^{๑๘} แสร้ง หมายถึง แกล้ง จงใจทำ

^{๑๙} ช้อย หมายถึง ช้ำ ป่าว

^{๒๐} ปาง หมายถึง บาง ครั้ง เมื่อ

๑ เรือล่องตามน้ำลิว แลลาย ตาเฮย
ผ่าเกาะผายแก่งหลาย แหล่งบ้าน (หน้า ๑๐๖)

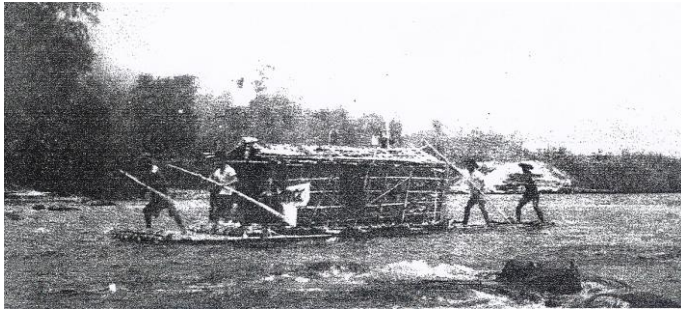
ภาพแพที่ใช้ล่องแม่น้ำปิง

ภาพเรือหางแมงป่องที่ใช้ล่องแม่น้ำปิง

ในการล่องแม่น้ำจากมณฑลพายัพกลับกรุงเทพมหานครนั้น มีความยากลำบากประการหนึ่งคือการนำเรือแล่นผ่านแก่งซึ่งมีเป็นจำนวนมาก และในนิทานโบราณคดี ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ทรงเล็งเห็นวิธีการนำเรือผ่านแก่งว่ากระทำได้ ๒ วิธี วิธีแรกคือ “ผาย” จะกระทำโดยตีกรรเชียงเรือให้เข้ากับสายน้ำไหลลงช่องแก่ง เรือจะลอยลงมากับเกลียวน้ำด้วยความเร็วสูงมาก ลูกเรือและนายท้ายเรือทุกคนจะต้องช่วยกันค้ำเรือหลบหลีกก้อนหิน วิธีนี้ใช้เวลาไม่ก่นาที่ เรือก็แล่นผ่านแก่งได้ ส่วนอีกวิธีหนึ่งเรียกว่า “ล่องคลองฮีบ” วิธีที่พวกชาวเรือเอาก้อนหินเล็กๆวางเรียงกันเพื่อวางตน้ำให้ไหลเป็นทางลงมาข้างช่องแก่ง เมื่อจะเอาเรือลงช่องคลองฮีบต้องเอาเรือผูกท้ายโยงไปรั้งไว้บนตลิ่งแล้วให้คนยืนรายในน้ำประคองสองข้าง ค่อยๆหย่อนเชือกให้เรือลงใช้เวลาประมาณ ๒๐ นาทีจึงพ้นแก่ง^{๒๑}

^{๒๑} สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ. นิทานโบราณคดี. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๕), ๔๐๘-๔๐๙.

ภาพการล่องแพผ่านโขดหิน

นอกจากนี้ กวียังพรรณนาถึงความทุกข์ทรมานร่างกายที่ต้องนอนกลางป่า และความบอบซ้ำที่ต้องตระกำลำบากในการเดินทางอันทุรกันดารเช่นนี้ ไม่ที่จะเป็นการลำบากกายจากการถูกช้างเหวี่ยง หรือการถูกยุงกัด เช่น

๑ ขึ้นคอยลงห้วยดงหมู เลียบไหล่ เขานา

บุกป่าฝ่าพงไพร

ลักอ้อ

ลำบากทั่วภายใน

อกชอก

ซ้ำเอ๋ย

ช้างเหวี่ยงเพียงปางซ้อ

พักร้อนผ่อนกายฯ (หน้า ๓๓) หรือ

๑ เย็นนอนโปงป่าอ้อ

กลางพน^{๒๒}

พนเหลือบเหลียวแลยล

แต่อ้อ

อ้อล้อมประจุกคน

ทำค่าย

ค้ายักใจย่อมห้อ

ทเวศ^{๒๓} เว่า^{๒๔} หานางฯ (หน้า ๖๕)

๑ ปากฟิงฟิงเก่งแท้

เจียวนา

นอนวิสูตรแล้วหนา

ไปไป^{๒๕}

มะกะสะ^{๒๖} ยังลดมา

เจาะกัด ได้ไอย

^{๒๒} พน หมายถึง ป่า

^{๒๓} ทเวศ หรือเทวศ หมายถึง การคร่ำครวญ ความลำบาก

^{๒๔} เว่า หมายถึง พุด

^{๒๕} ไป หมายถึง โว พุดอวดดี

โดนปากยุงฟังไอ้

เริต^{๒๓}ไร้ไนทรา^{๒๔}ศูนย์ ฯ (หน้า ๑๙)

นอกจากนี้ กวียังบรรยายถึงสภาพภูมิอากาศของแต่ละภูมิภาคด้วย กล่าวคืออากาศที่หนาวเย็นขณะที่ต้องรอนแรมอยู่กลางป่าในภาคเหนือ ซึ่งแตกต่างจากความร้อนแรงของแสงแดดขณะล่องเรือกลับพระนคร ความยากลำบากของการเดินทางในครั้งนี้นำให้มีหลายครั้งที่กวีระบุว่าต้องไหว้ขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่ต่างๆ เพื่อขอให้เดินทางโดยสะดวกและปลอดภัย ดังนี้

๑ ผ่านเกาะยงหมากข้า	ขอผอง พรเฮย
เมี่ยงหมากพหลุหนุ่มยง ^{๒๕}	เช่นเจ้า
ขอเจ้าจุงให้สอด	สบสวาท ไวเทอญ
ให้ล่องเรือสะดวกเข้า	จวบแคว้นแดนกรุง ฯ (หน้า ๑๐๓)

หรือ

๑ ที่เกาะพระแก้วยุพ	ราชา แรมเฮย
ตั้งจิตต์คิดบูชา	ประณตไหว้
ขอรัตนปฏิมา	จงโปรด
ป้องปกข้าบาทให้	กลับบ้านด้ายดี ฯ (หน้า ๑๐๔)

ไม่เพียงแต่ **ลิลิตพ้ายัพ** ที่บันทึกความยากลำบากในการเดินทางไปภาคเหนือก่อนที่จะมีการสร้างทางรถไฟสายเหนือเท่านั้น แต่ยังมีบันทึกการเดินทางของผู้ที่เคยเดินทางไปภาคเหนือในช่วงเวลาดังกล่าวก็พ้องกัน อันแสดงให้เห็น

^{๒๖} มะกะสะ เขียนว่า มกสะ หมายถึง ยุง รื่น

^{๒๓} เริต หมายถึง ค้างอยู่ รั้งไป ตกใจตื่น

^{๒๔} ไนทรา หมายถึง นอนหลับ

^{๒๕} ยง แปลว่า วาง

เห็นถึงความยากลำบากในการเดินทางด้วย ดังเช่นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ได้ทรงบันทึกความยากลำบากในการไปตรวจหัวเมืองเหนือว่า

“ถึงเดือนตุลาคมข้าพเจ้าจึงขึ้นไปตรวจหัวเมืองเหนือ ในสมัยนั้นยังไม่มีรถไฟสายเหนือ ต้องลงเรือเก๋งฟ่งเรือไฟไปตั้งแต่ออกจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปทางเรือจนถึงอุตรดิตถ์ แล้วเดินทางบกไปเมืองสวรรคโลกลงเรือมาจากสุโขทัย แล้วเดินบกไปถึงเมืองตาก ลงเรือล่องจากเมืองตากกลับลงมาจนถึงเมืองอ่างทอง ขึ้นเดินบกไปเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่สุด แล้วกลับทางเรือมาถึงกรุงเทพฯ ในเดือนธันวาคม”^{๓๐}

อีกทั้งยังกล่าวถึงความยากลำบากในขณะล่องแม่น้ำปิงเมื่อปี ๒๔๖๔ ตอนหนึ่งว่า “... ระยะทางที่ล่องมาวันนี้มีเนินเขาตกรน้ำเป็นระยะมาตลอดทาง บางแห่งงามน่าดู แต่เวลาล่องมาน้ำตื้นเรือติดต้องเข็นบ่อยๆ ... ตอนจวนถึงแม่น้ำวกวณเสียเวลาอย่างยิ่ง ชาวบ้านเดินบกเพียง ๕๐ เส้น^{๓๑} ทางเรือล่องถึง ๒ ชั่วโมง”^{๓๒} เช่นเดียวกับที่เดเนียล แมคกิลวารี ก็ได้บรรยายถึงความลำบากในการเดินทางไปเชียงใหม่ไว้ในหนังสือชื่อ ภาคพายัพแสนไกล ว่า “เพราะความ

^{๓๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **เทศาภิบาล** (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๕), ๔๓/.

^{๓๑} ๑ เส้นยาวเท่ากับ ๔๐ เมตร (๑ วา เท่ากับ ๒ เมตร และ ๒๐ วาเป็น ๑ เส้น)

^{๓๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ **อธิบายระยะทางล่องน้ำปิง**, หน้า ๕ อ้างถึงใน สวัสดิ์ ประยูรเสถียร **การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. ๒๔๓๖ – ๒๔๗๖)** (ปริญญานิพนธ์หลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๒๓), ๔-๕.

ยากลำบากในการเดินทางดังกล่าว การเดินทางระหว่างกรุงเทพฯ-เชียงใหม่ในสมัยนั้นต้องใช้เวลาถึง ๔๙ วันในฤดูน้ำหลาก และ ๘๙ วันในฤดูน้ำน้อย”^{๓๓}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตระหนักถึงความยากลำบากในการเดินทางนี้ด้วยเช่นกัน พระองค์จึงทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการสร้างทางรถไฟเพื่อเชื่อมเมืองต่างๆของประเทศเข้าด้วยกัน ซึ่งจะยังความเจริญมาสู่ประเทศไปพร้อมกันด้วย ดังจะเห็นได้จากที่พระองค์มีพระราชดำรัสตอบพระยาสุรียานุวัตร ผู้แทนเสนาบดี กระทรวงโยธาธิการ เมื่อครั้งเสด็จเปิดเส้นทางรถไฟที่บ้านพาชี พ.ศ. ๒๔๔๘ ความว่า

๑ จอมไทยดำรัสได้	ตอบคำ อมาตย์นา
ไฟเราะสุดควรจำ	จดไว้
รถไฟเป็นเครื่องนำ	ผลสู่ ประเทศแฮ
ปวงราษฎรจักได้	สุขทั้งพูนสิน ฯ
๑ แผ่นดินก็จักได้	รับผล อิกนา
จักช่วยผูกประชาชน	ชิดเข้า
ความรักรัฐมณฑล	จัดเกิด ทวีพ้อ
ความรักชาติจักเร้า	เร่งให้ไทยเจริญ ฯ (หน้า ๓)

๒.๒ บันทึกประวัติศาสตร์และตำนานท้องถิ่น

การเดินทางไปมณฑลพายัพครั้งนี้ กวีได้ผ่านสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์หลายแห่ง และยังมีบางแห่งที่มีเรื่องราวและตำนานท้องถิ่นเล่าขานต่อกันมา กวีจึงบันทึกเรื่องราวของสถานที่ที่เดินทางผ่านทั้งที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และที่เป็นตำนานท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นในเขตมณฑลพายัพและนอกเขต

^{๓๓} เดเนียล แมคกิลวารี ภาคพายัพแสนไกล, ๒-๓

ในเขตมณฑลพายัพ กวีกล่าวถึงตำนานสำคัญทางภาคเหนือ ๓ ตำนาน คือ **ตำนานพระธาตุช่อแฮ** (แพร่) โดยกวีบรรยายไว้ว่า

๑ ^{ร้าย} ... กำหนดตามตำนาน ว่าในลานมีหมาก หากผู้ใดขบเคี้ยว
เมาแรงเรียวเหลือทน จนพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จจาริกมาถึง จึงมี
พุทธบัญชา ให้ตาค่อมปิ่นปาย เก็บหมากทลายหนึ่งลง มาถวาย
องค์ตถาคต พระแสงดงพจน์สั่งไว้ นำหมากไปเถิดเจ้า เคี้ยวบมิเมา
อีกเลย เคี้ยวเสบายเหมือนหมากอื่น ชนแตกตื่นภาแซ่ กิตติศัพท์แผ่
ฟุ้งจร นครซึ่งตั้งขึ้นใหม่ จึงได้นามแพร่^{๓๔} สาเหตุนามเช่นนี้ ดัง
แจ้งในตำนาน ฯ (หน้า ๓)

ข้อความข้างต้นเป็นการกล่าวถึงตำนานพระธาตุช่อแฮ เมื่อผู้เขียน
ตรวจสอบตำนานที่ปรากฏในลิลิตพายัพเกี่ยวกับพระธาตุช่อแฮก็มีข้อความ
คล้ายคลึงกัน จะต่างกันเฉพาะในตำนานพระธาตุช่อแฮ ฉบับเต็มที่เราว่า
พระพุทธรูปเจ้ามาประทับ ณ ที่แห่งนี้ ซึ่งมีต้นหมากต้นหนึ่งสูง ๒๐ วา ใหญ่ ๘
ก่า มีลูกดกและงามมาก พระพุทธรูปเจ้าจึงตรัสว่าหมากต้นนี้ใหญ่โตมาก
อ้ายค่อมจึงทูลตอบว่าหมากต้นนี้หากผู้ใดรับประทานเข้าไปแล้วมักจะเป็นบ้า
พระพุทธรูปเจ้าจึงให้ปิ่นเอามาทลายหนึ่ง และทรงเสวยให้ดู แล้วจึงรับสั่งว่า
หมากนี้หวานไม่ย่นอย่างว่าเลย แล้วก็ส่งให้อ้ายค่อมลองกินดูบ้างแต่ปรากฏ
ว่าหมากนั้นหวานดีและเมื่อกินแล้วก็ไม่เป็นบ้า ... พระพุทธรูปเจ้าทรงทำนายว่า
สถานที่นี้เป็นที่รื่นรมย์ดีหมากต้นนี้ถ้าคนใดกินยอมเป็นบ้าแพร่ไป ในกาล
ต่อไปที่นี่จักเป็นเมืองและชื่อว่า “เมืองแพร่” แล้วพระองค์ก็ลูบพระเกศา
ให้ลัวะอ้ายค่อม ๑ เส้นประดิษฐานไว้ ณ ที่นั้น ^{๓๕}

^{๓๔} สงวน โชติสุขรัตน์, **ตำนานเมืองเหนือ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (นนทบุรี : ศรีปัญญา, ๒๕๕๒),
๖๓๓ - ๖๓๔.

ต่อไปคือ **ตำนานหลักเมือง หรือเสาชินทิล** (เชียงใหม่) กวีบรรยายหลักเมืองที่เชียงใหม่ว่ามี ๒ ตำนาน ตำนานหนึ่งเล่าว่าได้หลักเมืองจะมีกระโถน ๔ ทิศ ทิศหนึ่งสิ่งให้ประจัน ทิศหนึ่งเสื่อเย็นแผ่น ทิศหนึ่งดาบส อีกทิศเป็นช้างเดินกราน^{๓๕} และอีกตำนานหนึ่งเล่าว่าเทวดาใช้ให้ยักษ์ ๒ ตนบินเหาะมาลงเฉพาะที่เชียงใหม่และอยู่อารักษ์ ใครกล้ากรายยักษ์ก็จะสังหารพลาญชีพ แต่เมื่อผู้เขียนตรวจสอบกับ

ตำนานหลักเมืองหรือที่รู้จักกันในนาม “เสาชินทิล”^{๓๖} (ในปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วิหารเสาชินทิล ในวัดเจติยหลวงวิหาร จังหวัดเชียงใหม่) หลายฉบับกลับมีรายละเอียดต่างจากที่กวีบรรยายไว้ และจำนวนส่วนใหญ่กล่าวฟ้องกันว่า “พระอินทร์จึงบอกว่า ให้ชาวบ้านหล่ออ่างข้าง”^{๓๗} หนา ๘ นิ้วมือขวาง กว้าง ๔ ศอก ขุดหลุมลึก ๘ ศอก แล้วปั้นรูปสัตว์บกสัตว์น้ำทุกอย่างในโลกอย่างละคู่ ปั้นรูปคนทั้งหลายให้ครบร้อยเอ็ดเจ็ดภาษา บรรจุน้ำป้อนเหล่านี้ส่งลงในกระโถนเอาลงฝังไว้ท่ามกลางเมือง กลบดินปรับพื้นเสมอดีแล้ว สร้างเสาชินทิลด้วยอิฐก่อเสาปูนประดิษฐานไว้เปื่องบน แล้วให้ทำการกราบไว้บูชามิได้ขาด จึงเห็นได้ว่าไม่มีตำนานใดที่ระบุว่าได้เสาชินทิลจะมีกระโถน ๔ ทิศและระบุว่าแต่ละทิศจะมีรูปใดไว้เลย

เช่นเดียวกับในตำนานที่ ๒ ที่กล่าวถึงยักษ์นั้น ในตำนานเสาชินทิลที่กล่าวถึงยักษ์ก็กล่าวย้อนกลับไปตั้งแต่สมัยที่อาณาจักรลัวะยังรุ่งเรืองในดินแดนนี้

^{๓๕} กราน หมายถึง ค้ำ ยัน

^{๓๖} คำว่า “อินทิล” หมายถึง เสาเขื่อนหรือเสาประตูเมือง

^{๓๗} อ่างข้าง หมายถึง กระโถน

ว่า การสร้างเวียงนพบุรีของลัวะที่มีพระฤๅษีเป็นที่ปรึกษากำหนดขอบเขตและแบบแปลนให้ นั้น ได้เป็นสื่อติดต่อขอเสาสหลักเมืองที่ทำด้วยศิลาแท่งที่บจากพระอินทร์มาให้ ในครั้งนั้นพระอินทร์ได้ประทานเสาสินทิลต้นที่ ๒ ให้เวียงนพบุรี โดยให้กุมภภณ ๒ ตนเอาเสาสินทิลใส่สาแหรกหามนำมาประดิษฐานไว้เหนือแท่นกลางเมือง แต่ตำนานเกี่ยวกับการสร้างเสาสินทิลในยุคต่อมา กล่าวคือไม่มีครั้งใดที่กุมภภณจะยอมไปอีก เนื่องจากเกลียดกลัวพฤติกรรมต่ำหยาบของชาวเมือง

ตำนานสุดท้ายเกี่ยวกับ**พระพุทธสิหิงค์** (เชียงใหม่) **ลิลิตพายัพ**ให้ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธสิหิงค์ว่า พระนารายณ์มหาราชมีโองการให้พระสงฆ์ไปลังกา เมื่อพระสงฆ์มาถึงก็มีอักษรจากพระเจ้านพิตี^{๓๔} มาถึงพระองค์ ขอถวายบรรณาการและขอพระราชทานพระพุทธรูปแบบลังกาไว้สักการะสักองค์ พระนารายณ์โปรดพระราชทานพระสิหิงค์มาเป็นมิ่งเมือง จึงมีการจัดสร้างสิ่งอารามขึ้น

แต่เรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธสิหิงค์ในสมัยพระนารายณ์นั้น แตกต่างจากที่กวีพรรณนาไว้อย่างสิ้นเชิง เพราะในความเป็นจริงนั้น สมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพขึ้นมาตีเชียงใหม่ เมื่อปีฉลู ตรีศก จุลศักราช ๑๐๒๓ (พ.ศ. ๒๒๐๔ บางตำนานก็ว่า ๒๒๐๕) พระเจ้าแสนเมืองมา เจ้าเมืองคนใหม่รักษาเมืองไว้ไม่ได้ แตกหนีไปยังเมืองอังวะ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงอัญเชิญพระพุทธสิหิงค์ลงไปประดิษฐานไว้ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ กรุงศรีอยุธยาเป็นเวลานานถึง ๑๐๖ ปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ก็เสียกรุงแก่พม่า ครั้นนั้นกองทัพเชียงใหม่ได้ยกไปรวมในกองทัพพม่าด้วย ชาวเชียงใหม่ที่ไปด้วยนั้น เห็นพระพุทธสิหิงค์เข้า ก็อัญเชิญพระพุท

^{๓๔} พระเจ้านพิตี หมายถึง เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ในสมัยที่เชียงใหม่ยังเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนา

ลิลิตกลับไปได้ยังเมืองเชียงใหม่อีก^{๓๙} อีกทั้งในชินกาลมาลีปกรณ์ระบุไว้ว่า กษัตริย์ที่ส่งคณะทูตไปลังกาเพื่อกกราบทูลพระเจ้าสิหล และพระองค์ได้ พระราชทานให้คณะทูตนำพระสิหลปฏิมาลงเรือและกลับมา คือ พระเจ้าลวง^{๔๐} แห่งเมืองสุโขทัย กับพระเจ้าสิริธรรม^{๔๑} แห่งสิริธรรมนคร^{๔๒}

จะเห็นได้ว่าตำนานเกี่ยวกับเมืองเหนือไม่ว่าจะเป็นตำนานพระธาตุช่อแฮ ตำนานหลักเมืองเชียงใหม่ และตำนานเกี่ยวพระพุทธลิลิตนั้นมีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนอยู่ ซึ่งอาจเป็นเพราะกวีมิใช่คนพื้นเมืองภาคเหนือจึงไม่คุ้นเคยกับ ตำนานเหล่านี้มากนัก อาจเป็นเพียงการได้ยินได้ฟังเขาเล่ามาเท่านั้น เมื่อนำมา ถ่ายทอดอีกครั้งจึงต่างจากตำนานเดิมอยู่บ้างหรือบางครั้งก็ผิดเพี้ยนไปทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ การนำวรรณคดีที่มีใช้หลักฐานประวัติศาสตร์อย่างเต็มรูปแบบมาศึกษาใน หลานะหลักฐานประวัติศาสตร์จึงจำเป็นต้องตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลก่อน นำมาใช้อีกครั้ง

นอกจากนี้ เรื่องราวของสถานที่นอกเขตมณฑลพายัพที่กวีนำเสนอ เรื่องราวความสำคัญทางประวัติศาสตร์ในอดีตที่มานั้นยังมีอีก ๓ แห่งคือ **วัดพระยาแมน** อุดรดิตถ์ กวีบรรยายว่าในสมัยที่เจ้าเมืองพิษณุโลกและเจ้าเมือง พิษณุมีอำนาจต่างก็คิดที่จะแบ่งเขตให้เที่ยงธรรม โดยต่างฝ่ายต่างก็ลงเรือและ พายมาจากเมืองของตน ซึ่งพลพายของพิษณุโลกไม่ประมาทต่างรีบเร่งพายเรือ

^{๓๙} สงวน โชติสุขรัตน์, **ตำนานเมืองเหนือ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (นนทบุรี : ศรีปัญญา, ๒๕๕๒), ๕๒๓ – ๕๒๔.

^{๔๐} พระเจ้าลวง ท่านผูกคัทบาสิว่า รทรรราชา คำว่า รทร แปลว่า ลวง ลุ่ลวง สำเร็จ ต่อมา คำว่า ลวง กลายเป็น ร่วง คือ พระร่วง

^{๔๑} พระเจ้าสิริธรรม หมายถึง พระเจ้าศรีธรรม

^{๔๒} สิริธรรมนคร หมายถึง นครศรีธรรมราช

ผ่านน้ำมา แต่ทางฝ่ายพิชัยประมาทกลับเมาทั้งลำ เรือจึงได้เกยหาดและเกยตอ
ดังนั้น เมื่อฝ่ายพิษณุโลกมาถึงบ้านพระยาแมน และเมื่อฝ่ายพิชัยก็มา ต่างจึงขึ้น
บกเพื่อปักเขตแดน นับตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมาวัดนี้จึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า “ทำวบัน
แดน” ปัจจุบันวัดแห่งนี้เป็นที่รู้จักในนาม “วัดพระยาบันแดน” ตั้งอยู่ที่ตำบลพญา
แมน อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์

สถานที่แห่งที่สองที่กล่าวถึงคือ **เมืองเก่าในกำแพงเพชร** กวีเล่าถึง
ประวัติศาสตร์ของกำแพงเพชรในฐานะที่เคยเป็นเมืองเก่าที่มีความสำคัญมากใน
อดีตว่า เป็นเมืองที่เคยรุ่งเรืองมาก่อน มีนิเวศน์ อาวาส โบสถ์ วิหาร ปรากฏ
ปราสาทและพระธาตุที่งดงามตระการตา และพระศรีรัตนปฏิมากร (พระแก้ว) ก็
เคยสถิตอยู่ที่เมืองนี้มาก่อน ทั้งยังเคยเป็นเมืองที่มีความพร้อมมูลทั้งกษัตริย์ พล
รบ ช่างม้า จนเป็นที่ขึ้นชื่อลือชาว่าข้าศึกต่างพ่ายแพ้ความแข็งแกร่งของเมืองนี้
แต่น่าเสียดายที่มาบัดนี้กลายเป็นป่าดง ซึ่งเมื่อสอบถามกับพระราชพงศาวดาร
กรุงศรีอยุธยา ก็มีการกล่าวถึงความเจริญของกำแพงเพชรไว้ด้วยเช่นกัน

และบันทึกประวัติศาสตร์แห่งสุดท้ายที่กล่าวถึงคือ **บ้านเกาะหูกวาง**
(อำเภอสถิต นครสวรรค์) กวีเล่าย้อนถึงเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ใน
สมัยพระเจ้าเสือว่าเคยมาจับโคลงช้างที่นี้ ซึ่งทำให้พระองค์พิโรธที่จับได้ว่า
พระโอรสเห็นว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ที่ชราแล้วจึงคิดล้างชีพด้วยการทำหล่มดักไว้
ให้ช้างตกแล้วคิดจะรุมประหาร เมื่อช้างทรงข้ามเขตบึงกว้างมาแล้ว เมื่อหันพระ
วรกายไปทอดพระเนตรพระโอรสจึงทรงพิโรธจนยกพระแสงของ้าวขึ้นหมายจะ
ฟัน แต่พระบัณฑูรน้อยได้เช็ดตามขอรับ ปัดไม่ให้พระเชษฐาถูกขอลับ และสอง
พระโอรสก็เร่งขับช้างหนีไปตามท้องทุ่งผาแดง พระบิดาทรงขับช้างไล่หมาย
ประหาร จากนั้นก็ประกาศแก่ข้าพระบาทให้ติดตามจับสองกบฏมาได้ เมื่อจับ
ได้ พระเจ้าเสือก็ให้นำพระโอรสมาผูกกับหลักและลงอาญาด้วยการสังเียนอย่าง
สม่าเสมอเข้ายักป้ายยก และเขียนจนกว่าพระองค์จะเสด็จกลับพระนคร
พระโอรสจึงใช้นายพลให้ไปเชิญพระอัยยิกามาพบพระบิดา และพระอัยยิกาก็ทรงอ่อน

วอนขอภัยโทษให้สองพระโอรส จนพระองค์ทรงอภัยโทษให้แล้วเข้าพระโอรส
คืนเมือง

เมื่อสอบทานกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพน
รัตน์ ก็ปรากฏความตรงกันว่า

“ในปีมะเมีย จัตุวาศกนั้น, สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราช
หฤทัยปรารถนาจะใคร่ไปประพาสล้อมช้างเถื่อนในป่า... ครั้นถึงท่าเรือ
แขวงเมืองนครสวรรค์ จึงเสด็จขึ้นตำแหน่งตำแหน่งทัพพลับพลาอยู่
ตำบลบ้านหูกวาง แล้วทรงพระกรุณาให้ตั้งค่ายปีกกาล้อมฝูงช้าง
เถื่อน ณ ป่ายางกองทอง... อนึ่งในที่ระหว่างค่ายหลวงที่ประทับ ... มี
บึงใหญ่หลวงขวางอยู่หว่างกลาง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว...จึงมีพระ
ราชโองการตรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ให้เป็นแม่
กองกะเกณฑ์คนถมนนหลวงเป็นทางสถลมารคข้ามบึงใหญ่นั้นไป
ให้สำเร็จแต่ในเพลากลางคืนวันนี้...จึงเสด็จยাত্রาพระคชาธารไปโดย
วิธีสถลมารคข้ามบึงนั้น ครั้นไปถึงกลางบึง แลที่นั่นเป็นหล่มลึกนัก
ถมทุบราบไม่สู้แน่น แลเท้าช้างต้นนั้นเหยียบถลาล่มลงไป แล้วกลับ
ถอนขึ้นได้ จึงค่อยจดยกย่างไป สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระพิโรธ
แก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ยิ่ง ดำรัสว่าไฉ่สองคนนี้มัน
เห็นว่ากูแก่ชราแล้ว จึงชวนกันคิดเป็นกบฏ ทำถนนให้เป็นพลุหล่มไว้
หวังจะให้ช้างที่กูขี่เหยียบถลาล่มล่มลง แล้วมันชวนจะฆ่ากูเสีย
หมายจะชิงเอาราชสมบัติ..แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์
ความกลัวพระราชอาญาเป็นกำลัง ก็รีบขับช้างพระที่นั่งแล่นหนีบุก
ป่าไป แลช้างพระคชาธารจะไล่ติดตามมิทัน จึงมีพระราชโองการ
ตรัสร้องประกาศไปแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงว่า ท่าน
ทั้งหลายจงช่วยกันติดตามจับตัวไฉ่กบฏสองคนมาให้เราจงได้...ให้ลง
พระราชอาญาเสียณรับเสด็จเวลาเช้ายกหนึ่ง เย็นยกหนึ่ง เป็นนิจ
ทุกๆวันอย่าให้ขาดกว่าจะเสด็จพระราชดำเนินกลับลงไปพระนคร...

สมเด็จพระอัยกี^{๔๓}ได้ฟังดังนั้นก็ตกพระทัย ... รีบเร่งไปทั้งกลางวัน กลางคืน สี่วันก็ถึงท่าเรือที่ประทับ จึงเสด็จขึ้นไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ... เพื่อทูลขอพระราชทานอภัยโทษ...จึงทรงพระกรุณาโปรด พระราชทานโทษให้แก่กรมเทพามาตย์นั้น...แลสมเด็จพระราชบิดาก็ สิ้นความพิโรธ ทรงพระกรุณาตำรัสสั่งกิจราชการงานพระนครดีเป็น ปกติไม่เหมือนแต่ก่อนนั้น...”^{๔๔}

๒.๓ บันทึกพระราชกรณียกิจขณะเสด็จประพาส

การเสด็จประพาสในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ทรงดำรงพระยศเป็นพระบรมโอรสาธิราชทรงมีพระราชกรณียกิจอัน หลากหลาย ไม่เพียงแต่จะเสด็จเยี่ยมเฉพะะเมืองในมณฑลพายัพเท่านั้น แต่ พระองค์เสด็จเยี่ยมทุกเมืองที่เสด็จผ่าน ซึ่งพระราชกรณียกิจสำคัญที่ทรงปฏิบัติ คือ การเยี่ยมชมสถานที่สำคัญของทุกเมืองที่เสด็จผ่าน นับตั้งแต่การนมัสการ พระพุทธรชินราช การเสด็จวังจันทร์ และเชิงเทินค่ายเก่าที่พิษณุโลก การนมัสการ พระแท่นศิลาอาสน์ที่อุตรดิตถ์ การนมัสการพระธาตุช่อแฮที่นครแพร่ นมัสการ พระธาตุลำปางหลวง เสด็จวัดพระแก้ว ที่นครลำปาง ประพาสเพื่อ ทอดพระเนตรนกนานาชนิด ณ ห้วยหนองแส และนมัสการที่อาวาสพระตนหลวง หุ่นที่พะเยา นมัสการวัดเจ็ดยอด วัดกลางเวียง ไหว้พระสิงห์ และประพาสตลาด เจ็วที่เชียงราย การประพาสถิ่นช่างสาน ช่างปั้น ช่างเงิน กาด และร้านต่างๆที่ ถนนท่าแพ นมัสการวัดเจดีย์หลวง หลักเมือง พระสิงห์ พระนอน และดอยสุเทพ

^{๔๓} พระอัยกีในที่นี้หมายถึง กรมพระเทพามาตย์ พระราชมารดาเลี้ยงของพระพุทธเจ้า เลือ

^{๔๔} พนรัตน์, สมเด็จพระ, **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์** วัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๔), ๕๖๓-๕๖๔.

ที่เชียงใหม่ ประพาสตลาด และวัดที่เมืองตาก ประพาสเมืองเก่าที่กำแพงเพชร
เสด็จประพาสบึงบอระเพ็ดที่นครสวรรค์ นมัสการพระพุทธไสยาสน์ที่สิงห์บุรี
และประทับที่บางไทร ออยุธยา

การตรวจโรงทหารนับเป็นพระราชกรณียกิจที่พระองค์ทรงให้ความสำคัญ
เนื่องจากพระองค์สำเร็จการศึกษาวิชาการทหารที่โรงเรียนนายร้อยทหารบกที่
แซนด์เฮิสต์ (Sandhurst) จากนั้นทรงเข้ารับราชการในการกรมทหารราบเขา
เดอร์รัม (Durham Light Infantry) ที่ค่ายเหนือ (North Camp) ณ ออลเดอร์ชอต
(Aldershot) และได้เสด็จไปประจำหน่วยภูเขาที่ ๖ ค่ายฝึกทหารปืนใหญ่ที่ดาร์ทมัวร์
(Dart Moor) ไกลโอล์กแฮมป์ตัน (Okehampton) ต่อจากนั้นก็ศึกษาเพิ่มเติมที่
โรงเรียนปืนเล็กยาวที่เมืองไฮธ (School of Musketry of Hythe) ทรงได้รับ
ประกาศนียบัตรพิเศษและเหรียญแม่ปืน จึงทำให้พระองค์ทรงสนพระทัย
การทหารเป็นพิเศษ และในช่วงเวลานั้นยังมีผลของกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ทำให้
รัฐบาลเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงด้านทหารให้เข้มแข็งขึ้น เพื่อเป็นการ
เตรียมการป้องกันเหตุร้ายที่อาจเกิดขึ้นอีก และนับเป็นโอกาสดีที่รัฐบาลจะส่ง
กำลังทหารขึ้นไปสนับสนุนการดำเนินงานปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพได้
อย่างเต็มที่ ดังนั้นในการปฏิรูปการปกครองเป็นเทศาภิบาล จึงมีมาตราในการ
ป้องกันพระราชอาณาเขตโดยพระราชทานความสนใจแก่ชาวขอบขันฑสีมา โดย
โปรดให้มีกองทหารไปตั้งรักษาการณ์อยู่กับข้าหลวงใหญ่บัญชาการมณฑล ซึ่ง
โดยมากมียศทหารเป็นนายพลและนายพันอยู่แล้ว เมื่อมีราชการที่ต้องให้ทหาร
ปฏิบัติการโดยรีบด่วนก็บัญชาการทหารได้ด้วย และมณฑลที่ข้าหลวงใหญ่ไม่มี
ยศทหาร ก็ได้โปรดให้มีนายทหารผู้ใหญ่ไปบังคับบัญชาช่วยเป็นกำลังแก่ข้าหลวง
ใหญ่ซึ่งบัญชาการมณฑลนั้น ต่อมาราชการฝ่ายทหารจึงได้จัดแก้ไขโดยระเบียบ
ของกรมยุทธนาธิการให้มีประโยชน์ยิ่งขึ้น^{๔๕} ขณะเดียวกันก็เริ่มปรับปรุงโรงทหาร

^{๔๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **เทศาภิบาล** (กรุงเทพฯ : มติ
ชน, ๒๕๔๕), ๑๖๔

ให้กว้างขวางเป็นสง่าขึ้น เพิ่มสวัสดิการจัดอาหารให้อุดมสมบูรณ์ และแจก
เครื่องแบบใหม่ เปลี่ยนจากสีกากีซึ่งเป็นสีเครื่องแบบตำรวจให้เป็นสีเขียวเหมือน
เครื่องแบบทหารที่ไปจากกรุงเทพฯ ซึ่งขณะนั้นกำลังเป็นที่นิยมชมชื่นกันมาก
วิธีการดังกล่าวจึงจูงใจให้ราษฎรพื้นเมืองสมัครใจเป็นทหารมากขึ้น^{๔๖}

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พระองค์ให้ความสำคัญในการเสด็จตรวจเยี่ยมโรงทหาร
ในทุกเมืองที่เสด็จผ่าน และได้ทรงทอดพระเนตรการฝึกทหารที่เมืองตาก การ
แข่งขันของเหล่าทหารที่นครเชียงใหม่ และทอดพระเนตรการเดินทางสวนสนามของ
เหล่าทหารที่นครแพร่

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงตรวจสถานที่ราชการใหญ่ๆ ทุกแห่งและใน
ทุกเมืองที่เสด็จประพาสผ่าน ไม่ว่าจะเป็น ที่ว่าการมณฑล ที่ว่าการเมือง ศาลา
กลางจังหวัด ศาล เรือนจำ และโรงพยาบาล บางครั้งก็ทรงเข้าไปร่วมรับฟังการ
พิจารณาคดีของศาลด้วย เช่น การพิจารณาคดีของศาลเมืองที่จังหวัดตาก ซึ่ง
การเสด็จตรวจครั้งนี้ทำให้พระองค์ได้รับรู้ปัญหาและความเป็นไปของข้าราชการ
ในแต่ละเมืองได้เป็นอย่างดี เพราะการเดินทางตรวจราชการตามหัวเมืองเช่นนี้
นับว่าเป็นประโยชน์อย่างมาก ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้แสดง
ความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า “ความจริงปรากฏแก่ตัวข้าพเจ้าแต่ครั้งนั้นมาว่า ที่
เสนาบดีไปเที่ยวตรวจราชการตามหัวเมือง เป็นประโยชน์อย่างสำคัญมาก หรือ

^{๔๖} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๕๘/๔๔ สมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราชฯ รบ บังคมพลรัชกาลที่ ๖ ลงวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ อ้างไว้ใน
สร้อยสวัสดิ์ ประยูรเสถียร, การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. ๒๔๓๖ -
๒๔๓๖) (ปริญญาานิพนธ์หลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร ๒๕๒๓), ๒๕๐.

จะว่าเป็นการจำเป็นที่เดียวก็ได้ ต่อมาข้าพเจ้าจึงเที่ยวตรวจหัวเมืองเป็นนิจสืบ
มากกว่า ๒๐ ปี จนตลอดสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย”^{๔๗}

ยิ่งไปกว่านั้น การเดินทางครั้งนี้พระองค์ได้เป็นองค์ประธานในการเปิด
สถานที่สำคัญทั้งในและนอกมณฑลพยุพหลายแห่ง ไม่ว่าจะเป็นการเปิด
โรงเรียนบุญวาทย์วิทยาลัย ซึ่งตั้งชื่อเป็นเกียรติแก่เจ้าบุญวาทย์วงษ์มานิต ผู้
ครองนครลำปาง เพราะเป็นผู้เริ่มจัดตั้งโรงเรียนขึ้นในคุ่มเอง ในเวลาต่อมาก็ซื้อ
ที่ดินแล้วสร้างโรงเรียนขึ้นใหม่ให้ชื่อว่า โรงเรียนบุญวาทย์วิทยาลัย เป็นการขยาย
กิจการให้กว้างขวางขึ้น การเปิดถนนแก้ววรัฏฐ์ ซึ่งพระยาสุรสีห์วิศิษฐ์ศักดิ์ยังได้
ขอความร่วมมือจากบรรดาเจ้าผู้ครองนคร และเจ้านายบุตรหลานให้บริจาค
ทรัพย์และสิ่งของสำหรับการสร้างถนนและสะพาน ซึ่งก็ได้รับความร่วมมือร่วม
ใจกันเป็นอย่างดี โดยเฉพาะเจ้าอุปราช (ต่อมาคือเจ้าแก้ววรัฏฐ์) ได้รับหน้าที่
อำนวยการสร้างถนนสายเชียงใหม่ไปเชียงใหม่จนสำเร็จในเวลาอันรวดเร็ว
นอกจากนี้ยังทรงเสด็จวางศิลาฤกษ์อาคารเรียนของโรงเรียนหมอสอนศาสนาชาว
อเมริกัน ในวันที่ ๒ มกราคม ๒๔๔๙ ซึ่งปัจจุบันก็คือ โรงเรียนบรินสวอแยลส์
สำหรับการเปิดสถานที่นอกพื้นมณฑลพยุพนั้น มีทั้งการเสด็จเปิดสะพาน
นฤมิตร พระราชทานชื่อวัดสีตลาราม ที่นครสวรรค์ ตามคำขอของหลวงจิตร
จำนง และยังทรงเจิมเสาเอกศาลาว่าการเมืองใหม่ที่กำแพงเพชรด้วย

๒.๔ บันทึกเรื่องราวที่เกี่ยวกับมณฑลพยุพ

ตามที่ทราบกันอยู่แล้วว่า สยามเริ่มเข้าแทรกแซงทางการเมืองประเทศราช
ล้านนามาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ และจากสภาพการคมนาคมที่ยากลำบากทั้งทาง
น้ำและทางบก เป็นเหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่รัฐบาลกลางจำเป็นต้องปล่อย

^{๔๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **เทศาภิบาล** (กรุงเทพฯ : มติชน
, ๒๕๔๕), ๔๘

ราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนในล้านนา ปกครองตนเองอย่างเป็นอิสระในฐานะประเทศราชเรื่อยมา ซึ่งนับตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ล้านนาจึงมีฐานะเป็นประเทศราชของไทย ในช่วงเวลานั้นการปกครองของสยามต่อล้านนาคำนวณว่าหละหลวมมาก เพราะอาณาจักรล้านนามีพันธมิตรผูกพันกับสยามเพียงแค่ถวายเครื่องราชบรรณาการตามกำหนด ส่งกำลังทัพช่วยเหลือในราชการสงครามยามจำเป็น และตีมน้ำพัฒนาสัตยาตามกำหนดเท่านั้น

จนกระทั่งเมื่อจักรวรรดินิยมชาติตะวันตกที่ยิ่งใหญ่ คือ อังกฤษและฝรั่งเศสเริ่มขยายอำนาจเข้ามาครอบคลุมภูมิภาคนี้มากขึ้น เมื่อพิจารณาอาณาเขตโดยรอบของมณฑลพายัพจะพบว่าทิศเหนือและตะวันตกติดพม่า ทิศตะวันออกติดกับหัวเมืองลาวทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และทางตอนใต้ติดกับมณฑลภายใน ๒ มณฑลคือ มณฑลนครสวรรค์และมณฑลพิษณุโลก ด้วยเหตุนี้มณฑลพายัพจึงมีความสำคัญในฐานะเมืองหน้าด่านที่มีเขตแดนติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านที่สำคัญ เพราะในช่วงเวลานั้นพม่าตกอยู่ใต้การปกครองของอังกฤษ และลาวก็ตกอยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศส ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเกรงกลัวการแผ่ขยายอำนาจของมหาอำนาจทั้งสอง ดังปรากฏในพระราชดำรัสกับ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับการจัดระเบียบการปกครองของประเทศในครั้งนั้นว่า

“...ถ้าเราประมาทไม่จัดการปกครองบ้านเมืองเสียให้เรียบร้อย

ปล่อยให้หละหลวมอย่างเช่นเป็นอยู่เข้าไป เห็นจะมีภัยแก่บ้านเมือง บางทีอาจจะถึงเสียอิสรภาพของบ้านเมืองก็เป็นได้ ถ้าบ้านเมืองเสียอิสระแล้วกระทรวงธรรมการจะดีอยู่ได้หรือ การรักษาพระราชอาณาเขตด้วยการจัดการปกครองหัวเมือง ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยจึงเป็นการสำคัญกว่ามาก การนั้นตกอยู่ในหน้าที่กระทรวงมหาดไทยยิ่งกว่า

กระทรวงอื่น เพราะหัวเมืองทั้งปวงขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย
โดยมาก ...”^{๔๘}

ด้วยเหตุนี้ มณฑลพಾಯัพจึงเป็นหนึ่งในหกของมณฑลที่มีอยู่ก่อน พ.ศ. ๒๔๓๗ ซึ่งประกอบด้วย ๑. มณฑลลาวเฉียง ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ และภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพಾಯัพ ๒. มณฑลลาวพวน ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุดร มณฑลนี้เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) ยังคงรวมหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหลายหัวเมืองด้วยกัน รวมทั้งเมืองพวนที่เสียให้ฝรั่งเศสไปเมื่อเดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๖ ๓. มณฑลลาวกาบ ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอีสาน และในครั้งหลังที่สุดเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุบล ๔. มณฑลเขมร ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลบูรพา ๕. มณฑลนครราชสีมา แต่ก่อนเรียกว่ามณฑลลาวกลาง และ ๖. มณฑลญเก็ด จะเห็นได้ว่ามณฑลเหล่านี้ส่วนใหญ่จะอยู่ชายพระราชอาณาเขตก่อน และก็ทรงเลือกสรรบุคคลที่ทรงเกียรติคุณเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้ออกไปเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำบัญชาการต่างพระเนตรพระกรรณ

การปกครองในช่วงแรกรัฐบาลกลางจึงได้ดำเนินการปฏิรูปการปกครองเพื่อรวมดินแดนล้านนาไทยเข้าเป็นส่วนหนึ่งในพระราชอาณาจักรอย่างแท้จริง เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๖ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จัดการปกครองแบบมณฑลขึ้น ซึ่งมณฑลพಾಯัพประกอบด้วยหัวเมืองประเทศราช ๖ หัวเมือง คือ ๑. นครเชียงใหม่ ๒. นครลำปาง ๓. นครลำพูน ๔. นครน่าน ๕. แพร่ และ ๖. เกิน (ภายหลังยุบเป็นอำเภอเกิน ขึ้นกับนครลำปาง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔) ตั้งที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่นครเชียงใหม่ การปกครองที่เปลี่ยนแปลงไปครั้งนี้ส่งผลต่อตำแหน่งกษัตริย์แห่งล้านนาไทยที่ถูกลดฐานะให้เป็นเพียงเจ้าประเทศราช หรือเจ้าผู้ครองนครที่มีพันธะต่อไทยเท่านั้น แต่สยามก็ยังให้ความสำคัญแก่กษัตริย์และเชื้อพระวงศ์ทางล้านนาอยู่ หลักฐานสำคัญที่

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, ๓๑

ยืนยันแนวความคิดนี้คือ พระราชดำริของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เมื่อคราวที่เสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพในพ.ศ. ๒๔๔๘ ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า

“... การเลือกข้าราชการขึ้นไปในนั้นจะต้องกระทำโดยระวังมาก ถ้าจะเลือกแต่เฉพาะผู้มีความสามารถในทางราชการทางใดทางหนึ่งเท่านั้นไม่พอ จำจะต้องหาผู้ที่มีความคิดกว้างขวางรู้จักผ่อนผันในทางปกครอง ถ้าจะทำไปสำเร็จจะจำต้องอาศัยรอยพวกเจ้านายและผู้เป็นใหญ่ในพื้นที่เมือง คนไทยถึงแม้จะมีความสามารถปานใดถ้าไปเกิดเหตุให้เป็นที่บาดหมางหรือไม่ปรองดองกับคนในพื้นที่เมือง ถึงแม้คนพื้นที่เมืองนั้นจะไม่ขัดข้องก็คงยังลำบาก เพราะที่ไหนเลยคนไทยที่ขึ้นไปจากเมืองใต้จะทราบเหตุการณ์ และนิสัยใจคอของพลเมืองเท่าคนในพื้นที่เมืองเอง เพราะฉะนั้นถ้าคนในเมืองไม่ช่วย แม้การจะทำสำเร็จก็คงจะเป็นไปได้ชั่วคราวไม่ยั่งยืน ... ข้อสำคัญต้องพยายามที่จะกระทำให้ชาวเมืองเข้ากลมเกลียวกับเราได้ อย่าให้รู้สึกที่พวกเราไม่ไว้ใจหรือตั้งใจไปกดขี่เอาแต่อำเภोजใจเรา ...”^{๔๙}

แม้ว่าในช่วงเวลานั้นล้านนาได้รับการผนวกรวมเป็นส่วนหนึ่งของสยามแล้ว แต่ประเพณีที่ถือปฏิบัติมาแต่เดิมก็ยังได้รับการสืบทอดเรื่อยมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการถวายเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งจะพบว่า การเสด็จประพาสมณฑลพายัพในครั้งนี้ เจ้าผู้ครองนครสำคัญทั้งสามของอดีตอาณาจักรล้านนาเดิม ก็ยังคงถวายเครื่องราชบรรณาการแก่สมเด็จพระยุพราชขณะเสด็จประพาสด้วย ดังนี้

^{๔๙} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๕๘/๔๔ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกรรบบังคมทูลรัชกาลที่ ๖ ลงวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔ อ้างไว้ใน สวัสดิ์ ประยูรเสถียร การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. ๒๔๓๖ – ๒๔๓๖) (ปริญญาณิพนธ์หลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๒๓), ๒๑๘ – ๒๑๙

(ลำปาง)

๑ รัชฎา ^{๕๐} กุกุญ ^{๕๑} เจ้า	นครถวาย
นิเทศตำนานหมาย	ชื่อตัว
ทรงตอบขอบใจหลาย	ท่านท้าว
เสร็จกิจพิธีท้าว	เสด็จขึ้นคืนสถาน ฯ (หน้า ๔๓)

(เชียงใหม่)

๑ งามของถวายเอี่ยมล้วน	เงินตระการ
เป็นรูปแก่งแผ่นทยาน	เหยียบมัน
หลังสุนัขตั้งตำนาน	ท่านกล่าว
ว่าแปลกเป็นนิมิตฉะนั้น	จึงสร้างเมืองลง ฯ (หน้า ๓๗๐)

(ลำพูน)

๑ ^{ร้าย} ... ครั้นตอนปลายเสวยเสร็จ เสด็จออกที่พลับพลา
ข้าราชการจึงเข้า เฝ้าเพื่อถวายอภิวาท จึงเจ้าราชสัมพันธ์ พลันอ่าน
สารแทนปวงเจ้าหลวงข้าราชการ สถิตที่นครลำพูน ทั้งทูลถวายสิ่ง
สำคัญ อันปรากฏตำนานมี ฤๅษีสองตนถนัด กับนกหัสติรินทร์คาบ
กาบหอยเชิดอยู่ไซ้ ครั้นตรัสตอบเสร็จให้ เสด็จขึ้นเสร็จงาน ฯ (หน้า
๘๓) และ

๑ ในการประเสริฐนี้	เจ้าลำพูน
นอบเกศ ^{๕๒} บังคมทูล	แต่ให้
ถวายสินธพ ^{๕๓} มีตระกูล	ผ่านคู่ หนึ่งนา

^{๕๐} รัชฎา หมายถึง เงิน

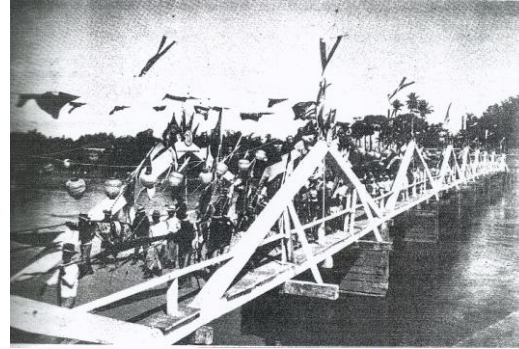
^{๕๑} กุกุญ หมายถึง ไก่ ไก่ป่า

^{๕๒} เกศ หมายถึง ศีรษะ

เป็นอาสน์^{๕๔} สมดังได้

มุ่งไว้หมายพลี ฯ (หน้า ๘๓)

จะเห็นได้ว่า การถวายเครื่องราชบรรณาการในครั้งนี้เป็นการแสดงความจงรักภักดีต่อกษัตริย์สยาม ดังที่เจ้านครลำปางถวายไถ่เงิน เจ้านครเชียงใหม่ถวายแท่งเงินในตำนาน และเจ้านครลำปางก็ถวายของสำคัญตามตำนานเมืองเช่นกัน และยังถวายม้ามีตระกูลเพิ่มอีกหนึ่งคู่

ภาพขบวนเสด็จเมื่อคราวเสด็จประพาสมณฑลพายัพ

นอกจากการแสดงการถวายเครื่องราชบรรณาการของเหล่าเจ้าผู้ครองนครแล้ว ยังพบว่าในการประพาสครั้งนี้ ชนชาติต่างๆที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ไม่ว่าจะเป็นการเข้ามาทำงานหรือเข้ามาใช้ชีวิตและประกอบอาชีพอยู่ทั้งในมณฑลพายัพและต่างมณฑลต่างก็มาเข้าเฝ้ารับเสด็จ เช่น ชาวจีนไหหลำที่นครสวรรค์

๑ พระเสด็จจรอยู่เบื้อง

ศาลา

เพื่อคณะไหหลำคลา

ระยอบเฝ้า

กิมฮวยรูปเทียนมา

ถวายนารถ

ครั้นเสร็จเยาวราชเจ้า

ยาตรเยื้องคืบเรือ ฯ (หน้า ๑๒๐)

^{๕๓} สิ้นชีพ หมายถึง ม้า

^{๕๔} อาสน์ หมายถึง ที่นั่ง

นอกจากนี้ยังมีการแสดงความสวามิภักดิ์ต่อพระบรมโอรสาธิราช ขณะที่เสด็จประพาสในหลากหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นการจัดกระบวนครั้วทวนรับเสด็จของชนต่างชาติพันธุ์ในเชียงรายได้ หรือ ชาวม่านที่ลำปางจัดละครมาถวายดังนี้

๑ ^{ร้าย} วันรุ่งขึ้นภูบาล^{๕๕} สถานราชการน้อยใหญ่ ให้ทรงตรวจสำเร็จ
ทั้งได้เสด็จทรงมนัส วัดสิงห์วัดกลางเวียง เรียงทองสองอ่าวาส อีก
ประพาสตลาดเจ็ยว เลี้ยวลดไปตามถนน จนแสงโสม^{๕๖} ส่องจัด พระจึง
รัตรีบกลับ มายังพลับพลาพลัน ครั้นถึงสิ่งโง่งบ้าย กรายกรออกหน้า
พลับพลา เพื่อทัศนากระบวนแห่ ครั้วทวนแล้^{๕๗} เสียงเดิร ดูเพลันตาน่า
ชม น่านิยมรูปสัตว์ สารพัดผูกงามอน ยังแลฟ้องฟังร้อง สร้อยส่ง
เสียงถวายชัย **ไทยเมืองมูเซอเจ็ยว** เลี้ยวลดหลามเข้าขบวน **มอญ**
มากมายภาษามี ล้วนยินดีจงรัก สวามิภักดิ์แต่พระเจ้า อยู่หัวเดชปก
เกล้า ไพรฟ้าอยู่เย็น ฯ (หน้า ๖๐)

หรือ

๑ ยามเย็นหมู่ ^{๕๘} ม่านผู้	สวามิภักดิ์
จัดเล่นละครชัก	แบบไซร์
ถวายแต่พระทรงศักดิ์	เพื่อเพลิด เพลันฟ่อ
แสดงจิตต์จงรักให้	ประจักษ์แจ้งแต่ไท ฯ (หน้า ๕๐)

ขณะเดียวกันก็ยังมีการแสดงความจงรักภักดีอย่างเป็นทางการของชาว
ม่านและเจ็ยวในเชียงใหม่ที่อ่านสารแสดงความจงรักภักดีต่อเบื้องพระพักตร์

^{๕๕} ภูบาล หมายถึง พระเจ้าแผ่นดิน

^{๕๖} แสงโสม หมายถึง แสงอาทิตย์

^{๕๗} แล้ หมายถึง ม้า

๑ ตอนบ้ายหม่ม่านเงี้ยว	พากัน
พร้อมกับตั้งสู้พลัน	นอบเกล้า
เฝ้าทูลบาททรงธรรม	อ้าอ่าน สารเส
แสดงจิตต์รักดีแต่เจ้า	ปกเกล้าแดนสยาม ฯ
๑ มีความปราโมชพร้อม	ถวายชัย
ยุพราชเจริญวัย	วุฒิแพ้ว
ขอเดชะพระไตรย	รัตนเลิด
จงปัดปวงปัทม์เกล้า	คลาไรร้องค์ ฯ (หน้า ๙๔)

การเข้าเฝ้ารับเสด็จของคนเฝ้าต่างๆหลากหลายชาติพันธุ์เช่นนี้ ทำให้เห็นว่าสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มณฑลพายัพเป็นดินแดนพหุวัฒนธรรมของชนชาติต่างๆที่อาศัยอยู่ร่วมกัน นอกจากนี้ยังจะพบว่าแต่ละชนชาติต่างก็มีประเพณี และวัฒนธรรมที่ต่างกัน ซึ่งหลักฐานที่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน คือ การแต่งกายที่ต่างกันออกไป ตัวอย่างชัดเจนที่สามารถยืนยันประเด็นนี้ เช่น การรับเสด็จขณะเสด็จเข้านครลำปาง พบว่าในกระบวนผู้มารับเสด็จมีหลายชาติพันธุ์ นับตั้งแต่จีนจาม ม่าน เงี้ยว และ คนเมือง (เจ้าล้านนา)

๑ ชนมากมวญริบร้าว	ได้ฤกษ์จึงให้ฮั่ว
ให้ฮั่วขบวนคลา ฯ	
โคลง ๔ ๑ กองหน้าดาษดาด้วย	จีนจาม ^{๕๔}
ตกแต่งด้วงดงาม	เงื่อน ^{๕๕} จั่ว
กลองตีเป่าตาม	ฉาบตอด
มังกรระอุ ^{๕๖} นำร้าว	โบกใบบอกขบวน ฯ

^{๕๔}จาม หมายถึง ชื่อนชนชาติหนึ่งที่ปัจจุบันอยู่ในเขตเวียดนามตอนใต้

^{๕๕}เงื่อน หมายถึง เหมือน

๑ สิงโตไฟเผ่นเลี้ยว	ลำพอง
อ้าโอษฐ์จางับประลอง	เล่นแก้ว
กลอกเนตร์เหลือกโลม ^{๖๐} สยง	สละแยก ทนตนา
คาบเล่นคายเล่นแล้ว	คลุกเคล้าอุลีถน ๗
๑ ถัดมาถึง ^{๖๑} มาน ^{๖๒} ทั้ง	หญิงชาย
ชายเนตร์ย่างบาทกราย	หัตถ์พ่อน
พ่อนพลงร่ำคำถวาย	ไชยเศร์
ไชยเศร์อย่างรู้ย่อน	ยอกย้ายไกลองค์ ๗
๑ สุดมานสบหมู่ ^{๖๓} เงี้ยว ^{๖๔}	ลักดำ ปัดนา
สตั้ม ^{๖๕} หัตถ์กุมร่มกำ	มหริต ^{๖๕} กัน
เงวียงถือบุษป ^{๖๖} คำ	รพนบ พระนอ
จิตต์ที่คุดก่อนนั้น	มละ ^{๖๗} ล้างมลาย ^{๖๘} ศูนย์ ๗

^{๖๐}อุช หมายถึง ชง

^{๖๑}โลม หมายถึง ขน

^{๖๒}มาน หมายถึง ชนชาติพม่า

^{๖๓}เงี้ยว หมายถึง ชนชาติไทใหญ่

^{๖๔}สตั้ม มาจากคำว่า สตมภ์ หมายถึง เส้า หลัก

^{๖๕}กำมะหริต หมายถึง ผ้าที่ทอด้วยขนสัตว์เกมไหม

^{๖๖}บุษปะ หมายถึง ดอกไม้

^{๖๗}มละ หมายถึง ละ ทั้ง

^{๖๘}มลาย หมายถึง แตก ตาย ทำลาย

๑ พวกเจ้าแต่งเยี่ยงเจ้า เบาราคณ
 โปกศิรุษะแดงตระการ นุ่งโก้ง
 ถือขอชื้อคอสาร กั้นสัป ทน^{๖๙}นา
 ช้างสายขอสัปโป้ง คชคร้ามคมขอ ฯ (หน้า ๔๐ -
 ๔๑)

เช่นเดียวกับในนครเชียงใหม่ที่มีลักษณะสังคมพหุวัฒนธรรมด้วยเช่นกัน
 เพราะมีทั้งฝรั่งอเมริกัน คนไทยเมือง ม่าน จีน และ เงี้ยว ที่มาใช้ชีวิตและประกอบ
 อาชีพอยู่ในดินแดนแห่งนี้ ซึ่งจะเห็นได้จากการบรรยายถึงขบวนชาวเมืองที่มาเฝ้า
 รับเสด็จ ดังข้อความว่า

๑^{๗๐} ที่ยี่สิบสามธันวาคม เข้านาฬิกาสามโมง เสด็จสู่โรงพยาบาล^{๗๑}
 วิทยาคาร โรงสวด **นักบวชอเมริกาชาติ** ปวงค่านับบาทภูมิ เปรม
 ปรีดีจริงใจ ที่ไพททรวงกรุณา ราชาเสด็จทอดพระเนตร^{๗๒} ทัวขอบเขตต์
 เหล่านั้น พลันพระเสด็จขึ้นรถ ลดเลี้ยวกลับพลับพลา ครั้นเวลาล่วง
 บ่าย เสด็จผันผายออกยัง บัลลังก์จัดหน้าจวน ให้คลาขบวนคร้วทาน
 ผ่านหน้าให้ถวายองค์ ตั้งบรรจงคิดจัด ผูกธูปสัตรีรูปคน หุ่นยนตร์
 หลากหน้าดู **ไทยเมืองกรู^{๗๓}**เข้าขบวน พ้อนนำยวนดาอึง แม่หญิงแต่ง
 กายงามหมู่ตุ้ตามลด เลี้ยว**ม่านจีนเงี้ยว**จงรัก รักดีพร้อมหน้ากัน
 อุตส่าห์สรรพประดาประดับ สรรพบริวารหมดมี ที่ควรภิกษุใช้ คิดจัด
 เพื่อจักให้พิศแล้วเจริญตา ฯ (หน้า ๓๗๘-๓๗๙)

^{๖๙} สัปทน หมายถึง ร่มทำด้วยผ้ามีระบายรอบคันยาว

^{๗๐} โรงพยาบาลอเมริกัน ปัจจุบันคือบริเวณตลาดเทศบาล ถนนวิชยานนท์

^{๗๑} กรู หมายถึง อาการที่ไปพร้อมๆกันโดยเร็ว

นอกจากนครเชียงใหม่แล้ว เชียงรายนับว่าเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมด้วย แต่อาจจะมีชนเผ่าที่ต่างไปจากนครลำปางและนครเชียงใหม่บ้าง เพราะมีชาวเย้าและมุเซอเพิ่มเติมเข้ามาในการเฝ้ารับเสด็จที่ปรากฏในลิลิตพ้ายพ ตอนหนึ่งว่า

๑ ^{ร้อย} กองตำรวจภูธร แลสลัปลสลอน^{๓/๒} เติรนำ ทหารกำยำเตีรเรียบ
เหยียบพสุธาครืนครั้น ต่อนั้นข้าราชการ นายทหารตำรวจ รวด
นำหน้ามาทรง ถัดองค์ราชภักฏ^{๓/๓} ล้วนขึ้นอัศวัจจัดสรรค์ เลือกแพก
พรรณแพกเทศ เนตรยามยลย้อมชม สมเกียรติ์ราชา ครั่งขบวนคลา
ถึงทวาร เวียงตระการ^{๓/๔} แต่งธง บง^{๓/๕} หมูราษฎร์ซ้อง ให้ก้องถวาย
เยาวราช ฝ่ายสินาด^{๓/๖} ส่งเสียง เปรี๊ยะป้งโครมคะครึก อธิกยี่สิบเอ็ด
นัด คำนับชัตติยกุมาร ไทยเมืองทยานยัตเยียด **หมู่เงี้ยว**เบียดกัน
มอง **ย้าว**^{๓/๗} นั้งยองจ้องชะเง้อ **มุเซอก**ลุ่มรุ่มดู พระภูธรหน่อไ้ ยก
หัตถ์เหนือเกศไ้หัว นอบน้อมนิยมชม ฯ (หน้า ๕๙)

ด้วยมณฑลพ้ายพในฐานะอดีตอาณาจักรล้านนาที่เคยรุ่งเรือง และปกครองตนเองมาเนิ่นนาน ดินแดนแห่งนี้จึงมีขนบธรรมเนียมที่น่าสนใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการต้อนรับแขกต่างบ้านต่างเมือง นั่นก็คือ ประเพณีบายศรี ซึ่งเป็นการสมโภชแบบโบราณ และมีพิธีรับพระขวัญ จะเห็นได้ว่าการเสด็จประพาสครั้งนี้ เจ้าผู้ครองนครของอาณาจักรล้านนาในอดีต ไม่ว่าจะเป็นนครเชียงใหม่ ลำพูน

^{๓/๒} สลอน หมายถึง เห็นเด่นสะพรั่ง

^{๓/๓} ราชภักฏ หมายถึง ข้าราชการ

^{๓/๔} ตระการ หมายถึง งาม ประหลาด แปลก

^{๓/๕} บง หมายถึง คล้อง ห่ม ปัง ชี ระบุ มองดู แลดู

^{๓/๖} สินาด หมายถึง ปืน

^{๓/๗} ย้าว หมายถึง ชาวเขาเผ่าเย้า

และลำปาง ต่างให้ความสำคัญกับการจัดเตรียมบายศรีเพื่อทำพิธีเชิญพระขวัญของสมเด็จพระยุพราชอย่างยิ่งใหญ่ ในที่นี้ ผู้เขียนขอยกข้อความบรรยายพิธีรับขวัญของนครเชียงใหม่มาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

โคลง ๔ ๑ ภูบาลทรงพร้อมเครื่อง

ยศขาว

อิศริยาภรณ์วาว

วับแพรว^{๓/๔}

สามโมงบ่ายเศษราว

เครื่องเศษ โมงนา

ทรงเครื่องเรืองระยับ

เหมาะได้เวลาถึง ฯ

๑ จึงยุรยาตรออกทอง

พระโรงพลัน

เจ้าอมาตย์เสนานันต์

แน่นเฝ้า

ประชุมถวายพระวรขวัญ

หน่อนาถ

พานรัชฎ์จัดครบแก้ว

ลำดับชั้นบายศรี ฯ

๑ มีพร้อมบุปผชาติซ้อน

สลักระการ เนตร์จริง

อีกสรรพโภชนาหาร

หลากล้วน

ทั้งเมี่ยงหมากรองพาน

คำสุก

ผจงแต่งไฟจิตรถ้วน

ครบสิ้นสิ่งปวง ฯ

๑ ข้าหลวงใหญ่และเจ้า

ครองนคร

ทั้งอมาตย์บุตรหลานสลอน

สลัปเฝ้า

จะเพาะพักตรพระภูธร

ทูลบาท พระนา

ฉันทะมอบบุรุษเฝ้า^{๓/๔}

กล่าวจะนี้ทูลขวัญ ฯ

๑^{ร้าย} ศักราชอันใสศรี เป็นวันดีแวน^๔ยิ่ง เทพไทยมิ่งมหิทธิ^๑ศักดิ์

อัศรมหาสุริยเทวบุตร ตนใหญ่รุดเข้าสู่ อยู่ณห้องยามดี จันทรมีศรี

^{๓/๔}แพรว หมายถึง แวววาว

^{๓/๔}เฝ้า หมายถึง แก่ อายุมาก

ย้ายถูก ลูกช่อมหาชัย อังคารไปสู่เมษ พิเศษใดบกลาย ศุภร์เสาร์
 ย้ายไปนา ฤทธาดี อุตมาสน์ พุทฺธสชาติฤทธมา ชัยราหูไปเป็นคู่ พุช
 เข้าสู่เมษน สุนทรบวรมิ่งมิตร อาทิตยได้อุสา^{๔๒} ลักขณามหาโชคดี
 วันนี้เหลือประเสริฐ เป็นวันเลิศชัยชนะ เป็นวันพระปราบศัตรู
 ลัพพัญญูทรงแทนแก้ว ปราบแพ้แล้วหมู่พล มารพจณมงคลการ
 ทำนยอเป็นวันดี หยิบบายศรีหลายลำ^{๔๓} หื้อ^{๔๔}เป็นลำดับสลับ
 ประดับไปด้วยบุปผาพรรณ อันหอมรสละเมาวอน ปักแซมซ้อน
 ยอดกาบ มีทั้งกุหลาบดาวเรือง จำปาเมืองจำปาแขก จัดซ้อนแซก
 ซ้อนกัน เบญจวรรณและเบญจมาศดอกหลายชาติหลากสี ดอกจำปี
 หอมอ่อน ดอกยี่สุ่นคำแล ฟั่นกระแตจันทร์กิ่งซึก อีกมณฑาชวะ^{๔๕}
 ชะวาด^{๔๖} เสาวรสชาติสีงาม บุปผาหลามหลากมี ดอกลีลาลาวร้อง
 คนที่ห้องในวัง เรียกดังว่าช่อนกลิ่น หอมเย็นลิ้นกลิ่นหวาน ดอก
 บานควะหอมอ่อน ได้เรียกขจรนั้นไซ้ไร แสงใสคือลำเจียก โยนก
 เรียกเกียงเหมย บุปผาเผยกลิ่นสะอาด ดูดาตาสะพรั่งพร้อม เพื่อ
 ว่าจะแต่งน้อม นอบเกล้าทูลขวัณ ฯ

^{๔๐} แวน หมายถึง อยู่เวร ประจำเวร

^{๔๑} มหินธิ หมายถึง มีฤทธิ์มาก

^{๔๒} อุสา หมายถึง เนื้อสนั่น

^{๔๓} ลำ หมายถึง หมู่ เหล่า พวก

^{๔๔} หื้อ หมายถึง คำที่เปล่งออกมาแสดงการรับรู้

^{๔๕} ชวะ หมายถึง เร็ว

^{๔๖} ชะวาด หมายถึง ชื่อปลาชนิดหนึ่ง

โคลง ๔ ๑ อันโกชนเอนโอบฐูล้วน หลากดี
จัดแต่งเคียงบายศรี เสรีจไว้
เชิญขวัญภูมิ ออย่าเนิ่น
จงเสด็จบริโภคให้ อิ่มสิ้นสิ่งสรรพ ฯ

๑^{ร้าย} พระนักรรรมเหนื่อเกศ มาต้องเขตต์พารา เครื่องบูชารับมิ่ง
มีหลายสิ่งหลายอัน เคียรสุกรตัมใหม่ ใส่โตกใหญ่จัดแสดง มีทั้งแกง
และดับตัม สุกเปื่อยล้นพานแถม มีหมูแนมไส้กรอก บมียอกหลาย
กระบวน เนื้อปิ้งหวนตัดสอด เข้าขาวปลอดบริสุทธิ ดังดอกพุดงาม
งอน นึ่งสุกอ่อนรองพาน ขมน้ำตาลหวานจะจ้อย^{๔๗} ขมน้ำอ้อย
เปี้ยกสาคุ เข้าตูแถมน้ำมะพร้าว กล้วยเขียวขาวกลิ่นถนอม ทั้งกล้วย
หอมกล้วยดิบ^{๔๘} บแห้งสับสุกงามดี จัดบายศรีทุกเยื้อง สรรพครบ
เครื่องทูลขวัญ บุหรีพันยากลุ่ม พลุดอกหนุ่มในบาง เจียนจีบวาง
พร้อมเลี้ยง อีกหมากเมี่ยงเรียงรอง ในพานยอ^{๔๙}ยอดเหมาะ
มะพร้าวเจาะคูตระการ น้ำหอมหวานเย็นใจ โกชนอันใดจัดแล้ว เพื่อ
รับมิ่งแก้ว หน่อเจ้าจอมสยาม ฯ

โคลง ๒ ๑ สามสิบสองขวัญทวนไท้ มาเถิดจงอย่าได้
อยู่ด้าวดงแดน ฯ

๑^{ร้าย} แสนวิเศษจอมขวัญ อย่าแผผัน^{๕๐}เที่ยวเล่น อย่างลนเต้น
ระหกระเหิน อย่าไปเพลินอยู่เงืง เขาเขินเหวหืดถ้ำ อย่าไปล้าในป่า

^{๔๗} จะจ้อย หมายถึง เล็กน้อย

^{๔๘} กล้วยดิบ หมายถึง ชื่อกล้วยชนิดหนึ่งซึ่งใบไม่กางแผ่ออกด้านข้างแบบกล้วยทั่วไป ผล
คล้ายกล้วยหอม แต่ผลเล็กขนาดกล้วยไข่

^{๔๙} ยอ หมายถึง เส้นใย เหมาะสม

^{๕๐} แผผัน หมายถึง หัน

ที่อาศัยหมีเสือ ทั้งยักษ์ฉนิผีพง และดงโขลงช้างเถื่อน ฅบมีเพื่อนจะ
ตกใจ ยินลัตร์ใหญ่ลัตร์น้อย ยามค่ำคล้ายจิ้งหรีดร้อง เสียงสนั่นก้อง
แดนไพร เสียงแมลงใยแซ่ซ้อง เสียงลิงร้องโหยคราง ยังเสียงป่าง
ค่างมี ดังอสนี^{๙๑}ผีโป่งป่า เวลาคืนมืดค่ำ เสียงพลิกพล้าปูนกลัว
ขวัญจะระร่ำสายลั่น อูระเจียนลั่นเป็นผงผุย นกจุกชะลุยคะทิ้งที่ด
จักร้องอืดเสียงวาง นกเค้าคางแมก^{๙๒}มีบ อยู่ตามหลืบดอยดอน หมา
ป่าหอนร่า^{๙๓}เล่น วึ่งเด่นโดดยืนยล แม้ขวัญดลพบไซร์ มักจักไล่ขับ
กัด ในแนวชฎด้านกว้าง ผุ่งซ้างมากมวณมี ผุ่งชะนีโหนหย่อนห้อย
เกาะกิ่งย้อยอวย^{๙๔}คราง อย่างไปกลางแดนไพร ป่าไม้แกมแรดหมู่
อย่าไปอยู่แกมฟาน^{๙๕} เสียงเพรียกขานโขก^{๙๖}ก้อง เสือโคร่งร้องสยของ
เย็น ขวัญอย่าเร้นในดง อย่าละเลิงหลงที่โถงกว้าง ตามหว่างเวียงเชิง
ผา พฤษาหลากแกมแซม^{๙๗} แซมคาหญ้าแฝก ลมพัดแยกกวัดไกว
ปลายใบหันเนือกน้อม ควันหมอกอ้อมโอบทอง ทุ่งท่าหมองหม่นใจ
ขวัญอย่าไปจมทราย ชายพระสมุทรคลื่นใหญ่ ลมกล้าฟองเพื่อน^{๙๘}

^{๙๑} อสนี หมายถึง สายฟ้า

^{๙๒} แมก หมายถึง ไม้ กิ่งไม้

^{๙๓} ร่า หมายถึง เปิดเต็มที่

^{๙๔} อวย หมายถึง ให้

^{๙๕} ฟาน หมายถึง เก้ง

^{๙๖} โขก หมายถึง คว่าหน้าลงเอาหน้าผากโขก

^{๙๗} แซม หมายถึง ต้นไม้ชนิดหนึ่ง

^{๙๘} เพื่อน หมายถึง หลงๆ ลืมๆ เลือน

เงือกงูเลื่อนมาตามคลื่น ดุน่าตื้นน่ากลัว ดุน่าระรัวตกใจ สิ้นธุไหลใช้
ตื่น คลื่นใหญ่เครง^{๙๙}คละ^{๑๐๐}ครื่น^{๑๐๑} ทุกเช้าคืนวัน ฯ

โคลง ๓๑ ๑ ขวัญภูธรขอเชิญ มาฟังเพลงระนาดส่อง

พิณพาทย์คัณฑ์กีกก้อง แจ่มแจ้วดุริยางค์ ฯ

๑^{ร้าย} ฟังเปิงมางกลองแขก จะแซ่แซกซอสี กระจับปี่วังเวง บรรเลงสั่ง
เสียงวอน ดุจลครฟากฟ้า เลอลบหล้าแดนดิน ขวัญภูมินทร์อย่าเนิ่น
อัญเชิญมาครบงาม ยามเมื่อพระราชยาตราเจียน^{๑๐๒}จากห้อง ทั้ง
แดดต้องลมเซย พระบ่เคยยุรยาตร์จากปราสาทในวัง ยามกลางไพร
ประเวศ ลูท่้องเทศหัวเมืองลาว ท้าวจำพหมปากกว้าง ทรงนั่งช้าง
กระเทือน บ่เหมือนเดิรกำปั่น พาร้องลั่นขวัญหาย หนีจากกายพระบ่
แค้ แม้ไปอยู่ที่ใด เชิญมาไวอย่าช้า พระเสด็จมาครานี้ เดชบารมี
ปกเกล้า หมู่ข้าเฝ้าทั่วไป ในประเทศลาวเฉียง^{๑๐๓} ชนในเวียงและ
นอก จัดกันออกท้าวหน้า ทำพลับพลารับนารถ ผู้ฉลาดการโยธา ชิด
เขียนมาเป็นอย่าง ทางประจันตะเขตต์^{๑๐๔}หนไกล บ่เหมือนในมหา
นคร ไม้ไผ่ซ้องแซมรอง บ่เหมือนท้องพระโรงเลย ฐบ่เคยจักต้อง
พักห้องแฝกแซมคา ยามราชาประพาส เชิญนารถมายั้งยับ ประทับ
ตามข้าบาท แต่งถวายกลางตามทาง พระอย่าครางกริ้วโกรธ ขอบ

^{๙๙}เครง หมายถึง เสียงดัง

^{๑๐๐}คละ หมายถึง ปน

^{๑๐๑}ครื่น หมายถึง เอิกเริก กีกก้อง

^{๑๐๒}เจียน หมายถึง เกือบจะ

^{๑๐๓}ลาวเฉียง เป็นชื่อเดิมของมณฑลพายัพ

^{๑๐๔}ประจันตะเขตต์ หรือเขียนว่า ประจันต์ หมายถึง สุดแดนปลายเขต

โปรดกรุณา เมื่อมาถึงบัดนี้ ที่นครแล้วสรรพเสร็จ เชิญพระเสด็จ
ประทับ พลัปลาระยับจำรูญครัน อันข้าบาททั้งหลาย ผจงจัดถวาย
ในเมือง มุงกระเบื้องหลายหลัง ยังฝากระดานตระการตา อันพระยา
สุรสีห์ มียศหากเคยทำ เหมือนพระโรงค่างามบ่เศร้า เชิญพระเข้า
บรรทม ข้าบาทนิยมนแผงไฟ ในเบื้องบาทธุลี ตั้งพระมุณีโปรดโลก
โชคจะมีแต่ให้ ชนม์ยืตได้ยาวโยชน เป็นผู้โปรดหมู่ประชา ขอสิมา^{๑๐๕}
ยื่นเทียง อย่าเปี่ยงป้ายเพื่อนคลอน ทุกข์ราษฎรรำงับ บำรุงสรรพสุข
ชน ทวณทลขอบกว้าง ภัยอย่ามาสติดข้างบาทให้ภูมิ ฯ

โคลง ๔ ๑ บัดนี้ข้อยจักได้ ฤๅช^{๑๐๖} หนึ่งนา
ผูกเครื่องครบงามอน เด็กกล้า
ยังอีกอัคร^{๑๐๗} สุนทร นวลสว่าง
สองสัตว์ควรอาสน์อ้า แห้งให้ทรงธรรม ฯ

๑ ร่าย
๑ สรรพสัตว์อันตรายเศร้าโคก สรรพโรคพยาธิภัย สรรพจัญไรแล
เสนียด อย่ามาเปียดเปียด^{๑๐๘} พาล สมดังสารข้อยพริ้ง สามสิบ
สองวรขวัญ แห้งนักรธรรมเหนือเกศ เลิศวิเศษสุรศักดิ์ อัครวรลักษณ์
สมบุรณ์ยิ่ง พระมิ่งแก้วราชา เสด็จมาแล้วอย่าคั่นคลาย หน่ายแหง
พระกายังค์ อย่าเปี่ยงอย่าสะดุ้ง อย่าแตกฟุ้งซ่านเซ็น อย่าแยกระ
เดนเหินไกล จงสดใสดังแก้ว แวรวบค่าควรเมือง อย่าชุ่นเคืองเศร้า
โคก เชิญบริโศกเสวยพลัน สรรพโภชนพราพร้อม อันข้อยน้อมทูล
ถวาย จัดแต่งรายไว้ท่า เนือปลาหลากย้าผัด สารพัดมวญมากครัน

^{๑๐๕} สิมา หมายถึง เขต แดน

^{๑๐๖} ฤๅช หมายถึง ช้าง

^{๑๐๗} อัคร หมายถึง ม้า

^{๑๐๘} เปียด หมายถึง รบกวณ ทำให้เดือดร้อน

พระขวัณสามสิบสองไซร์ แห่ณารถให้จงแขง แร่งไปยิ่งกว่าเก่า ได้
ร้อยเท่าพันทวี ทุกข์อย่ามีมาต้อง ภัยอย่าพาดพ้องไผ่ จงตกไปสู่ม
รรณิ ขอภูมิมีฤทธิ์ ฤทธิ์ภิญโญ^{๑๑๙}ยศ ปราบภูทั้งอาณาภาพ ปราบ
ปวงเค็ดศัตรู ในหมู่โขงชมพุทรีป ได้ฟ้ากลีบพสุธา แม่มาสู่จ่มลาย
ทั้งฝ่ายเหนือปักข์ได้ ให้มากราบยอบ^{๑๑๐}ระบอบ นอบพึงโพธิสมภาร
พระจงสราญตลอดเฒ่า ขอพระหน่อพุทธเจ้า จุ่งได้ตั้งประสงค์ปวง
นา ฯ

โคลง ๓	๑	ชนม์พระจงเต้าได้	ได้ผจงจบจบสองร้อย
		ยี่สิบปีดังข้อย	พริ้วพริ้วทูลขวัญแม่เทอญ ฯ
โคลง ๔	๑	ครั้นอ่านสารเสร็จเจ้า	ครองนพี สีนา
		ตำเค็ด่วนแทบบาศรี	หยิบด้าย
		มัดกรพระภูมิ	ตามแบบ
		เพื่อปิดปวงสิ่งร้าย	ชวดสิ้นไกลไฟทฯ(หน้า๓/๑-๓/๘)

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า กวีเห็นความสำคัญและความงดงามของ
ประเพณีรับขวัญอันเป็นประเพณีสำคัญของท้องถิ่นนี้ด้วยเช่นกัน จึงพรรณนาไว้
อย่างละเอียด จนทำให้ผู้อ่านรับรู้ถึงความงดงามของการจัดทำบายศรี ด้วยการ
ระบุนิดของดอกไม้ นานาพันธุ์ที่นำมาประดับตกแต่งสำหรับอาหารต่างๆที่ใช้ในการ
รับพระขวัญ รวมไปถึงคำเชิญพระขวัญของหมอขวัญที่ระบุนายละเอียดของ
ภยันตรายต่างๆอันเป็นเหตุให้เสียพระขวัญไประหว่างเดินทาง และความ
ยากลำบากที่ต้องเผชิญขณะเดินทางรอนแรมมายังมณฑลพายัพ ซึ่งต่างจาก
ชีวิตประจำวันที่ทรงเคยชินขณะที่ประทับอยู่ในพระราชวัง แต่เมื่อมาถึงผู้คนที่อยู่
ในมณฑลแห่งนี้ต่างก็พยายามที่จะให้พระองค์ได้รับความสะดวกสบายดังเช่นที่

^{๑๑๙}ภิญโญ หมายถึง ยิ่ง ยิ่งขึ้นไป

^{๑๑๐}ยอบ หมายถึง ทరుกลง ย่อลง

คุ้นเคยเหมือนประทับในพระนคร ขณะเดียวกันก็ได้สรรเสริญถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ที่ปกป้องประเทศจากข้าศึกศัตรู และทำให้ประเทศมั่นคงและสงบสุขร่มเย็น จนช่วยให้บรรดาผู้ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารได้มีชีวิตอยู่อย่างสุขสบาย เมื่อพิธีเสร็จสิ้นแล้ว เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ในฐานะตัวแทนชาวเมืองก็มัตต้ายที่พระกรของพระองค์เพื่อปิดเป่าสิ่งชั่วร้ายไม่ให้นำมาแผ้วพานพระองค์ได้

นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ครั้งสำคัญในการเสด็จประพาสครั้งนี้คือ ขณะที่พระบรมโอรสาธิราชเสด็จประพาสนครเชียงใหม่ตรงกับวันคล้ายวันพระราชสมภพของพระองค์ ในวันที่ ๑ มกราคม ด้วยเหตุนี้ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ พร้อมด้วย ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชนในเมืองต่างร่วมกันจัดงานฉลองวันคล้ายวันพระราชสมภพในครั้งนี้อย่างยิ่งใหญ่ โดยเริ่มตั้งแต่บ่ายวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๔๘ ที่มีการแจกทานแก่ยากจกจำนวน ๕๐๐ คน ในช่วงเย็นก็มีการนิมนต์พระสงฆ์จำนวน ๒๖ รูปมาเจริญพระพุทธมนต์ และตอนค่ำก็มีงานเลี้ยงทั้งเจ้านาย อมาตย์ ข้าราชการ และชาวต่างประเทศต่างๆ ระหว่างนั้นเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ได้จัดดนตรีมาบรรเลง และมีเกมการแข่งขันต่างๆ ต่อมาในเช้าวันที่ ๑ มกราคม ๒๔๔๙ เจ้าและอมาตย์บางคนได้จัดสำรับอาหารมาให้พระองค์ทรงประเคนปิณฑบาตร จากนั้นมีผู้คนจำนวนมากนำสิ่งของมาถวาย ช่วงบ่ายพระนพิตพิศาลคุณได้ถวายธรรมเทศนา จากนั้นพระองค์ทรงโปรดให้ปวงเสนามาตย์และข้าราชการ ยามเย็นพระองค์ทรงรถทอดพระเนตรประทีปในทุกถนนที่ข้าราชการ พ่อค้า และประชาชนร่วมกันจัดแต่งซุ้มต่างๆอย่างงดงาม ตอนค่ำมีพระราชทานเลี้ยง และทรงโปรดให้จับฉลาก จากนั้นก็ทอดพระเนตรละครที่มีผู้จัดมาถวาย

๒.๕ บันทึกกรายนามข้าราชการปกครองเมือง หัวเมือง และมณฑลต่างๆ

ลิลิตพಾಯัพ ในฐานะที่เป็นบันทึกการเดินทางของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระยศเป็นพระบรมโอรสาธิราชชั้น บัณฑิตกนามของข้าราชการที่ปกครองเมือง หัวเมือง และมณฑลต่างๆ ที่พระองค์ ทรงได้พบขณะที่ทรงเสด็จประพาสมณฑลพಾಯัพในครั้งนั้น รายชื่อที่ปรากฏใน เรื่องจึงอาจใช้เป็นหลักฐานในการสอบทานหากมีผู้ต้องการตรวจสอบข้าราชการ ที่ดำรงตำแหน่งในสมัยนั้นด้วยอีกทางหนึ่ง

ในวรรณกรรมเรื่องนี้ปรากฏรายนามบุคคลต่างๆที่รับราชการช่วงเวลานั้น ดังนี้

ที่	รายนาม	ตำแหน่ง
๑.	พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค)	ผู้แทนเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย
๒.	พระยาอมรินทรภักไชย (จำรัส รัตนกุล)	ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล นครสวรรค์
๓.	พระยาชลบุรี (เจริญ จารุจินดา)	ปลัดมณฑลนครสวรรค์
๔.	พระเรืองฤทธิ์สงคราม	ผู้บัญชาการทหารที่นครสวรรค์ (ดูแลโรงทหาร)
๕.	พระนิกรกิติการ (กัก ศรีเพ็ญ)	ผู้ว่าราชการจังหวัดพิจิตร
๖.	พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ เนติโพธิ)	ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล พิชณุโลก
๗.	พลตรีหม่อมเจ้าศรีใส	ผู้บัญชาการทหารที่มณฑล พิชณุโลก
ที่	รายนาม	ตำแหน่ง
๘.	พระกาญจนดิฐบดี (อวบ)	ปลัดมณฑลพิษณุโลก
๙.	พระบริรักษ์โยธี (เวท)	ผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่
๑๐.	เจ้าบุญวาทวงศ์มานิต (บุญทวงศ์ ณ)	เจ้าผู้ครองนครลำปาง

	ลำปาง)	
๑๑.	เจ้าอินทวโรรส	เจ้าผู้ครองนครลำพูน
๑๒.	เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์	ข้าหลวงใหญ่ของมณฑลพายัพ
๑๓.	เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์	ข้าหลวงเทศาภิบาล
๑๔.	เจ้าแก้วนรวิรุ	เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่
๑๕.	พระนพิตพิศาลคุณ	เจ้าคณะธรรมยุติกนิกาย เชียงใหม่
๑๖.	พระยาฤทธิไกร	ผู้ดูแลโรงพยาบาลที่นครเชียงใหม่
๑๗.	พระยาสุจริตรักษา	เจ้าเมืองตาก
๑๘.	พระวิเชียรปรางกร	เจ้าเมืองกำแพงเพชร
๑๙.	พระไชยณนารถ	เจ้าเมืองไชยนาท
๒๐.	พระราชวินิจฉัย	เจ้าเมืองสิงห์บุรี
๒๑.	หม่อมอมรวงศ์วิจิตร	เจ้าเมืองอ่างทอง
๒๒.	พระพิเรนทรเทพ (เชย ยมาภัย)	ผู้เดินช้างบาทช้างทรง
๒๓.	นายร้อยเอกไชย บุนนาค	ผู้เดินช้างบาทช้างทรง
๒๔.	พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ (อ้อด ศุภมิตร)	ผู้เดินช้างบาทช้างทรง
ที่	รายนาม	ตำแหน่ง
๒๕.	หลวงอมริรักษ์ราชฤทธิ (นกยูง วิเศษกุล)	ผู้เดินช้างบาทช้างทรง
๒๖.	นายจ๋ายง (สาย ณ มหาชัย)	ผู้เดินช้างบาทช้างทรง

๒.๖ การบันทึกความเจริญของประเทศและภาพของกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๕

แม้ว่าจุดมุ่งหมายสำคัญของวรรณคดีเรื่องนี้จะเน้นไปที่การเสด็จประพาสยังมณฑลพายัพ แต่ทว่าในตอนต้นและตอนจบของบทประพันธ์ ก็ยังได้แสดงให้เห็นถึงความเจริญของประเทศสยามในช่วงเวลานั้น โดยยกย่องว่าเป็นผลมาจากพระปรีชาสามารถและพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว ไม่ว่าจะเป็ความเจริญก้าวหน้าทางด้านสาธารณูปโภค ทั้งรถม้า
รถราง รถจักร และระบบไฟฟ้า

ยิ่งไปกว่านั้นยังแสดงให้เห็นว่า การค้าต่างประเทศก็มีความเจริญไปพร้อม
กันด้วย เพราะมีชนชาติต่างๆเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของพระองค์เป็น
จำนวนมาก ทั้งฝรั่ง จีน แขก และม่าน ทั้งนี้ ก็แสดงความเห็นเพิ่มเติมว่าความ
เจริญดังกล่าวนี้ได้รับความร่วมมือจากเหล่าอมาตย์และข้าราชการที่เปี่ยมไป
ด้วยความรู้และความสามารถเป็นจำนวนมาก และบ้านเมืองสงบร่มเย็นจาก
เหล่าทหารที่มีความองอาจกล้าหาญทั้งทหารบกและทหารม้า จนสามารถปราบ
ศัตรูที่คิดจะมารุกรานประเทศให้แตกพ่ายไป

นอกจากนี้ ก็ได้พรรณนาถึงความมั่งคั่งของกรุงเทพฯว่าสวยงามเมือง
สวรรค์ ทั้งปราสาทราชวัง พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันเป็นที่
ประดิษฐานพระแก้วมรกต ซึ่งประชาชนที่อยู่ในเมืองก็เต็มไปด้วยความสุข ดัง
ความว่า

๑ วิไลนิเวศน์ทำว	จอมสยาม
ปราสาทปรางมาศงาม	เพริศแพรว
ประเสริฐพระอาราม	อุโบสถ
องค์พระมรกตแก้ว	เหล่าข้าปวงนิมมฯ (หน้า ๑๓๒)

ในการศึกษาครั้งนี้ไม่เพียงแต่จะพิจารณา **ลิลิตพ่ายพ** ในฐานะเอกสาร
ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญดังที่แสดงอรรถาธิบายอย่างละเอียดแล้วข้างต้น
ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งที่มีอาจเสี่ยงที่จะกล่าวถึงคือ การพิจารณาใน
ฐานะวรรณคดีที่มีคุณค่าทางวรรณศิลป์เรื่องหนึ่งด้วย จะเห็นได้ว่าในวรรณคดี
เรื่องนี้เริ่มต้นด้วยชนบการยอพระเกียรติพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงปกครองในช่วงเวลา
นั้น ซึ่งชนบดังกล่าวปรากฏให้เห็นมาตั้งแต่การแต่งวรรณคดีสมัยอยุธยา ใน
เรื่องนี้ก็เช่นกัน ผู้ประพันธ์ก็เริ่มต้นเรื่องด้วยการยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยแสดงว่าประเทศนี้โชคดีที่มีพระมหากษัตริย์ผู้ทรง
พระปรีชาสามารถ จนทำให้ประเทศสยามเป็นปึกแผ่นมั่นคง มีความเจริญ

ทางด้านการค้าพาณิชย์ จนมีคนต่างชาติต่างศาสนาเข้ามาพึ่งโพธิสมภาร ทั้งยังมีความก้าวหน้าเทียบได้กับอารยประเทศ ขณะเดียวกันประเทศก็เข้มแข็งสามารถที่จะป้องกันตนจากอริราชศัตรูได้ และในตอนท้ายก็ยังคงย้ำความดั่งเช่นตอนต้นเพื่อแสดงความจงรักภักดี ผู้เขียนขอยกตัวอย่างให้เห็นชัดเจนดังนี้

โคลง ๔ ๑ ไทยเปรมพึงพระบาท จอมสยาม

หมู่มิตรชยาดนาม

ท่านไท่

พระนำเทศสู่ความ

เจริญยิ่ง เจริญนา

เพื่อพวกเราจักได้

เทียบหน้าเทียมเขาฯ (หน้า ๒) หรือ

๑ ภูมิเอาเดชป้อง

ปกราษฎร์

หมู่ปัจจามิตร^{๑๑๑}ชยาด

หัวด้าว^{๑๑๒}

ระยอบหมอบแทบบาท

บงกช

เหมือนหมู่เทพนบท้าว

สักรผู้ครองสรวง ฯ

ความโดดเด่นทางวรรณศิลป์อีกประการที่เห็นได้ชัดคือ กวีใช้ “ชนบ” นิราศมาสื่อความทุกข์ทรมานในการต้องพรางจากนางอันเป็นที่รักมาชั่วขณะและมีความหวังว่าจะได้กลับไปพบนางอีก โดยอาศัยการพรรณนาธรรมชาติมาช่วยสื่ออารมณ์และชี้ให้เห็นความคิดถึง ความห่วงหาอาทรถึงนางอันเป็นที่รัก ซึ่งจะปรากฏอยู่เป็นระยะๆ ทั่วทั้งเรื่อง เช่น

๑ เติรทางมาหว่างไม้

ไพรพนม

พลางทอดทัศนาศม

หมู่ไม้

^{๑๑๑} ปัจจามิตร หมายถึง ข้าศึก ศัตรู

^{๑๑๒} ด้าว หมายถึง แดน ประเทศ

โมกม่งหม่มม่นมม
แม่อยู่^{๑๑๔}จักได้

ยางอยู่ รัย^{๑๑๓}แม่
ช่วยชี้ชวนชม ฯ

๑ นางชนิวิเวกให้
แหว่หวาดว่านุชครวญ
ออกโษษฐ์เอ่ยพญ^{๑๑๖}อน
มาพีจ่งพิตน้อย

โหยหวน
คร่ำ^{๑๑๕}ซ้อย
มาแม่ มาแม่
เถิดน้องนวลองค์ ฯ (หน้า ๓๓)

ขณะเดียวกัน กวีก็ยังใช้ชื่อสถานที่ต่างๆ ที่เดินทางผ่านมาสื่อความทุกข์
ความว้าเหว่ ความห้วงหาต่างๆ ที่ได้รับขณะเดินทาง และยังเดินทางมาไกลเท่าไร
อารมณ์คิดถึงต่างๆ ยิ่งทวีความรุนแรงเพิ่มขึ้น

๑ บางแม่ลูกอ่อนไอ้
ยามจากลูกยังเยาว์
ตนจรแต่ใจเนา^{๑๑๗}
เจ็บอกฟกสุดแก้

อกเรา
อยู่แท้
เคหะ เคียงแม่
เกศกัมจำทน ฯ

๑ สรรพยาขนานชื่อบ้าน
ดีแต่ชื่อยาหา

นาวาผ่านเฮย
ห่อน^{๑๑๘}ได้

^{๑๑๓} รัยบ หมายถึง แพรพรรณาว

^{๑๑๔} ฐ หมายถึง ท่าน

^{๑๑๕} คร่ำ หมายถึง ร้องไห้

^{๑๑๖} พญ หมายถึง น้องหญิง

^{๑๑๗} เนา หมายถึง อยู่

ขนาดโตจักษ์รักษา

คล้ายโสก ได้นอ

ข้อยเจ็บหนักยิ่งไซ้

พิชกล้ำกลัวย่า (หน้า ๑๒๖-๑๒๗)

กวีไม่เพียงแต่นำธรรมชาติรอบตัวมาสื่ออารมณ์ของตนเท่านั้น แต่กวียังได้นำตัวละครเอกจากวรรณคดีเรื่องต่างๆ จำนวนมากมาเปรียบเทียบความรักและความทุกข์ของตนที่ต้องจากนางมาเพื่อปฏิบัติราชกิจ จึงเห็นได้ว่า กวีนอกจากมีความชัดเจนและเชี่ยวชาญด้านการประพันธ์เป็นอย่างดี กวียังเป็นผู้รู้ในด้านวรรณคดีเรื่องต่างๆ เป็นอย่างดีอีกด้วย เช่น

๑ เห็นธารคิดเทียบครั้ง

อิเหนาพา

ระเด่นนุชบุษบาคลา

ร่วมถ้ำ

สองสมเสร็จสองมา

ธารสระ สรงเฮย

สองสนุกเล่นห้ำ

เล่นเพียง^{๑๑๙}เสวยสวรรค (หน้า ๓๒)

หรือ

๑ ที่ปากห้วยไร่ตั้ง

พลับพลา

เพื่อพระยุพราชา

ประทับร้อน

นึกถึงไร่รจนา

นึกอิจ ฉาเฮย

เงาะป่ายังได้ซ่อน

เชิดแก้วนางชม ฯ (หน้า ๓๓-๓๔) หรือ

๑ ย่านมัทรีตรี^{๑๒๐}เจ้า

มัทรี

ยามทราบโพธิสัตว์ศรี

กษัตริย์^{๑๒๑}ไซ้รู้ยกกุมาร^{๑๒๒}ประทานชี^{๑๒๓}หิณะชาติ^{๑๒๔} แล้วนา^{๑๑๙} ห่อน หมายถึง เคย ไม่^{๑๑๙} เพียง หมายถึง เท่า เสมอ เหมือน^{๑๒๐} ตรี หมายถึง คัด ตรึงตรอง^{๑๒๑} กษัตริย์ในที่นี้หมายถึง พระเวสสันดร

เหลือโคกนางรำให้

นึกไว้สงสาร ฯ (หน้า ๑๒๔)

จากการศึกษาประวัติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างละเอียด ก็เป็นเครื่องยืนยันให้เห็นถึงความชัดเจนและเชี่ยวชาญด้านวรรณคดีไทยของพระองค์ได้เป็นอย่างดี เนื่องจากพระองค์ทรงสนพระทัยในการประพันธ์ทรงเป็นนักปราชญ์ราชกิจ และในฐานะที่ทรงเป็นกวี พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทประพันธ์หลากหลายแบบ ทั้งสักวา เสภา นิราศ ละครร็อง ละครรำ โขน ลิเก รวมทั้งโคลงของไทยโบราณ เช่น จิตรลดา วิชขุมาลี และละครพูดคำฉันท์ นอกจากนี้ยังทรงสนับสนุนและชักชวนให้ผู้อื่นเขียนหนังสือ และโปรดให้ตั้งวรรณคดีสโมสร เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๗

นอกจากนี้ กวียังมีลีลาวรรณศิลป์โดดเด่น โดยเฉพาะความสามารถในการใช้ภาพพจน์ที่มีความลึกซึ้งงดงามในการชมความงาม ทั้งการชมกระบวนรถ กระบวนช้าง และกระบวนม้า ในการเดินทางทางสถลมารค และกระบวนเรือขณะเดินทางโดยชลมารค การชมกระบวนการเดินทางต่างๆเช่นนี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงความโดดเด่นของกวีในเชิงวรรณศิลป์แล้ว ยังเป็นการบันทึกภาพประวัติศาสตร์ของพาหนะในการเดินทางในช่วงเวลานั้นด้วย ทำให้ผู้ที่ไม่มีโอกาสได้อยู่ ณ ที่นั้น สามารถสร้างภาพกระบวนเสด็จเหล่านี้ได้ เพราะกวีบรรยายไว้อย่างละเอียด ดังตัวอย่างการบรรยายถึงกระบวนเรือทั้ง ๑๑ ลำที่แล่นตามกันไปตามลำน้ำ ขณะที่พระบาทสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จจากนครสวรรค์เพื่อเดินทางไปยังอุตรดิตถ์ หลังจากที่ถูกราบังคมพูลลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สถานีรถไฟบ้านพาชี ดังความว่า

โคลง ๓ ๑ ครั้นได้ฤกษ์คลาขบวน ดุยวนต่ายิ่งล้ำ

^{๑๒๒} กุมาร หมายถึง กัณหา ชาลี

^{๑๒๓} ชี หมายถึง ชูชก

^{๑๒๔} หินชาติ หมายถึง มีกำเนิดต่ำ

ดุจหมู่เฝ้าเล่นน้ำ	พิศแล้วเพลันตา
โคลง ๔ ๑ งามกระบวนชลมารคล้วน	นาวา เรียงแฮ
งามเมื่อพระยาตรา	ยับยั้ง
งามเรือเปรียบอินทรา	สนะล่อง
งามติดงามต่อตั้ง	ถี่ถ้วนล้วนลาม ฯ
๑ เรือกกลนำร่องน้ำ	มณฑล เตรียมแฮ
เรือที่นั่งศิริชล	เทียบข้าง
เรือมะโรงชักโยงกล	จักร์แล่น กลางนา
เรือเครื่องเทียบซ้ายส้าง	สลับล้วนกระบวนเรือ ฯ
๑ ถัดมามหาดเล็กตั้ง	ที่สาม รองเฮย
พวงปิกนิกอมายุตาม	จัดทั้ง
ปิกนิกมหาดเล็กยาม	ตั้งเครื่อง
เรือสี่หนึ่งยังยั้ง	อยู่ท้ายรายไป ฯ
๑ เรือกกลหนึ่งไล่ท้าย	เวหน ^{๑๒๕} นามฤ
บรรทุกสรรพของชน	เครื่องใช้
เรือกุกผูกข้างยล ^{๑๒๖}	เพลันยั้ง เพลันพอ
สิบเอ็ดลำเรือได้	ล่องน้ำตามกันฯ(หน้า ๑๕ – ๑๖)

นอกจากนี้ยังมีการชมกระบวนม้า ขณะออกเดินทางจากอุตรดิตถ์ และชมกระบวนช้าง หรือกระบวนคช ระหว่างการเดินทางจากบ้านด่านไปจังหวัดแพร่

๑ หนึ่งนาฬิกาเศษน้อย ไอรสา ธิราชเฮย

^{๑๒๕} เวหน หมายถึง พ้า

^{๑๒๖} ยล หมายถึง มอง

ทรงเครื่องสู่อาชา ^{๑๒๗}	เพริศแพรว
ปวงข้าพระบาทนา	นาต่าง ตามมา
พร้อมเสด็จพระเสด็จแคล้ว	เคลื่อนคล้อยขบวนไคล ๗
๑ งามครันม้าที่นั่งคล้อย	สารพัน งามพ้อ
หางหยกหางชัน	เชิดหน้า
ยกข้อยกเท้าผัน	ผยองรวด เร็วนา
ลีลตประเสริฐม้า	สนิทล้นดำนีร ๗ (หน้า ๓๑)

ชมกระบวณคช

๑ ^{ร้าย}งามกระบวณคช^{๑๒๘}ไต่เต้า ปวงคชเข้ากระบวณไป แลวิไล
 เพลิดเพลีน มีผู้เค็ดตรวจตรา ตำรวจสี่ขึ้นม้า นำหน้ารื้อรายขบวน ม้าเจ้า
 ยวนนำคลา^{๑๒๙} ถัดและ^{๑๓๐}มาถึงสาร^{๑๓๑} สองทหารหาญจบเจน ขึ้นช้างเขน
 นำไคล^{๑๓๒} คชพระชัยนวลโหะ นำหน้าพระคชธาร ยังอีกสารที่นั่งรอง
 สองเชือกข้างโดยมี ล้วนลับศรีแลตระการ นอกนั้นสารหลายเชือก
 บริหารเลือกประจำตน ต่างจรดลลำดับเกียรติ บัณฑิตเยี่ยมายาวขบวน แลดู
 ควรเกียรติเจ้า ทั้งข้าพระบาทเข้า ต่อให้ติดขนอง ทานนา ๗ (หน้า ๓๒)

นอกจากนี้ กวียังนำ “ชนบ” การแตงนิราศมาใช้ร่วมด้วย โดยเฉพาะอย่าง
 ยิ่ง การพรรณนาธรรมชาติอย่างมีระเบียบ นับตั้งแต่ชมพูาเขา ชมไม้ ชมนก ชม

^{๑๒๗} อาชา หมายถึง ม้า

^{๑๒๘} คช หมายถึง ช้าง

^{๑๒๙} คลา หมายถึง เคลื่อน เดิน

^{๑๓๐} และ หมายถึง ม้า

^{๑๓๑} สาร หมายถึง ช้างใหญ่

^{๑๓๒} ไคล หมายถึง ไป

ปลา และพรรณนาธรรมชาติเหล่านี้ไปพร้อมกับการรำพึงรำพันถึงนางอันเป็นที่รัก ในที่นี้จะขอยกบทชมปลา และชมนกมาเป็นตัวอย่าง เช่น กวีกล่าวชมความงามของฝูงปลาขณะที่นั่งเรือล่องในบึงประพาศ ในตอนหนึ่งว่า

๑ หมู่มัสยา ^{๑๓๓} เลี้ยวไล่	เวียนวน
แหวกว่ายตามสายชล	แช่มช้อย
ยิ่งพิศยิ่งเยื่อนยล	ยวนเนตร์
หลายหลากพรรณใหญ่่น้อย	กว่าร้อยเรียงราย ฯ
๑ ^{๑๓๔} ต่างว้ายเคียงคู่เคล้า	คลึงชม
แสนสุขสมคู่สม	สวาทไซร์
สาจิตต์สุบได้	รับน้องมาเคียง (หน้า ๑๒๓)

หรือแม้แต่การชมฝูงนกที่หนองแส พะเยา หรือที่ปัจจุบันรู้จักในชื่อกว๊านพะเยา ก็สามารถสะท้อนภาพความงดงามของนกนานาชนิดที่อาศัยอยู่ที่บึงแห่งนี้ได้อย่างมีชีวิตชีวา และตอนท้ายยังคงยึดขนบนิราศที่สะท้อนความทุกข์ทเวศที่ต้องห่างจากนางอันเป็นที่รักขณะเดินทางจากมา เช่น

๑ ที่หกประพาสห้วง	น้อยนาม หนองแส ^{๑๓๕}
สรรพนกบินร่อนหลาม ^{๑๓๖}	ลิว ^{๑๓๗} ล้า ^{๑๓๘}
ต่างพรรณ ^{๑๓๙} ต่างด้อย ^{๑๔๐} ตาม	กันติด

^{๑๓๓} มัสยา หมายถึง ปลา

^{๑๓๔} ในต้นฉบับบทที่ ๓ ขาดไป

^{๑๓๕} หนองแส คือ กว๊านพะเยา

^{๑๓๖} หลาม หมายถึง ใหญ่เกินพอดี ล้นออกมา

^{๑๓๗} ลิว หมายถึง เคลื่อนที่โดยเร็วจากต่ำไปหาสูง หรือจากใกล้ไปไกล

^{๑๓๘} ล้า หมายถึง ล่วงเข้าไปเกินเขตกำหนด

บ้างโบกบ้างเล่นน้ำ	ว่ายนํ้าแลสลอน ^{๑๔๑} ๗
๑ นกกระสาอ้าปีกกว้าง	โผผัน
นกแขวกแหวกเวียนพรรณ	พฤกษ์พริ้ว
นกเป็ดน้ำเรียกหากัน	อิงมี ^{๑๔๒}
นกอีโก้งโหยงต้อย	ไต่เต้าตามแหน ๗
๑ ผุ่งเปิดบินเฟื่อง ^{๑๔๓} พีน	พูโผยม ^{๑๔๔}
ผุ่งไถ่น้ำถาบโถม	แทบฟ้า
ผุ่งยางแควต ^{๑๔๕} โถม	เจริญเนตร์
ผุ่งพริกแอบแทบหญ้า	แหวกไซร์หากิน ๗
๑ พิศพรรณนกหลายล้น	แลเพลีน
เร็ว่อนระเห็ด ^{๑๔๖} เหิร ^{๑๔๗}	เรียกร้อง
ต่างนกต่างชวนเชิญ	ชิดคู่ กันนา

^{๑๓๙}พรรณ หมายถึง สี่ ชนิด

^{๑๔๐}ต้อย หมายถึง ตามไปติดๆ

^{๑๔๑}สลอน หมายถึง เห็นเด่น สะพรั่ง

^{๑๔๒}อิงมี หมายถึง ดังอ้ออิงไป

^{๑๔๓}เฟื่อง หมายถึง เจริญรุ่งเรือง

^{๑๔๔}โผยม หมายถึง ท้องฟ้า อากาศ

^{๑๔๕}แควต หมายถึง สีขาว

^{๑๔๖}ระเห็ด เขียนว่า ระเห็จ หมายถึง ไปอยู่ในที่ๆไม่สมควร

^{๑๔๗}เหิร เขียนว่า เเหิน หมายถึง บินอยู่ในระดับสูง

นกสวาทเราคลาดห้อง

อกแห่งระบบเหลือฯ(หน้า ๕๕-

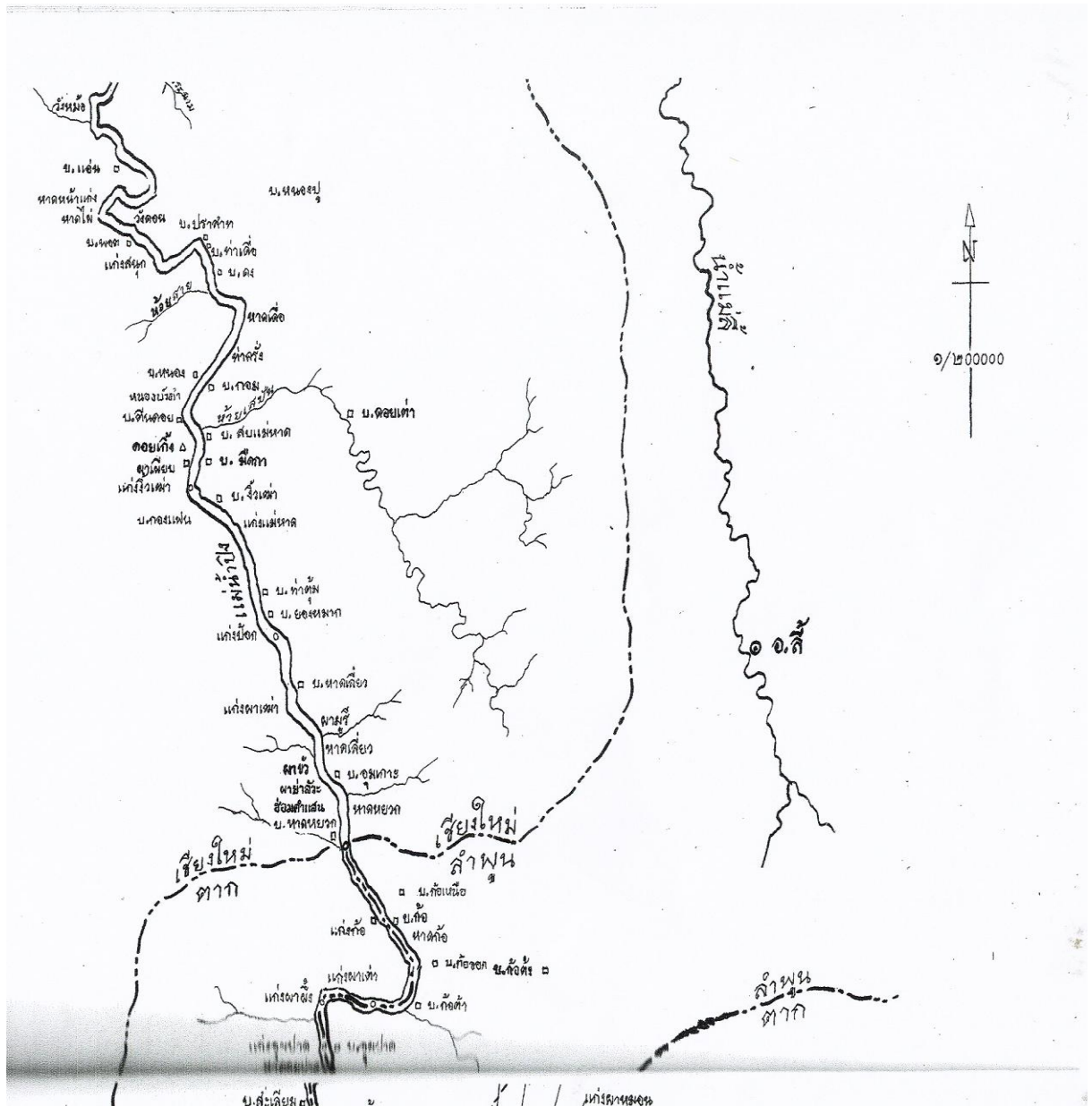
๕๖)

คำประพันธ์ข้างต้นชี้ให้เห็นว่า ผู้แต่งมีความเชี่ยวชาญในทางวรรณศิลป์ที่สูงมาก เพราะสามารถที่จะสรรคำได้อย่างไพเราะ ขณะเดียวกันคำเหล่านั้นก็สามารถสร้างจินตภาพที่ชัดเจนไปพร้อมกันด้วย

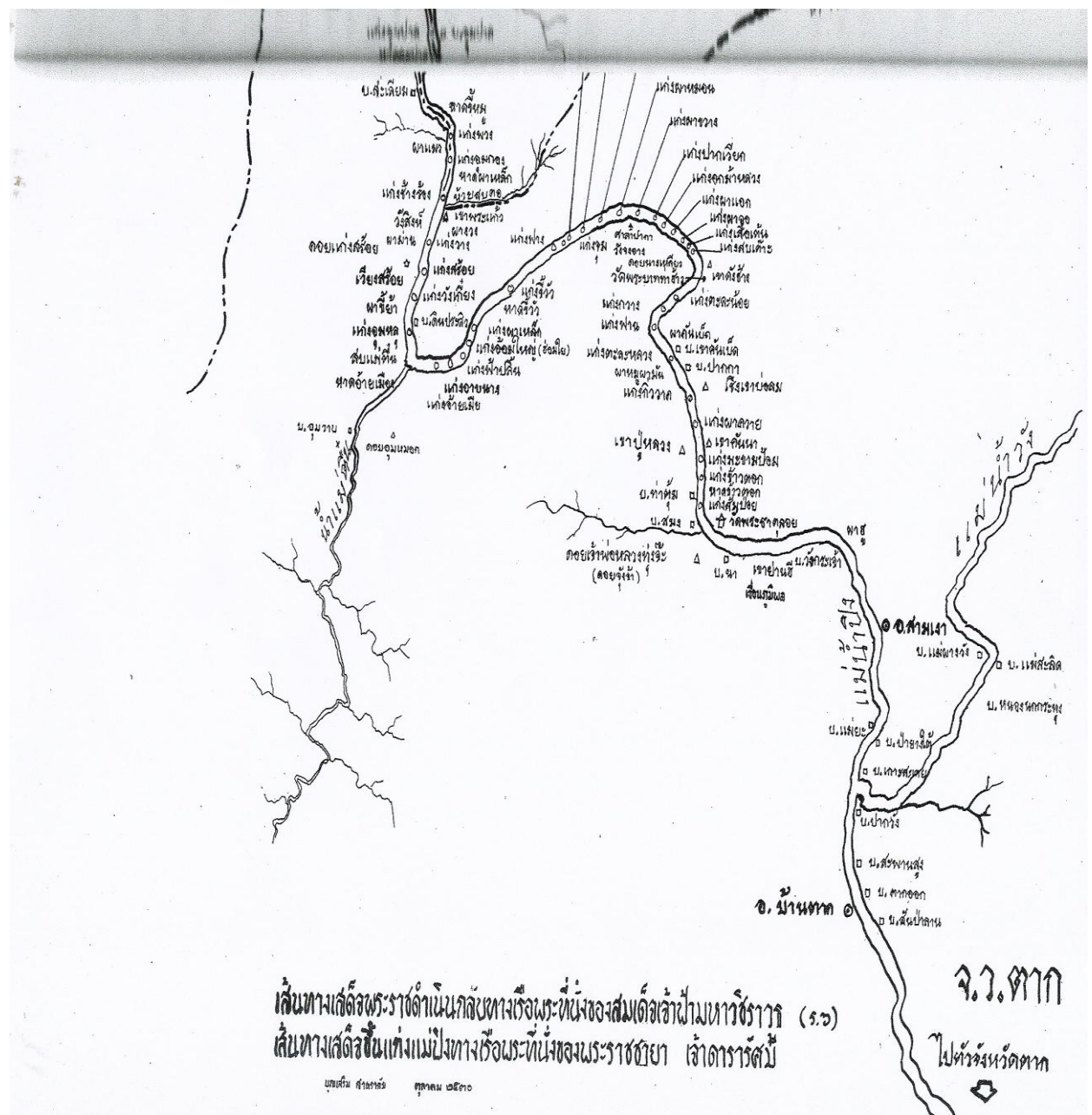
สรุป

พระราชนิพนธ์ลิลิตพ้ายพ อาจมิใช่หลักฐานประวัติศาสตร์ล้านนาชิ้นสำคัญที่เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางและแพร่หลายสำหรับผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนา แต่พระราชนิพนธ์เรื่องนี้นับเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ที่ละเอียดชิ้นหนึ่งที่ระบุเฉพาะเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์เฉพาะเรื่องชิ้นสำคัญที่ไม่อาจละเลยได้ นั่นคือ การเสด็จประพาสมณฑลพ้ายพของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี ๒๔๔๘ ที่ได้รับการบันทึกในลักษณะจดหมายเหตุประจำวันแบบตะวันตก ซึ่งระบุช่วงเวลาชัดเจนไม่ว่าจะเป็นวันเดือนปี เวลา สถานที่ที่เสด็จ หรือแม้กระทั่งพระราชภารกิจที่ทรงกระทำจากผู้ที่อยู่ร่วมในเหตุการณ์ครั้งนี้ ขณะเดียวกัน ลิลิตพ้ายพยังเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ที่ใช้สอบถามข้อเท็จจริงในช่วงนั้นได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเส้นทางคมนาคมสายเก่าระหว่างกรุงเทพฯถึงมณฑลพ้ายพก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นการเดินทางด้วยรถไฟเมื่อสร้างทางรถไฟสายเหนือเสร็จ เพราะเส้นทางสัญจรทางน้ำที่เคยสำคัญเส้นนี้ดูจะลบเลือนจากความรับรู้ของผู้คนในยุคปัจจุบันไปแล้ว

ภาพเส้นทางเสด็จพระราชประพาสมณฑลพายัพ^{๑๔๔}

^{๑๔๔} บุญเสริม สาตราภัย, **เสด็จล้านนา ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กทม. : อักษรพิพัฒน์, ๒๕๓๒), ๑๘๔-๑๘๕.

บรรณานุกรม

ไข่มุกด์ มิลินทะเลข (รวมรวม). **บรรณานุกรมพระราชนิพนธ์ใน
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และเรื่องที่เกี่ยวข้อง.**

กรุงเทพฯ : กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๓.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. **นิทานโบราณคดี.**

พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๕”

----- . **เทศาภิบาล.** กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.

เดเนียง แมคกิลวารี. **ภาคพายัพแสนไกล.**

บุญเสริม สาทรรักษ์. **เสด็จลำนนา ๑.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กทม.: อักษรพิพัฒน์,
๒๕๓๒.

พนรัตน์, สมเด็จพระ. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระ
พนรัตน์ วัดพระเชตุพน.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๔๑๔.

พระรัตนปัญญาเถระ (ผู้รจนา). แสง มนวิฑูร, ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ร.ต.ท. (ผู้
แปล). **ชินกาลมาลีปกรณ์.** พิมพ์เป็นบรรณาการเนื่องในวโรกาส
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราช
ดำเนินยกข้อฟ้าเอกอุโบสถและประกอบพิธีเปิดป้ายพิพิธภัณฑ์ “โสม
หลวงแสงแก้ว เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยาม
บรมราชกุมารี ทรงเจริญพระชนมายุ ๕๒ พรรษา” ณ วัดพระแก้ว
จังหวัดเชียงราย วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๐. กรุงเทพฯ: บริษัท
ไทยเพลส จำกัด.

พูนพร พูลหาจักร. **การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในมณฑลพายัพหลังการ
ตัดเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๘๔.** ปรินญาณินพนธ์
อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียง
เฉียงใต้มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๓๐.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ลิลิตพ้ายพ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. พระนคร: ศุภสภา, ๒๕๑๖.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ตำนานเมืองเหนือ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๒.

สร้อยดี ประยูรเสถียร. **การปฏิรูปการปกครองมณฑลพ้ายพ (พ.ศ. ๒๔๓๖ – ๒๔๗๖)**. ปริญญานิพนธ์หลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๓,

ประมวลเส้นทางการเสด็จประพาสมณฑลพายัพ (๓๑ ตุลาคม ๒๔๔๘ – ปลายเดือนมกราคม ๒๔๔๙)

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๓๑ ต.ค. ๒๔๔๘	เช้า	สวนดุสิต	ราชรถจักร ชื่อ แก้วจักรพรรดิ เป็นรถหลัก และ หัตถมารุต เป็นรถ รอง	ข้าราชการและประชาชนมาส่งเสด็จเนืองแน่น
		สามเสน	รถไฟ	ข้าราชการและประชาชนมาส่งเสด็จเนืองแน่น
	เที่ยง	บ้านพาสี	รถไฟ	พระยาสุรียานุวัตร ผู้แทนเสนาบดี กระทรวงโยธิการ ถวายรายงาน มีพระราช ดำรัสตอบ ข้าราชการบริพารและประชาชนที่มาเข้าเฝ้า และเสวย
		ลพบุรี	รถไฟ	ทหาร ข้าราชการบริพาร และประชาชนมาเฝ้ารับเสด็จ
		วังร้าง (ครึ่งพระนารายณ์)	รถม้า	ทอดพระเนตรวังร้าง และเสด็จเข้าธัญญปราสาทเพื่อถวายบูชาพระนารายณ์
	เย็น	ทุ่งพรหมมาสตรี	เรือ	พักผ่อน
๑ พ.ย. ๒๔๔๘	โม่งเช้า	ทอดพระเนตรมหาธาตุ ร้าง สถูป พระปราง วัง เก่า		
	เย็น	(ทุ่งพรหมมาสตรี)		พักผ่อนบนเรือ

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๒ พ.ย. ๒๔๔๘	เช้า	ท่าเรือปากน้ำโพ	รถไฟ	พวงเทศาภิบาลเฝ้ารับเสด็จ
		วัดเขานัด หน้าศาลาว่าการมณฑล	เรือกล	ประชาชนจอดเรือเพื่อรับเสด็จแน่นขนัด
		ขึ้นเขา		นมัสการที่วัดเขานัด และเสวย
	บ่าย	ตลาด	เรือกล	เสด็จทอดพระเนตรความเจริญของเมือง
		สถานีรถไฟ	รถไฟ	ประทานพระราชดำรัสให้พรผู้ที่จะเดินทางไปมณฑลพายัพ (แยกเป็น ๒ กระทบ กระบวนแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กระบวนที่สองของพระบรมโอรสาธิราชที่จะเสด็จประกาศมณฑลพายัพ)
		ศาลาว่าการมณฑล	เรือกล	(กระทบพระบรมโอรสาธิราชเสด็จไปพายัพ) ออกญามรินทรภักไชย ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์รับเสด็จ
	ค่ำ	พลับพลที่ประทับ		พระยาชลบุรีปลัดมณฑลเตรียมการแสดงหน้าพลับพลาวาย
๓ – ๖ พ.ย. ๒๔๔๘	เช้า	โรงทหาร	เรือจักร (ย้อนไปทางปลายน้ำ)	เสด็จตรวจสอบ โดยมีพระเริงฤทธิ์สงคราม ตามเสด็จเพื่ออธิบาย และชมทหารฝึกถวาย และเสด็จปลูกต้นสัก
		ผ่านบ้านทับกฤช, เกยไชย, ชุมแสง, เมืองภูมิ, เขารูปช้าง	กระทบชลมารค	ออกจากย่านน้ำเมืองนครสวรรค์
		เมืองพิจิตร	กระทบชลมารค	ข้าราชการบริพารและพ่อค้ามารับเสด็จ
	เย็น	พระที่นั่งที่จัดถวาย		พระนิกรกิติการ ผู้ว่าราชการจังหวัดพิจิตร จัดการแสดงมาถวายตอนไกรทองขึ้นจากถ้ำ
	เช้า	สนามคลี	กระทบชลมารค	
		พิษณุโลก	กระทบชลมารค	เรือของพระกาญจนดิษบดี ปลัดมณฑลพิษณุโลก พร้อมไพร่พลพายมายังเรือพระที่นั่งและน้อมเกล้าทูลเชิญ

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๓/ พ.ย. ๒๔๔๘	ค่ำ	ปากฟิง	เรือ (จอด)	ประทับแรม
๔ พ.ย. ๒๔๔๘	เที่ยงเศษๆ	หน้าวัดพระชินราช พิษณุโลก	เรือ	ข้าราชการและประชาชนมารับเสด็จ มีการยิงปืนแสดงความเคารพต่อสมเด็จพระยุพราช การเป่าแตร การเล่นพิณพาทย์ และสวดชัยคาถา พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก ทูลเชิญพระองค์ท่านเสด็จ ณ ปราสาทพิธิ และอ่านอักษรสาร แสดงความยินดีที่พระองค์ท่านมาเยี่ยม และข้าราชการถวายพระพร หลังจากนั้น พระองค์ท่านก็ตรัสตอบหม่อมมาตย์และข้าราชการที่เฝ้ารับเสด็จ
	บ่าย	โรงพยาบาลของมิชชันนารี ชาวอเมริกัน, โรงทหาร	ขบวนม้า	- แพทย์ทูลเชิญเสด็จทอดพระเนตรทั่วโรงพยาบาลและอธิบายถึงเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ - นายพลชั้นตรีหม่อมเจ้าศรีใส ผู้บัญชาการมณฑล ตามเสด็จเพื่อตอบคำถามที่พระองค์ท่านสงสัย และกองพลก็ยื่นถวายวันทยาอัฐ - พระองค์มีรับสั่งให้ปล่อยนักโทษให้พ้นโทษทัณฑ์ในบ่ายวันนี้
	ค่ำ	พระธาตุวิหาร พลับพลา		- นมัสการพระพุทธรูปชินราชด้วยดอกไม้พุ่มเงิน และเปลื้องผ้าสะพักเป็นพุทธบูชา และทรงสมทานศีล - พระสงฆ์สวดเจ็ดตำนาน ทอดพระเนตรมหรสพ มีทั้งโขน ตอนสุครีพสู้กับกุมภกรรณ มีการแสดงหุ่นจีนและพิณพาทย์
	ยามหนึ่ง	เสด็จเข้าพลับพลา		บรรทม

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๙ พ.ย. ๒๔๔๘	ใกล้เวลาเพล	วิหาร พลับพลา	เรือข้ามฟาก	นมัสการพระพุทธชินราช ประเคนอาหารพระสงฆ์ และเบิกแว่นวงเพื่อสมโภชพระพุทธชินราชตามโบราณราชประเพณี จากนั้นเวียนเทียนครบ ๓ รอบ
	บ่ายคล้อย	ตามสถานที่ต่างๆฟากปากน้ำป่าจิณ วิหารพระพุทธชินราช		เสด็จประพาสสนานตามที่ต่างๆ นมัสการพระพุทธชินราช และฟังพระสงฆ์สวด
	ค่ำ	พลับพลา		เทศาภิบาลเสด็จเพื่อฟังเพลงที่บรรเลงโดยพิณพาทย์ด้วยลำเนียงต่างๆ ทั้งเพลงไทย มอญ จีน แขก และชมเสภาขุนช้างขุนแผน ตอน ขุนแผนโกรธขุนช้างที่ลักนางพิมไป
	จวนห้าทุ่ม	ห้องกลาง พลับพลา		เสวย บรรทม
๑๐ พ.ย. ๒๔๔๘	เช้า	วังจันทร์		เช่นเทพแบบอดีต พร้อมอาหารและสุราเพื่อสังเวद्यอุทิศเทพ
	บ่าย	ท่าที่สร้างไว้ เชิงเทินค่ายเก่า เขตสถานสรรพราชกิจ	เรือ (ทวนน้ำไป ทางเหนือ) เดินเท้า ม้า (กับขบวน)	ชมฐานที่มั่นที่ใช้รบกับพม่ามาแต่โบราณ ชมเขตสถานราชกิจที่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออก และสระแก้วขนาดใหญ่ที่ขวางอยู่ไกลสุดตา
	เย็น			ชมการละเล่นตลกตอน สุวรรณหงษ์ตกหลุมรักนางยักษ์แปลง
	ดึก			บรรทม
๑๑ พ.ย. ๒๔๔๘	โม่งเช้า	เสด็จออกจากพลับพลา พรหมพิราม วัดพระยาแมน เมืองพิษณุ, ท่าญวน, ป่า เช่า	กระบวนเรือ(จักร) แล่นทวนน้ำขึ้น จากพิษณุโลกไป ทางเหนือ	เรือเสนามาตย์ส่งเสด็จเต็มลำน้ำ และมีการยิงปืนส่ง ๒๑ นัด เรือติดหล่มต้องเข็น

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๑๔ พ.ย. ๒๕๕๘	เที่ยงเศษ	อุตรดิตถ์ (ศาลาเมือง)	เรือจักร	
๑๕ พ.ย. ๒๕๕๘		พระแท่นศิลาอาสน์ ลับแล	ทรงม้า (ราชญาติ และอมาตตาม เสด็จ)	นมัสการ
๑๓/ พ.ย. ๒๕๕๘		เสด็จไปทางตะวันตกเฉียง เหนือ	ทรงม้า	
	หนึ่ง นาฬิกาเศษ พระอาทิตย์ ใกล้จะตก	บ้านด่าน ศาลาประทับร้อน ป่าต้นผึ้ง	ขบวนม้า ขบวนช้าง (ช้างนำ คือ คชพระชัยนว โลหะ ที่นำหน้า พระคชธาร)	เคลื่อนขบวนม้าพร้อมเหล่าข้าราชการตามเสด็จ พักหลบร้อนและเสวย หยุดพักเพื่อบรรทม
๑๘ พ.ย. ๒๕๕๘	รุ่งเช้า	ข้ามลำเนา ปากห้วยไร่	ขบวนช้าง ขบวนช้าง	เมื่อข้ามเสร็จ พระบริรักษ์โยธี ผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่ มากราบถวายบังคม พลับพลาประทับร้อน
	ค่ำ	ริมฝั่งแม่น้ำ	ขบวนช้าง	ประทับแรม

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๑๙ พ.ย. ๒๔๔๘		อำเภอแซ สูงเม่น วัดเจ็ย เมืองแพร่ (เสด็จผ่านประตูชัย) จวนที่ประทับ	ขบวนช้าง ขบวนช้าง ขบวนม้า (ทรงเครื่องขาวเต็มยศ)	พักหลบร้อน และมีประชาชนมาเฝ้ารับเสด็จอย่างเนืองแน่น และโปรยข้าวตอกดอกไม้ และร้องถวายชัย หยุดพัก - ขบวนรับเสด็จเข้าเมืองแพร่ ขณะเดียวกันมีพระสงฆ์สวดคาถาชัย และมีราษฎรเฝ้ารับเสด็จเนืองแน่น มีการโปรยข้าวตอกดอกไม้ - เมื่อทรงประทับบนบัลลังก์ พระยาบริรักษ์โยธี ผู้ว่าราชการเมืองแพร่เป็นตัวแทนอ่านสารแสดงความยินดี จากนั้นพระองค์ท่านตรัสตอบ และเสด็จประทับ ณ จวนที่จัดไว้ให้ประทับแรม
๒๐ พ.ย. ๒๔๔๘	บ่ายสองโมง	พลับพลาแก้ว		ทอดพระเนตรการสวนสนาม จนบ่ายคล้อยเสด็จเข้าที่ประทับ ชมกระบวนรูปสัตว์ต่างๆที่จัดไว้น่าชม มีการแสดงดนตรี และร้องถวายชัย
๒๑ พ.ย. ๒๔๔๘	เช้า	ถนนมาณอาราม	ขบวนม้า	เพื่อเสด็จไปยังพระธาตุช่อแฮ
๒๒ พ.ย. ๒๔๔๘	เช้า ยามเย็น ค่ำ	ออกจากแพร่ได้ข้ามแม่น้ำยม ปางช้าง เขตกันแดนระหว่างแพร่และประเทศราชลำปาง พลับพลาที่ประทับ	ช้าง ช้าง ช้าง ช้าง	เดินขึ้นลงดอยเลียบไหล่เขา หยุดพัก เจ้าบุญวาทวงศ์มานิต ผู้ครองนครลำปาง มารับเสด็จและแสดงพจน์เชิญผ่านแดน พักแรม
๒๓ พ.ย. ๒๔๔๘	เช้า	เดินทางต่อ	ช้าง	
	เที่ยงเศษ	ผาคอ	ช้าง	พักร้อน
	บ่าย	ปางเปือยชัก (ตะแบก)แม่จาง	ช้าง	พักหลบร้อน
	ค่ำ	แม่เมาะ	ช้าง	ประทับแรม

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๒๕ พ.ย. ๒๔๔๘	เช้า	ห้วยซ้อผาลาดขนาน	ช้าง	เข้าออกเดินทางและพักกลางทาง
	บ่าย	ก่อนถึงลำปาง เข้าสู่ลำปาง คุ้มหลวง	ม้าและเดินเท้าต่อ ประทับพระที่นั่ง (แต่งเครื่องขาว) อยู่ในขบวนที่มีทั้ง ขบวนม้า และช้าง ขณะที่เข้าสู่ ลำปาง	ทรงเครื่องขาวประทับพระที่นั่ง อมาตย์และข้าราชการในขบวนม้าแต่งชุดทหาร และแต่งด่าล้วน เมื่อถึงเวลาเจ้าบุญวาทวงศ์มานิต นำรูปเทียนมาถวายพระองค์ และอัญเชิญพระองค์เข้าสู่เวียงลำปาง ข้างทางมีราษฎรเข้าขบวนและเฝ้ารับเสด็จ ทั้งจีนจาม พวกม่าน พวกเงี้ยว พวกเจ้าลำปาง เสด็จออกพลับพลา เจ้าหลวงทรงอ่านสารและเบิกให้เหล่าเสวกามาตย์เฝ้า เจ้านครถวายไถ่เงิน พระองค์ท่านตรัสตอบขอบใจทุกคนและเสด็จคืนที่ประทับ
๒๖ พ.ย. ๒๔๔๘	เช้า	บุญวาทวิทยาลัย โรงทหาร วัดเงี้ยว	ม้า ม้า ม้า	เสด็จเปิดโรงเรียน เสด็จตรวจ ทอดพระเนตร
	บ่าย	วัดพระแก้ว		จัดกระบวนครุฑทวน และพระองค์ถวายไตรบาตร
๒๗ พ.ย. ๒๔๔๘		สถานที่ราชการ (ทุกที่)		ทรงตรวจตราความเรียบร้อย
	บ่ายสี่โมง	วัดพระบาท		ประทับพระราชอาสน์ให้เหล่าอมาตย์และข้าราชการบริพารเฝ้ารับเสด็จ จัดแสดงถวาย (ราชบุตรและเจ้านายพ็อนถวาย)
๒๘ พ.ย. ๒๔๔๘	สองนาฬิกา	พระธาตุลำปางหลวง บ้านชมพู	ขบวนม้า	นมัสการ ที่ประทับดับร้อนกลางทาง
๒๙ พ.ย. ๒๔๔๘	เช้า	ถนนตลาด		ประพาส
	บ่าย	ที่ประทับ		เจ้าลำปาง บุตรหลาน และคณะข้าราชการจัดบายศรีเพื่อสมโภชพระองค์และทำพิธีถวายขวัญ เมื่อพิธีเสด็จก็ตรัสขอบใจและให้ข้าราชการ อมาตย์เข้าเฝ้า และมีการชกมวยและรำดาบให้ทอดพระเนตร
	เย็น			พวกม่านที่สวามีภักดีมาเล่นละครชักถวาย เพื่อแสดงความรักใคร่พระองค์

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๓๐ พ.ย. ๒๕๕๘	บ่ายน้อย	บ้านบัว (อยู่แคว้นลำปาง) วัดพระธาตุเสด็จ	ขบวนม้า ขบวนม้า	พักแรม
๑ ธ.ค. ๒๕๕๘		ที่ประทับ	ช้าง	
	เย็น	แม่เมาะ	ช้าง	พักแรม
๒ ธ.ค. ๒๕๕๘	เช้า	ปางจำปุย		เดินขึ้นดอย ลุยห้วย และหยุดพักที่พลับพลาที่ตั้งไว้
	เย็น	ตำบลปางหละ (ชะอม)		บรรทม
๓ ธ.ค. ๒๕๕๘	เช้า	ปางดีหมี	ม้า	แวะเสวย
	เย็น	ป้อม		พักแรม
๔ ธ.ค. ๒๕๕๘	เช้า		ช้าง	เดินกลางป่า
	เที่ยง	บ้านโฉน	ช้าง	เสวย
	เย็น	ปางลัก		พักแรม
๕ ธ.ค. ๒๕๕๘		เข้าเขตแคว้นพะเยา ห้วยสองสบ	ช้าง ขี่ช้าง, เดินเท้า	
	บ่ายใกล้หนึ่ง นาฬิกา	บ้านแม่กา ที่รอยเอกเย็นขึ้นตาย		พักร้อน
	บ่ายสี่โมง	เมืองพะเยา	เดินเข้าเมือง	ตอนเย็นก็พักแรม
๖ ธ.ค. ๒๕๕๘		ห้วยน้อยหนองแฮ		ประพาส
๗ ธ.ค. ๒๕๕๘		อ่าวาสพระตนหลวงทุ่ง	ช้าง	เสด็จเดินตามถนน
	เที่ยง เล็กน้อย	พลับพลาห้วยขง	ช้าง	เสวย และแวะคลายร้อน
	เย็น	ริมฝั่งแม่น้ำแม่อิง		พักแรม

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๘ ธ.ค. ๒๔๔๘	เช้า	ผ่านแคว้นแม่ใจ ข้ามเขต ลำพูน มาถึงแม่เย็น	ช้างทรง ชื่อ เดช อดุลย์	
	เย็น	เมืองพาน (ทางเหนือ จรดนครรัฐ [เชียงใหม่] และ ใต้จรดลำปาง เขตลำพูน จึงอยู่ตรงกลาง)		พักแรม
๙ ธ.ค. ๒๔๔๘	เช้า	สุดเขตเมืองพาน	ช้างทรง	เจ้าอินทวโรรส เจ้าผู้ครองนคร มารับเสด็จ ณ พรหมแดน
	กลางวัน	ห้วยทรายขาว		เสวย
	เย็น	ห้วยซ่านซ่าน		ประทับแรม (ที่ประทับตั้งอยู่ริมทางน้ำ)
๑๐ ธ.ค. ๒๔๔๘		แม่ฝง	ช้างทรง	มีขบวนไปรับเสด็จมีทั้งข้าราชการ ทหาร ตำรวจ ที่ประตูก็ประดับตกแต่งด้วยธง และมีประชาชนให้รองรับเสด็จเป็นจำนวนมาก ทั้งชาวไทยเมือง เงี้ยว มูเซอ มี การยิงปืน 21 นัด
	บ่ายคล้อย	เสด็จตามถนน	โดยพระบาท	
	กลางวัน	ห้วยสันทราย		ประทับ
		วัดเจ็ดยอด ใกล้เมือง เชียงราย	ทางม้าสีดำเยือง ย่างตามถนน	จัดกระบวนเสด็จแห่เข้าเวียง
๑๑ ธ.ค. ๒๔๔๘		สถานที่ราชการใหญ่หน่อย วัดพระสิงห์ วัดกลางเวียง ตลาดเงี้ยว		เสด็จตรวจ เสด็จไหว้ และประพาส
	บ่ายสี่โมง	พลับพลา		ทอดพระเนตรกระบวนแห่ครว้ทาน และมีเสียงถวายพระพร ทั้งคนไทยเมือง มูเซอ เงี้ยว
	ค่ำ	พลับพลา		ชมดอกไม้ไฟ

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๑๒ พ.ค. ๒๕๕๘	เช้า	ตำพระ	ช้าง	เดินลงตามริมฝั่งน้ำ
		ล่องลำน้ำกก	เรือ	เสด็จกลับจากตำพระ
๑๓ พ.ค. ๒๕๕๘	เช้า	ออกจากเมืองเชียงราย	ช้าง	
	เที่ยงเศษ	แม่กอน บ้านนา	ช้าง	หยุดพัก
		ห้วยถนัด ชานหลวง		
		โป่งภูเฟื่อง		พักเสวย
		แม่สวาย		
๑๕ พ.ค. ๒๕๕๘		ตำบลสันกำแพงปลา		ประทับพลับพลาที่เตรียมไว้
๑๖ พ.ค. ๒๕๕๘	กลางคืน	เวียงป่าเป้า		ค้างแรม
๑๗ พ.ค. ๒๕๕๘		บ้านป่าจิว		อยู่กลางทาง
	กลางวัน	ริมบ้านแม่เจดีย์		หยุดเสวย
	กลางคืน	โป่งน้ำร้อน		ประทับแรม
๑๘ พ.ค. ๒๕๕๘	เย็น	ภูเขาศิปันน้ำ	กระบวนช้าง	ไต่ข้ามเขา
		ป่าอ้น	กระบวนช้าง	พัก
		โป่งป่าอ้อ	กระบวนช้าง	ประทับแรม
๑๙ พ.ค. ๒๕๕๘		ห้วยหนานลึกใหม่		
		ห้วยชุมภู		หยุดพัก
		ดอยสระเกศ		

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๒๐ ธ.ค. ๒๔๔๘	สองนาฬิกา ตอนเช้า	จากพลับพลาสู่ปะรำ		มีเจ้าอุปราชนครเชียงใหม่พร้อมเกล้าถวายบังคมฯ
		ถนนแก้วนครรัฐ		เสด็จเปิดถนนตัดใหม่ที่ทรงพระทานนามเพื่อเป็นเกียรติผู้อำนวยการ
		พลับพลาชัย ที่ตำบลแม่ คาว		- เพื่อดำเนินการเสด็จเข้าเมือง (บรรยายความมั่งคั่งของการเคลื่อนขบวน) - ทรงเครื่องเต็มยศออกประทับพลับพลาให้ฝรั่งเฝ้า - บ้านเมืองประดับด้วยธงทิว และชาวเมืองเบียดเสียดกันเพื่อเฝ้าชมพระองค์ และมีการยิงปืนเฉลิมพระเกียรติ
		จวนข้าหลวงใหญ่ของ มณฑล		- เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐ์ภักดี (ข้าหลวงใหญ่ของมณฑล) จัดที่ประทับให้ราชยานเทียบ และเสด็จโดยพระบาทเข้าที่ประทับ - นั่งบนบัลลังก์ให้ปวงข้าราชการเข้าเฝ้าเรียงคน - จากนั้น เจ้าราชสวามิภักดิ์ ข้าหลวงเทศาภิบาล นำสารมาอ่านพจนันชัยมงคล - พระองค์มีดำรัสตอบขอบใจทั้งเจ้าครองแคว้น และข้าราชการ ที่มาเข้าเฝ้า - บรรทม
๒๑ ธ.ค. ๒๔๔๘		โรงทหาร	รถเทียมม้า 4 ตัว	แวะเยี่ยมเจ้าผู้ครองแคว้นเขี้ยวอินทร์ (เจ้าแคว้นนครรัฐ เจ้านครเชียงใหม่) ตรวจโรงทหาร
	บ่าย	ถิ่นช่างสาน ช่างปั้น ช่าง เงิน		ประพาส

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๒๒ ธ.ค. ๒๕๔๘	สามนาฬิกาเศษ	เข้าเขตกันปรการ	ขบวนรถม้า	เสด็จไปทุกสถานที่ราชการ
	สามโมงครึ่ง	ท้องพระโรง		- ทรงเครื่องเครื่องยศขาว ให้เจ้าผู้ครองนคร ข้าหลวงใหญ่ บุตร หลาน อมาตย์ เสนาเฝ้าประชุมเพื่อถวายพระวรวงษ์ (อธิบายถึงการจับดาบศรี การเตรียมอาหาร และการเชิญพระวรวงษ์) - เจ้าครองนพีนำดาบมาผูกข้อมือให้เพื่อรับขวัญ - มีการต่อยมวยให้ชม
๒๓ ธ.ค. ๒๕๔๘	สามโมงเช้า	โรงพยาบาลวิทยาคาร โรงสวด ของนักบวชชาว อเมริกัน	รถ	เสด็จทอดพระเนตร
	บ่าย	บังลังก์หน้าจวน		ทอดพระเนตรขบวนครุฑทวน
		คุ้มเจ้านพีน	ราชรถ	ทรงเครื่องเครื่องยศ พร้อมอมาตย์เสนาที่เฝ้าพระองค์ไปคุ้มเจ้านพีน เพื่อเสวย
	เย็น			ทอดพระเนตรละคร 3 เรื่อง 1. ตอนพระรามละทิ้งป่าเข้าครองนคร 2. นางระเวงสั่งหาสองเมือง 3. วันทองขัดทัพลูก
	ดึก	คืนสถาน		เมื่อละครเลิก
๒๔ ธ.ค. ๒๕๔๘		โรงเรียนอ่านเขียนสยาม อาวาสเจดีย์หลวง หลักเมือง สิงห์อาราม	โดยพระบาท	ปวงข้าราชบริพารเฝ้าหน้า พระองค์นมัสการตรงพระพักตร์พระปฏีมา (เล่าตำนานหลักเมือง) (เล่าตำนานวัดพระสิงห์)

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๒๖ ธ.ค. ๒๔๔๘ ที่ จริงน่าจะเป็นวันที่ ๒๕ ธ.ค. ๒๔๔๘	เช้า	เสด็จออกนอกนพพิสัย	รถม้า	ม้าขาว 4 ตัว
		ตำบลปายาง ผ่านวัด อุโมง เข้าเมืองลำพูน	พ่อนม้าเพื่อเดิน ตามแก่ง ทรงเครื่องเต็มยศ สีขาว และเสด็จ บนบัลลังก์ขณะ เคลื่อนขบวน	เข้าเขตลำพูน อินทรวงยศโชติเจ้า ครองนครหริภุชชัย เสด็จมารับพร้อมรูปเทียน และเชิญเข้า เมือง และอธิบายถึงขบวนเสด็จขณะเข้าเมืองลำพูน การต้อนรับของข้าราชการ
	บ่าย	พลับพลา		เมื่อเสวยเสร็จ ก็เสด็จออกให้ข้าราชการมาเฝ้า โดยมีเจ้าราชสัมพันธ์ อ่านสาร แทนปวงเจ้าหลวงราชกิจที่อยู่ที่นครลำพูน
๒๖ ธ.ค. ๒๔๔๘ เพราะในเรื่องบอกว่า วันรุ่งขึ้น แต่เป็นวันที่ อยู่แตรระหว่างวันที่ ๒๖ กับ ๒๗ ธ.ค. ตามที่ระบุไว้	สามนาฬิกา เศษตอนเช้า	เยี่ยมเจ้าครองเขตสถาน ราชกิจ และ วัดพระคง		ทอดพระเนตรและออกตรวจ เสด็จแล้วก็เสด็จคืนจวน (ขณะที่ออกจากวัดเพื่อ คืนจวน พระญาติที่เป็นชายได้พื่อนำหน้า)
๒๗ ธ.ค. ๒๔๔๘	เช้า	เจดีย์หลวง		นมัสการ และเสด็จประพาสริมทาง
	บ่าย			เจ้าอินทวงยศโชติเจ้า เจ้าครองนครหริภุชชัย พร้อมบุตร หลาน เข้าเฝ้า มี บายศรีมาเพื่อสมโภชแบบโบราณ และทำพิธีรับพระขวัญ เสร็จพิธีเจ้าลำพูนรับ ด้ายมาผูกข้อมือให้พระองค์ จากนั้นมีต๋อยมวยให้ทอดพระเนตร และเสด็จกลับ พลับพลา
	เย็น	คุ้มเจ้าหลวง	รถม้าเทียมสี่	ทอดพระเนตรลิเก ตอน พระยาน้อยชมตลาด

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๒๘ ธ.ค. ๒๔๔๘	เช้า	วัดอุโมงค์	รถม้าสีขาว	พักผ่อนม้าที่ริมฝั่งน้ำที่กั้นแคว้นพาลี
		ป่ายาง (ประทับลักครู่)		เพื่อเร่งเดินทางเข้าเชียงใหม่
๒๙ ธ.ค. ๒๔๔๘		ดอยสุเทพ	ช้าง	ขึ้นดอย
		ผาลาด	เท้า	หยุดพัก (เดินลงจากดอย)
	บ่าย	เวียงชัย	เท้า (ขณะเดินลง) รถม้า (เมื่อลงถึง พื้นราบแล้ว)	สรวยเสรีจก็เดินลง และเข้าเมืองโดยรถม้า
		คลังยิมตา	ม้า	ฝรั่งและสมาชิกในคลับเฝ้ารับเสด็จ, ดูการเล่นคลี และแข่งม้า ซึ่งนายเทียบ มหาดเล็กรัชทายาทเข้าก่อนช่วยกู้เกียรติไว้ให้ และได้นำถ้วยเงินที่ได้มาน้อม ถวาย
	ดวงอาทิตย์ ใกล้จะตก	ที่ประทับ		เสด็จกลับ
๓๐ ธ.ค. ๒๔๔๘		วัดพระนอน		
	บ่าย	กาด และร้านต่างๆทั่วถนน ท่าแพ		ประพาส

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๓๑ ธ.ค. ๒๕๕๘	เช้า			คณะชาวจีนที่มาฟังพระโศภิตสมภารจัดของมาถวายเพื่อให้ประจักษ์ถึงความกตัญญู
		ศาลา		ทรงแจกทานแก่ยากก ในวาระวันคล้ายวันประสูติ คนแก่ประมาณห้าร้อยเศษ ปลื้มถวายพระพร
	เย็น สองยาม	พลับพลา อุทยาน		- พระสงฆ์สวดซ้องพุทธมนต์รวม ๒๖ องค์ และอมาตย์และเจ้าก็อยู่อย่างพร้อมเพียง - เจริญพุทธมนต์เสร็จ ก็เสด็จประทับใต้เศวต ก็มีเข้านาย อมาตย์ และฝรั่งหลายคนได้พระราชทานเกียรติเชิญรับประทานอ หารเย็นร่วมกับพระองค์ - อิม ออภญาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ กล่าวพจน์และเชิญผู้ที่มาประชุมร่วมถวายพระพร พระองค์มีพระดำรัสตอบขอบใจ - เจ้าอนพิลิจัดเพลงมาบรรเลงถวาย - เสด็จเดินสู่อุทยาน ให้เหล่าผู้รับเชิญภาคหลังตั้งแถวถวายพระองค์ เสดวยเครื่องว่าง - เสดวยเสร็จก็เสด็จขึ้นจวน

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๑ ม.ค. ๒๕๕๘	ใกล้เพล			- เสด็จออกประเคนบิณฑบาตที่เจ้าอมาตย์บางคนจัดมาถวาย เมื่อพระฉัน เสด็จก็โหมทนาและถวายพระพรลาปวงพวกรที่เข้าเฝ้าก็น้อมศีระถวายพระพร - พระยาราชสร้อยวัลลภานุสิษฐ์ กล่าวถวายวาทะ และข้าบาทน้อมถวายมคฺ - เสด็จขึ้นเพื่อให้ข้าราชการที่มาถวายพระพรในวันประสูติ
	บ่าย	ศาลา		- หม่อมานเงี้ยวมาเฝ้าพร้อมอ่านสารแสดงจิตภักดีแด่เจ้าปกครองแคว้นสยาม และมาถวายชัยที่พระองค์เจริญวัย - พระองค์ตรัสตอบขอบใจผู้ที่มาสวามิภักดิ์ - พระนพิตพิศาลคุณ สุนทรพรตเค้าคณะธรรมยุติกายถวายธรรมเทศนา มงคลคาถาที่ ๙ - เทศนาเสร็จ มีผู้ศิขราหญิงชายเฝ้า - เจ้าราชสัณพันธวงศ้นำถวายพลสุนทรพจน์ และถวายให้พระองค์ปราศจาก ข้อทุกข์ เสวยสุข - พระองค์ท่านไปรยทาน ให้ปวงอมาตย์ ข้าราชการ คนงานต่างแซ่ซ้องกึกก้อง - ออกญาสุรสีหวิสิษฐ์ศักดิ์ เชิญเหล้าข้าบาทและฝรั่งพร้อมสมเเสรเฝ้า
		อุทยาน		พระองค์ในอุทยาน
	เย็น		รถม้า	ทรงทอดพระเนตรประทีป และการจัดซุ้มเนื่องในวันประสูติ เสด็จไปตามถนน ต่างๆ จนครบแล้วกลับจวน
	สองทุ่มเศษ			พระองค์โปรดให้ผู้ที่นั่งใต้เศวตฉัตรนี้ได้มาเข้าเฝ้าทุกคน แล้วก็ทรงจับสลาก เพราะ เครื่องในครั้งนี้มีมากทั้งไทย ฝรั่ง แขก จีน ซึ่งต่างล้วนน่ามอง เมื่อบริเณศเสร็จก็ นำออกไปข้างหน้าเพื่อทอดพระเนตรละครที่มาถวาย

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๒ ม.ค. ๒๔๔๘	เช้า	ข้ามสะพานดล ถึงที่สร้างโรงเรียน	ราชรถม้า	- ข้ามฝากสะพานดล จนถึงตำบลที่จะสร้างโรงเรียนซึ่งราษฎรอเมริกันจัดสร้างขึ้น - อาจารย์แฮร์ริสทรงเชิญพระองค์ไปที่บัลลังก์ - ครูแมคกิลเวิร์กกล่าวอ้อนวอนพระผู้เป็นใหญ่ในสากลปกป้องพระราชาและพระโอรส - หมอแมคเคนอ่านสารเป็นภาษาสยามกล่าวว่าชาวอเมริกันได้รับพระกรุณาแห่งกษัตริย์สยามได้อยู่เย็นเป็นสุข กอบกิจการไม้ขัดในการสอนลัทธิเยซู - อาจารย์แฮร์ริสเชิญพระองค์เสด็จวางศิลาฤกษ์เพื่อเป็นฤกษ์ดี - พระองค์ตรัสชอบใจ และถือเกรียงวางศิลาฤกษ์ เสร็จแล้วเสด็จคืนที่ประทับ
	บ่าย	สถานถิ่นพลากรจัดรับ	ราชรถ	- พระยาฤทธิไกรมารับพระองค์และทูลเชิญดำเนินสู่ที่ๆจัดไว้ ซึ่งทหารจัดไว้สวยงาม ภายนอกเหมือนถ้ำ ภายในจัดเป็นคูหา - ชมการแข่งขันระหว่างพลทหาร ทั้งแข่งคู่ความเร็ว แข่งวิ่งเปรี๊ยะวิ่งสามขา - เสด็จชมสิ่งประดับไว้รอบพลับพลาและเสวย - พระยาฤทธิไกรได้ดื่มแสดงความยินดี เสด็จแล้วก็เกิดสงครามดอกไม้ที่ต่างคนต่างเหวี่ยงใส่กัน - เสด็จขึ้นสู่กลับลพลา การละเล่นต่างๆเริ่มต้น
	สองทุ่มเศษ			เสด็จคืนสถาน
๓ ม.ค. ๒๔๔๘	จวนเพล			- ทรงประเคนข้าวแด่พระสงฆ์ ๔ รูป - นิมนต์องค์ที่ ๑ ๒ ๓ และ ๔ ร่วมสวดเสียงแบบโยนก

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๕ ม.ค. ๒๕๕๘	สามโมงเศษ	บ้านแสนยศ ปากทะเล	เรือ	- เสด็จพร้อมข้าราชการบริพาร เมื่อได้ฤกษ์ก็ออกขบวน พวกที่มาส่งก็ให้ร้องขณะที่พระสงฆ์สวดชยันโตเพิ่มมงคล มีการยิงปืนใหญ่ก้องเพื่อส่งพระองค์ - อธิบายความงดงามของกระบวนเรือ นอกจากกระบวนเรือของพระองค์ ยังมีเรือของพวกม่านมาจัดเชิดชูเกียรติด้วย โดยจัดคล้ายแห่องค์อังวะ เพื่อแสดงความจงรักภักดี ผ่าน หยุดบรรทม
(๕ ม.ค. ๒๕๕๘)		แม่ชาน, แม่ลิ้ม จอมทอง	เรือ	พักแรม และขอเดชพระธาตุคุ้มครองอย่าให้เรือเกยหาด เดินทางสะดวก
(๖ ม.ค. ๒๕๕๘)		แม่สวय, แม่แจ่ม ฮอด	เรือ	บรรทม

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๓ ม.ค. ๒๔๔๘		แคว้นมัตกา (จวนหมดเขตพายัพ) ผ่านเกาะของหมาก ผาซุ่ม อุมแป ผาหญ้า, ห้อมแสน, แก่น ค้อน, แก่งข้างร้อง เกาะพระแก้ว ผาม่าน, แก่งสร้อย, อุมทูล , แก่งอาบนาง หาดผาเหล็ก แก่งสองแคว, ผาหมอก แก่ง, เกาะค้ำ, ตระน้อย ตระหลวง, แก่งผาประทุน, ท่าพิมาน, เกาะขมิ้น, บ้าน ปูน วังหม้อ บ้านตาด หนองบัวเหนือ	เรือ	พระยาสุจริตรักษา เมืองตาก มารับเสด็จและถวายพระพร ข้าทั้งหลายขอพร เพื่อให้แล่นเรือสะดวกจนถึงแคว้นแดนกรุง เป็นห้วยที่ปันเขตพายัพโยนก กับเมืองตาก พักแรม ตั้งจิตบูชาให้พระปฏิมาทรงโปรดให้ปกป้องให้กลับบ้านด้วยดี ตั้งพลับพลา ไหว้พระธาตุ (กาลก่อนเคยมีพระธาตุ) พักแรม (เป็นเมืองเก่า เดิมเรียกว่า ตักกะศิลา)

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๑๒ ม.ค. ๒๔๔๘		ที่ว่าการเมืองตาก ลาน วัด	เรือ	เรือจอด ไปสถานที่ว่าการเมืองตาก เสด็จประทับ ณ ห้องกลาง เพื่อให้เข้าราชการ ทหาร และพลเรือนมาถวายเรียงตน (เมื่อขานนาม) ทหารตั้งแถวให้ตรวจ และฝึกกำลังให้ทอดพระเนตร บริษัทกิมเซ่งหลี มีหลวงจ่านวลงเป็นหัวหน้าศรัทธาปฏิสังขรณ์อุโบสถ สถูป วิหาร กุฏิ อาคารโรงเรียน ที่พระนิทายธรรมยุติสถิต ซึ่งหลวงจ่านวลงให้ทรง ขานนามใหม่ พระองค์ขานนามวัดใหม่ว่า วัดสิตลาราม ตามชื่อของหลวง วิจิตรจ่านงค์ เสร็จก็เสด็จกลับพลับพลา
๑๓ ม.ค. ๒๔๔๘	เช้า บ่ายสาม	ศาลเมือง ตลาด, วัด	เรือ	ฟังคดี ประพาสตลาด และวัด มีเครื่องว่างนานาเรียงรายอยู่แน่นขนัด เสด็จเสร็จก็ลง เรือกลับสถาน
๑๔ ม.ค. ๒๔๔๘	เกือบห้าโมง เย็น	เชียงทอง, บ้านห้วยแม่ท้อ, ประจำรัก วังพนม	เรือทรง	เล่นล่องน้ำ หยุดยั้ง
(๑๕ ม.ค. ๒๔๔๘)		พรหมแดนเมืองตาก ศาลเจ้า ท่าตุน เกาะน้อยชื่อพิมูล	เรือ	จรดเพียงคลองวังเจ้าเตี้ย และเข้าเขตเวียงกำแพงเพชร ที่เล่าขานกันว่าขลัง เรือจอด พระวิเชียรปราการมาไหว้พระองค์ (กำหนดให้ประพาสในเมืองจนหมด สิ้น)

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๑๖ ม.ค. ๒๕๔๘		วังตำน้ำ, เกาะปู่เจ้า	เรือ	
	จวนเที่ยง	กำแพงเพชร	เรือทรง	จอด มีเรือกองเกียรตียศมารับ จุดพลุรับแทนปืน ประชาชนลงเรือปลั้เพียบน้ำ แข่งถวาย
	บ่ายสี่ลวง แล้ว	ศาลากลาง, ศาล, คู		ลงจากเรือเสด็จไปตามทาง ทรงเสด็จตรวจ เสร็จแล้วคืนสถาน
	ค่ำ			เสวย เสร็จหน้ามุกเพื่อดูละครตลก
๑๗ ม.ค. ๒๕๔๘		เขตเมืองเก่า	ขี่ม้า	ข้ามคูปืนปายปรการเก่า และคูเวียงก็แห้งแล้งจริงๆ ปวงข้าราชการจัดอาหารมีหลากรส
	บ่ายห้าโมง เศษ	ศาลาว่าการเมืองใหม่		เสด็จสู่ท่าเลที่ตั้ง เทศายกัมน้อมทูลพระองค์ตะเจิมขน และมีพิณพาทย์ส่ง เสียงแจ่มแจ้ว
๑๘ ม.ค. ๒๕๔๘	เช้า	พระธาตุ, เกาะแขก	เรือ	ขบวนเรือโอะอ่า
	ใกล้เที่ยง	ฮาวาส ต. วังพระท่าราชา	เรือ	จอด เพื่อทอดพระเนตรเมืองเก่าในดง
		เทพนคร, วัดพิกุล บ้านโคน แม่เลย, ท่าพรุทรา		ค่ายเก่าเพื่อประชุมทัพไทยเพื่อประชิดศัตรู ซึ่งมีพระยานครสวรรค์เป็นแม่ทัพ สังหารมานจนพ่ายแพ้กรุงธน หยุดยั้งบรรทม
(๑๙ ม.ค. ๒๕๔๘)		วังนาง, แม่ลาด, วังนาง, เกาะสะพานนก ที่ว่าการอำเภอขานู		พักแรม

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
(๒๐ ม.ค. ๒๔๔๘)		บ้านแสนตอ หาดชะอม บ้านใหม่, ท่าจั่น, บ้านน้ำ หัก ภูเขา อำเภอสทิต	ตีกรรเชียงเรือ ล่องน้ำทวนลม	สองพรหมแดนต่อกันระหว่างกำแพงเพชรกับเขตแคว้นลัคนคร จอตแรม
(๒๑ ม.ค. ๒๔๔๘)		บ้านเกาะหูกวาง, ท่าลม บ้านเต่า หมู่บ้านหาดทรายงาม	เรือ	ประวัติพระพุทธเจ้าเลื่อมมาจับช้าง และเรื่องที่โอรสจะล้างบิดา เลี้ยวจอตเรือทรงที่เหล่าคนจีนตั้งใจสร้าง เป็นศาลาสำหรับขึ้นและลงของ ผู้ตรวจการที่อยู่ฝั่งน้ำลำโพ และเสด็จหน้าศาลาให้ชาวจีนคณะไหหลำมาเฝ้า หยุดพักแรม
๒๒ ม.ค. ๒๔๔๘	โม่งเช้า	ออกจากบ้านหาด ทรายขาว ปากน้ำโพ ตลาดเหนือ, วัดธรรมฐิติ วงศ์ และโรงเรียนจักจั่น เสด็จตามถนนตลาดจนถึง ศาลอำเภอ หน้าที่ว่าการมณฑล	เรือ ลงจากเรือ เรือ	กระบวนเรือเคลื่อนออก ลงเรือ ประพาส ลงเรือตระการล่องน้ำ ประทับพลับพลา

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
๒๖ ม.ค. ๒๔๔๘		สถานที่ว่าสรวพรชการ ใหญ่่นอย, โรงทหาร บางแม่ลูกอ่อน, สรรพยา ผ่านพรมแดนไชยนาทเข้า สู่สิงห์บุรี	เรือ	เสด็จตรวจ
	จวนคำ	เมืองอินทร์	เรือ	เจ้าเมืองสิงห์บุรีรับเสด็จและเตรียมผูกพลับพลาไว้ให้ประทับแรม
		ท่างาม, โคกขาม, บ้าน สมัค เข้าสิงห์บุรี	เรือทรง	จอดใกล้จวนเจ้าเมือง พระราชพินิจจยให้จัดตั้งพลับพลา
	บ่าย	ศาลากลางเมือง ตำบลจักษ์แพรวัด บ้านหมื่นหาญ ไชโย เลยไชโย	ม้า เรือ เรือ เรือกลไฟ (มาพ่วง เพื่อให้เดินทางเร็ว ขึ้น)	ทรงเครื่องเสด็จ โดยมีเจ้าเมืองนำทาง และนำหม่อมมาตเข้าเฝ้า ไหว้พระพุทธรไสยาสน์ จากสิงห์บุรีก็แล่นเรือต่อ หยุดเรือเพื่อนมัสการพระปฏิมา (ที่อาวาสใหญ่ เทศาภิบาลกรุงเทพทวารวดีนั้น รักษาเมืองโบราณไว้)
	บ่ายห้าโมง	อ่างทอง	เรือทรง	จอดที่ท่าหน้าจวน หม่อมอมรวงศ์ วิจิตร เจ้าเมืองจัดไว้ให้ประทับแรมอย่าง สบาย

วันที่	เวลา	สถานที่	การเดินทาง	พระราชกรณียกิจ
รุ่งขึ้น	สองโมงเช้า	ศาลาว่าการเมืองอ่างทอง บางไทร, บางปะอิน	ขบวนเรือ (เรือ นางมาพ่วงเรือ มะโรง)	แวะตรวจเยี่ยม พักแรมที่บางปะอิน
สิ้นเดือนมกราคม	สามนาฬิกา เช้าเศษ	สถานีรถไฟ	รถจักร	เข้ากรุงเทพ
		กรุงเทพ		ชมความงามของเมืองกรุงเทพ และบึงคَمْกษัตริย์ เพราะพระบารมีของพระองค์ ทำให้ประชาชนอยู่ดีทั่วทุกถิ่น